

**OUDHEIDKUNDIGE
MEDEDELINGEN**

UIT HET RIJKSMUSEUM VAN
OUDHEDEN TE LEIDEN

29

1948

(NIEUWE REEKS)

MINISTERIE VAN ONDERWIJS, KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN

OUDHEIDKUNDIGE MEDEDELINGEN

UIT

HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN

TE LEIDEN

(NUNTII EX MUSEO ANTIQUARIO LEIDENSI)

ONDER REDACTIE VAN

DR. W. D. VAN WIJNGAARDEN

Directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden

NIEUWE REEKS XXIX

UITGEGEVEN DOOR EN VERKRIJGBAAR BIJ
HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN

1948

1408

Copyright 1948 by
Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, Netherlands.
All rights reserved, including the right to translate or to reproduce this
book or parts thereof in any form.

PRINTED IN THE NETHERLANDS

INHOUD

UIT MUSEUMBEZIT EN NIEUWE AANWINST

WIJNGAARDEN, W. D. VAN, Een granieten beeld uit de Saïtische tijd. Met 1 plaat	1
--	---

KORTE OUDHEIDKUNDIGE MEDEDELINGEN

JANSSEN, JOZEF, Over de canope van Smetius. Met 3 afbeeldingen	3
BRUNSTING, H., Enkele notities over de verzameling Smetius	5
BRAAT, W. C., De Romeinse villa te Simpelveld. Met 1 afbeelding	6

HOOFDARTIKELEN

BRAAT, W. C., Merkwaardige praehistorische beenfragmenten. Met 1 plaat en 1 afbeelding	9
SPRENGER, J., Beknopt overzicht der voor- en vroeghistorische oudheden en hun vindplaatsen in de gemeente Maastricht. Met 2 kaarten, 6 platen en 3 afbeeldingen	15
STRICKER, B. H., De correspondentie: Van Heurn — Le Leu de Wilhem. Met 1 plaat	43
—, Spreuken tot beveiliging gedurende de schrikeldagen, naar Pap. I 346. Met 1 afbeelding en 3 platen	55
—, De strijd om de praebende van Amon	71

Granieten beeld uit de Saïtische tijd

den bevelhebber Pe-ta-mahes⁶⁾, bij welke beelden men de zelfde kenmerken van de kunst dezer periode kan opmerken. De koningen van Saïs, die Egypte van de overheersing van de Assyriërs bevrijdden, brachten Egypte tot nieuwe bloei; een nieuw artistiek leven kwam tot rijke ontplooiing. Daarbij openbaart zich het streven om archaïserend aan te knopen bij de klassieke voortbrengselen van het Oude Rijk. Deze navolging is vaak zo sterk, dat men bij vele ons bewaard gebleven beelden in twijfel kan zijn, of zij als originele producten van het Oude Rijk, of als navolgingen van de Saïtische tijd beschouwd moeten worden. Maar ondanks de overeenkomst van deze navolgingen met hun oude voorbeelden is toch bij iets nauwkeuriger onderzoek overal het bijzondere karakter te herkennen, dat hun alleen eigen is.

Bijna altijd zijn de beelden van deze tijd op het eerste gezicht te herkennen aan het materiaal en aan de fijne afwerking, vooral tot uiting komend in de glans, verkregen door het polijsten.

De beeldhouwkunst van deze periode vertoont een grote voorliefde voor harde, donkere steensoorten, die zich goed lenen voor polijsten.

6) BOESER, Beschreibung der ägyptischen Sammlung, Band VII, Haag, 1915, Taf. XIII, No. 5 en 6.

Maar naast deze kenmerken zijn er nog enkele, die verband houden met de wijze, waarop de menselijke figuur behandeld is.

Door het veelvuldig gebruik van beeldhouwersmodellen verdween bij de beeldhouwers langzamerhand de kennis der anatomische verhoudingen: de spieren worden vlakker en komen op verkeerde plaatsen te liggen, de oppervlakten der lichaamsdelen verliezen de modellering. Zo imponeren deze beelden ons wel door de technische bekwaamheid, waarmede zelfs de hardste steensoorten bewerkt werden, maar artistiek laten zij ons koud.

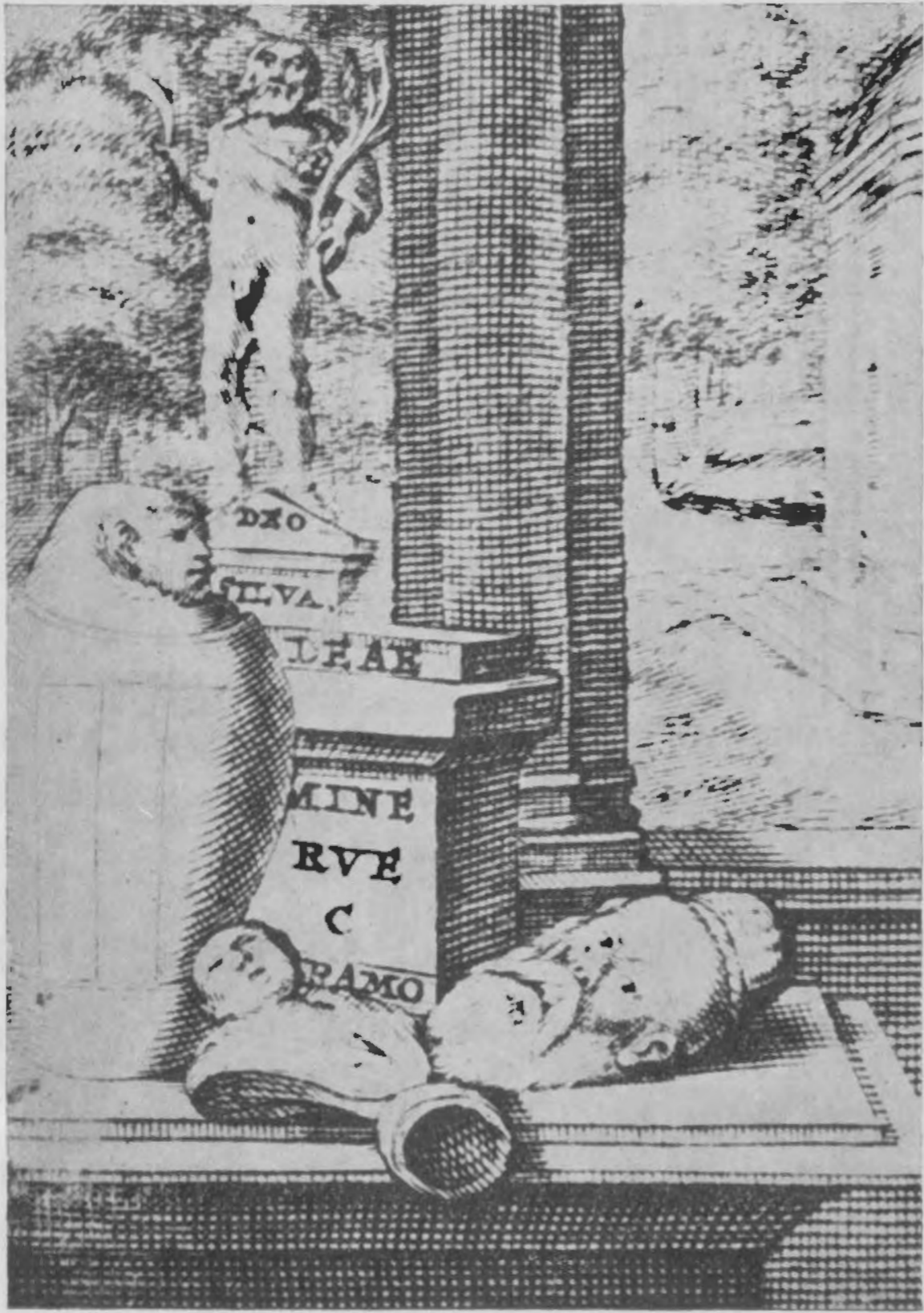
Men kan dit vaak nauwelijks meer kunst noemen, hoogstens routine. Daardoor bezitten deze beelden vaak een levenloze gratie, die voor elke archaïserende kunst karakteristiek is, en daarin onderscheiden zij zich wel opvallend van de oude voorbeelden, die zij pogen na te volgen. Toch doet men de Saïtische periode onrecht, als men haar als een periode van verval beschouwt. Zij heeft kunstwerken voortgebracht, welke het noch aan voornaamheid, noch aan schoonheid ontbreekt, en die door ons hoog gewaardeerd dienen te worden. Het hier besproken beeld toont dit voldoende aan.

W. D. VAN WIJNGAARDEN

KORTE OUDHEIDKUNDIGE MEDEDELINGEN

OVER DE CANOPE VAN SMETIUS

De bekende antiquiteiten-verzameling van SMETIUS, die in de zeventiende eeuw te Nijmegen tot stand kwam, bevatte slechts één Egyptisch

Afb. 1

stuk. De eigenaars der collectie vermeldden haar in hun catalogus¹⁾ als „Una ex alabastrite

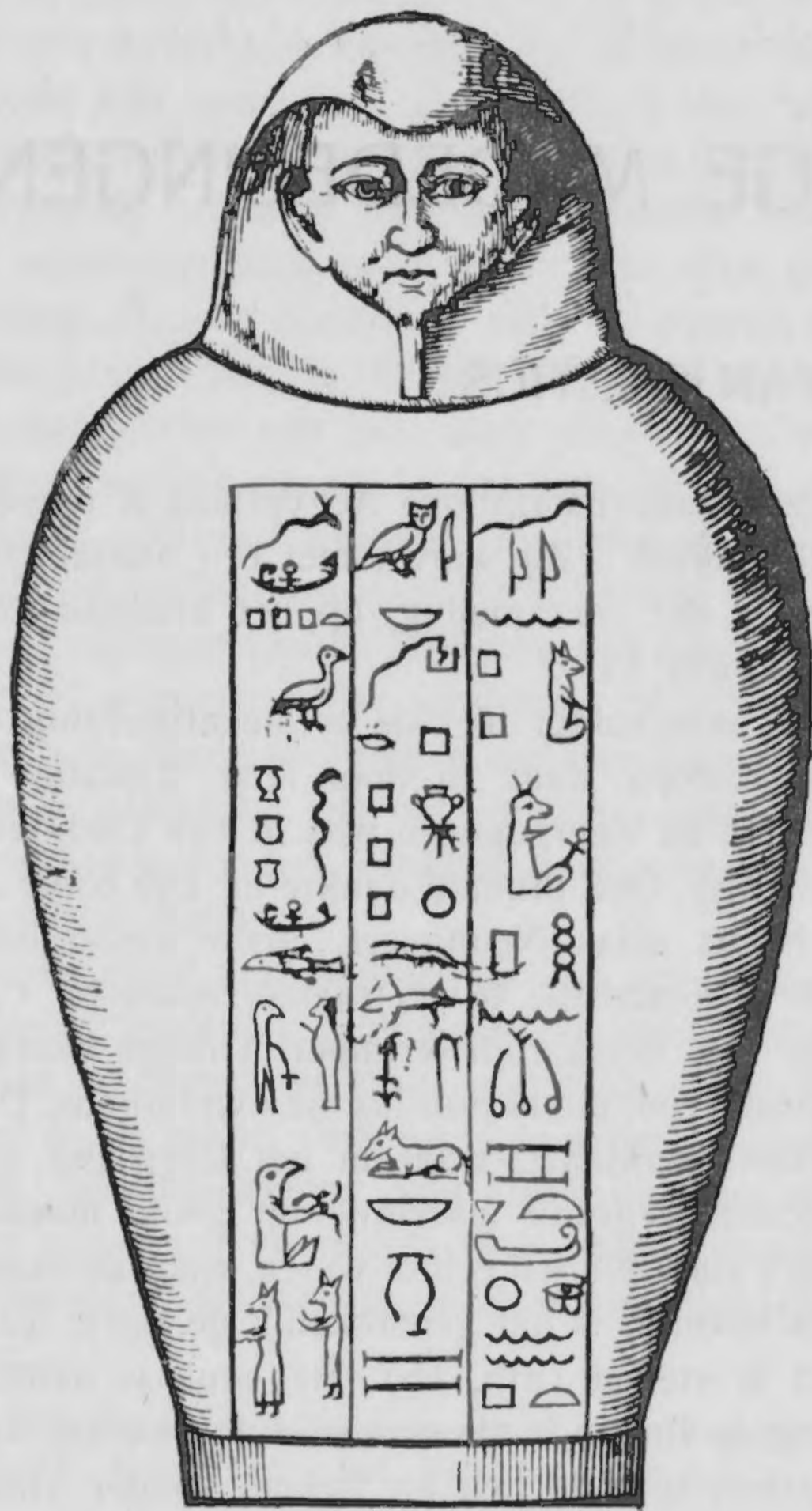
1) *Antiquitates Neomagenses. Sive notitia Rarissimarum Rerum Antiquarum, quas in veteri Batavorum Oppido studiose comparavit JOHANNES SMETIUS, Pater & Filius, Noviomagi Batavorum, 1678, 161,*

urna... cum inscriptione Aegyptiaca & operculo Isidis formâ". Zij wordt, met een aantal voorwerpen der verzameling, op het titelblad afgebeeld (afb. 1).

Dit was echter niet de eerste afbeelding van deze canope, daar zij door ATH. KIRCHER besproken en weergegeven was in zijn *Oedipus*²⁾ (afb. 1a). Ook ditmaal dankte hij zijn copie aan B. Nihus alias Neuhauser, maar veroorloofde zich de inscriptie te verfraaien, zoals hij t.a.p. zegt: nos notas rudi & imperitâ manu exaratas in prototypo, paulò politius hic exhibuimus. Deze vrijheid verklaart, waarom het lezen der door KIRCHER gegeven inscriptie op grote moeilijkheden stuit. Nu wij echter weten, waar de canope zich bevindt, is het gemakkelijk de juiste lezing vast te stellen (afb. 1b). Het stuk is namelijk terug te vinden in de verzameling van het Antiquarium te München en, helaas zonder afbeel-

2) ATH. KIRCHER, *Oedipi Aegyptiaci Tomus III, Romae, 1654 450-452.*

Voor een canope van VAN HEURN, eveneens door KIRCHER afgebeeld, zie men B. H. STRCKER, *Egyptische oudheden uit het Rijksmuseum, vermeld door ATHANASIOS KIRCHER, Oudheidkundige Mededeelingen, N.R. 24, Leiden, 1943, 20-25.* Zijn aldaar beloofde studie over REYNST verscheen als *De verzameling Reynst, Egyptische antiquiteiten. Kernmomenten der antieke beschaving en haar moderne beleving, Leiden, 1947, 255-267 = Mededeelingen en Verhandelingen N° 7 van „Ex Oriente Lux”.* Ik moge er hier op wijzen, dat de fragmenten van clepsydrae, door KIRCHER gepubliceerd, in hetzelfde deel van zijn *Oedipus* (384-386) pas wetenschappelijk bewerkt zijn door N. A. SCHOLPO, *Deux fragments de clépsydres à l'Ermitage. Государственный Эрмитаж. Труды Отдела Востока, Том I, Ленинград, 1939, 155-169 (frans resumé 169-170) = Musée de l'Ermitage. Travaux du Département oriental, tome I; in KIRCHER's tijd bevonden zij zich in het Museo Gaddiano te Florence.*

Afb. 1a

ding, gepubliceerd door W. SPIEGELBERG³⁾). Hij trekt daarbij de bewering van den museumgids⁴⁾ in twijfel, waar deze zegt, dat het stuk gevonden zou zijn in een grafheuvel tegenover de herberg van Pürgen bij Landsberg a. Lech door een zekeren VON OBERNDORF en in 1805 aan de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te München gezonden zou zijn. Het laatste moge waar zijn, het eerste wordt wel heel ongeloofwaardig, nu blijkt, dat de canope zich in het midden der zeventiende eeuw in het „museo

3) W. SPIEGELBERG, Zur Verwaltung Libyens im Neuen Reich, Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde 64, Leipzig, 1929, 95.

4) W. CHRIST e.a., Führer durch das K. Antiquarium in München, München, 1901, 90.

Smithij” bevond. Een dwingend bewijs voor de identificatie van beide canopen kan ik niet aanhalen, maar het aantal punten van overeenkomst is te groot, om nog twijfel eraan te laten bestaan. Immers het materiaal van beide is albast, de deksels geven den genius Imset weer, van beide is de inscriptie over drie verticale kolommen ver-

Afb. 1b

deeld, terwijl deze kennelijk dezelfde is; het zij genoeg te wijzen in de eerste kolom op $\begin{matrix} \square \\ \text{X} \end{matrix}$, in plaats van $\begin{matrix} \square \\ \text{X} \end{matrix}$, in de derde op $\begin{matrix} \square \\ \text{X} \end{matrix}$. Deze gronden lijken mij voldoende, aan te nemen, dat de voormalige canope van SMETIUS in München terecht is gekomen.

Leiden, 4 Januari 1948

JOZEF JANSSEN

RESUMÉ

Le canope à Munich, publié par W. SPIEGELBERG dans ZÄS 64, 1929, 95, se trouvait dans le XVIIe siècle à Nimègue, dans la collection célèbre des SMETIUS; l'identification a été possible grâce à la reproduction dans l'Oedipus (III, 451) de KIRCHER.

ENKELE NOTITIES OVER DE VERZAMELING SMETIUS

Ter aanvulling van het bovenstaande bericht volgen hier enkele bijzonderheden over de collectie SMETIUS en de lotgevallen daarvan.

JOHANNES SMITH Sr, geboren te Aken 1591, werd in 1618 als predikant te Nijmegen beroepen. Te voren was hij Professor in de Philosophie te Sedan; hij noemde zich daar JOH. FABRICIUS. In 1651 stierf hij te Nijmegen. Zijn gelijknamige zoon, geboren 1636, werd in 1679 predikant te Nijmegen (sedert 1661 reeds te Ubbergen) en stierf er 1704¹⁾.

Van de door deze twee bijeengebrachte verzameling Romeinse Oudheden, meest uit Nijmegen afkomstig, gaf de zoon een Catalogus uit onder de titel: *Antiquitates Neomagenses. Sive etc., Noviomagi Batavorum* 1678²⁾. Daarin worden beschreven, althans genoemd, meer dan 4553 voorwerpen; ten slotte zegt SMETIUS (p. 168): „multa tacitus transilire debui”. Pag. 169-255 volgen munten, een klein deel van de circa 10.000 stuks, welke hij bezat. Van de eerstgenoemde voorwerpen beeldt hij er 63 af: op het titelblad een mengelmoes van 20 stuks, op plaat I elf bronzen en aarden kopjes en busten; op pl. II 21 fibulae; op pl. III zes lampen; op pag. 123 een bronzen voetmaat; op pl. IV vier metalen beeldjes.

Contemporaine afbeeldingen vindt men nog in „*Oppidum Batavorum*” van SMETIUS SR (1644) p. 55: de inscriptie op een bronzen plaat C.I.L. XIII 1320*, die waarschijnlijk niet uit Nijmegen afkomstig is, vgl. B.R.G.K. 1906/07, p. 120, en voorts in de verzamelband U.B. Utrecht, Hs. 768, met eigenhandige aantekeningen van SMETIUS JR³⁾.

1) v. SCHEVICHAVEN, *Penneschetsen* III, p. 188 e.v.; N. Nederl. Biogr. Woordenb. V.

2) In het beneden sub 3 genoemde artikel in dit Tijdschr. 1927, p. 95, noot 2 worden nog drie kleinere catalogi genoemd, die waarschijnlijk in verband staan met pogingen om de verzameling (in en na 1653) en bloc te verkopen (meded. DANIËLS). De weduwe en haar zoon bleven overigens te Nijmegen wonen, zodat de collectie niet buiten Nijmegen is geweest.

Belangrijk zijn ook de afbeeldingen van afdrukken der gemmen, die L. J. F. JANSSEN in het tweede supplement van zijn *Nederl.-Romeinse Daktyliotheek* (1852) geeft, naar een collectie, die Prof. N. C. KIST uit oud-Nijmeegs bezit geërfd had („uit de nalatenschap van zekeren Van Suchtelen”, zegt een notitie van JANSSEN in het Museum-exemplaar. Dit was J. H. v. SUCHTELEN, † 1787, overgrootvader van de vrouw van KIST en zwager van IN DE BETOUW).

In 1670 schonk SMETIUS JR zijn lapidarium, althans de voornaamste stukken, vooral inscripties, aan de stad Nijmegen, waar ze in de Gem. Verzameling nog steeds bewaard worden (nu in het Mus. Kam).

In 1704 verkocht SMETIUS JR, kort voor zijn dood, de verzameling⁴⁾ voor f 20.000 aan de keurvorst JOHAN WILHELM VAN DE PALTS, te Dusseldorf. Wat er verder mede gebeurd is, onttrekt zich grotendeels aan onze controle. Volgens de niet altijd betrouwbare IN DE BETOUW (*Chronijk*, p. 228) was de collectie achtereenvolgens te Dusseldorf en te Mannheim of, volgens andere plaatsen (*Rom. overbl.* beoordeeld p. 6, noot d, p. 8, 11, 19), „in het Museum des konings van Beyeren”, waarmede wel het Antiquarium te München bedoeld zal zijn. Volgens JANSSEN, *Daktyliotheek*, 1844, p. 5 e.v. (vgl. B. J. VII, 1845, p. 35) althans ten dele te München, hetgeen echter REUVENS en LEEMANS betwijfelen (v. BUCHEM, p. 24). Te Mannheim meende reeds JANSSEN (t.a.p.) enige voorwerpen herkend te hebben in het werk van G. F. Graeff: *Das grossherzogliche Antiquarium in Mannheim*, 1839; C. LEEMANS bezocht in 1840 die verzameling met

3) JOH. RHODIUS *De Acia* (1672), geeft in de Praefatio de fibulae van de gravure en de tekst van p. 41 e.v. uit „*Oppidum Batavorum*” van SMETIUS SR; FORT. LICETUS, *De lucernis* (1653, 1662), geeft wel een brief van SMETIUS over zijn lampen, maar naar het schijnt geen afbeeldingen.

4) Of waren het alleen de munten? Zie VAN BUCHEM (beneden sub 6) p. 23 en noot 22.

dergelijk resultaat (Nijhoffs Bijdragen 1842, p. 238).

Enkele thans met zekerheid te identificeren voorwerpen noemt VAN BUCHEM p. 24, waarbij echter op te merken valt, dat de voorwerpen in Mannheim, althans ten dele, ook langs andere weg daar gekomen kunnen zijn, langs dezelfde weg nl. als de daar bewaarde valse inscriptie C.I.L. XIII 1327*, die oorspronkelijk in het bezit was van de advocaat C. W. VONCK, 1754/55 raadslid en 1756 burgemeester van Nijmegen. Deze was nl. 1763-'65 hoogleraar te Mannheim. De zeldzame genoemde t.s. stempels hebben echter alle schijn van SMETIUS afkomstig te zijn. Het diploma militaris C.I.L. XIII 8731, thans te Darmstadt, is daarentegen een niet te miskennen spoor, ook al zou het niet in Nijmegen gevonden zijn: het was in elk geval bezit van de Smetii.

Of de nu teruggevonden canope een aanwijzing is, dat althans een deel der verzameling in München is terecht gekomen, valt sterk te betwijfelen. De opgave van de vindplaats in de Gids doet eerder veronderstellen, dat het stuk (door diefstal?) in andere handen gekomen is en bij het overgaan naar het Antiquarium te München een verzonden herkomstopgave nodig had. Ook is het heel goed mogelijk, dat de verzameling lang-

zamerhand is verspreid door ruil en schenkingen van de vorsten onderling. Wanneer de verkoop in 1704 alleen de munten betrof (boven, noot 4), is verspreiding van de rest nog te meer mogelijk.

H. BRUNSTING

LITTERATUUR OVER DE VERZAMELING:

1. L. J. F. JANSSEN: Ned.-Rom. Daktyliotheek, 1844, p. 2, 4 e.v.; IIe Supplement, 1852, p. VI e.v., p. 1 e.v. (passim).
2. H. D. J. VAN SCHEVICHAVEN, Penschetsen uit Nijmegen verleden (I), 1898, p. 211; II, 1901, p. 268 e.v.
3. M. DANIËLS: Romeinsch Nijmegen II. Ulpia Noviomagus. Oudheidk. Meded. N.R. VIII, 1927, p. 65 e.v.; speciaal p. 93-103.
4. F. J. DE WAELE: Noviomagus Batavorum, 1931, p. 58-59.
N.B. DE WAELE drukt zich p. 59 ongelukkig uit (r. 5-14 v. b.): De 1645 in bewaring genomen stukken behoorden niet tot de Verz. Smetius (bedoeld is blijkbaar het raadsbesluit van 24 Sept. 1645 om Gemeente-werklieden voortaan te verplichten gevonden oudheden in te leveren; IN DE BETOUW, Chronijk p. 190); evenmin de 1660 aan JOH. MAURITS aangeboden verzameling (9, niet 19 jaren na SMETIUS' dood), vgl. het sub 3 geciteerde artikel p. 96/97 en p. 101, noot 2.
5. A. W. BYVANCK: Excerpta Romana. De bronnen der Romeinsche geschiedenis van Nederland. Tweede deel. Inscripties, R.G.P. 81, 1935, p. 26-29.
6. H. J. H. VAN BUCHEM: De fibulae van Nijmegen, I, 1941, p. 22-25.

DE ROMEINSE VILLA TE SIMPELVELD

In 1937 groeven wij te Simpelveld een gedeelte van de fundamenten van een Romeinse villa op. In 1941 werden de resultaten van dit onderzoek gepubliceerd ¹⁾. Ongeveer de helft van het gebouw kon destijds niet onderzocht worden, daar het in een aangrenzend terrein lag, waarop de eigenaar geen opgraving wilde toestaan. Daar deze inmiddels overleden was en de tegenwoordige bezitter, de heer L. R. DOUVEN te Voerendaal, bereid gevonden werd zijn medewerking te verlenen, terwijl ook de pachter, de heer SPRONK, geen bezwaren maakte, kon thans, tien jaar later,

1) Oudh. Med. N.R. XXII blz. 40 vlg.

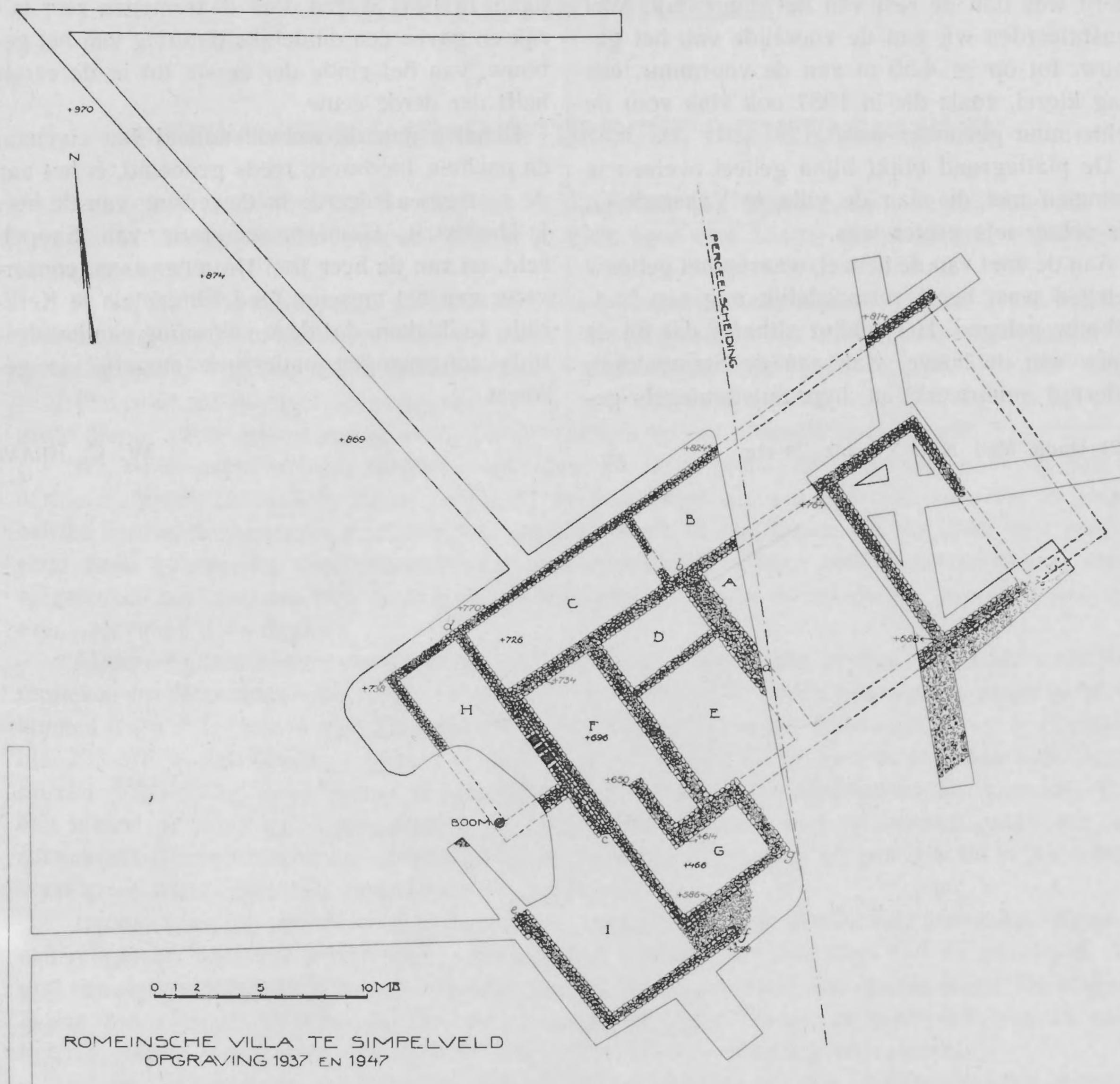
in het voorjaar van 1947, de opgraving worden voltooid.

Wat er van de fundamenten nog over was hebben wij kunnen blootleggen. Op ongeveer 30 cm onder het maaiveld tekende zich het verloop daarvan af als een nauwelijks meer te herkennen spoor van kiezel met wat kalkresten. Evenals in 1937 bleek het muurwerk totaal uitgebroken en wat verder oostwaarts, waar de berghelling een glooiing vertoonde en kennelijk enigszins afgespoeld was, verdwenen ook deze flauwe sporen.

Naar alle waarschijnlijkheid ontbreekt er echter niet veel meer dan alleen de oostelijke zijmuur. Het verloop daarvan laat zich gemakkelijk

reconstrueren en is hier op de plattegrond in stippellijn aangegeven. Wij verkrijgen dan een zeer regelmatige plattegrond. Naast het grote

zich dan nog een lang en smal vertrek denken, corresponderend met het vertrek F in de westvleugel. De achterhal B zal waarschijnlijk onge-

Afb. 2

middenvertrek (de keuken) van 7.50×9 m liggen aan weerszijden vertrekken van ongeveer 4×9 m, waarvan het ene, naar ik in 1937 kon constateren, door een dwarswand in tweeën verdeeld was. In de oostelijke vleugel moet men

deeld tot aan de oostelijke zijmuur hebben doorgelopen. In 1941 betoogde ik reeds, dat deze ruimte als de stal zal moeten worden opgevat.

De vraag, of zich langs de voorgevel nog, zoals gewoonlijk, een porticus heeft uitgestrekt, in

1941 reeds opgeworpen, kon ook nu niet worden opgelost. Zo deze er al geweest is, heeft het fundament geen sporen achtergelaten, wat zeer begrijpelijk is, daar het allicht minder diep gefundeerd was dan de rest van het muurwerk. Wel constateerden wij aan de voorzijde van het gebouw, tot op ± 4.50 m van de voormuur, een laag kiezel, zoals die in 1937 ook vlak voor de keldermuur gevonden was.

De plattegrond blijkt bijna geheel overeen te stemmen met die van de villa te Vaasrade²⁾, die echter iets groter was.

Aan de voet van de heuvel, waarop het gebouw gelegen was, heeft vermoedelijk nog een badgebouw gelegen. Het schijnt althans, dat bij de bouw van de hoeve, vlak aan de Stampstraat, indertijd muurwerk en hypocaustumtegels ge-

vonden zijn. Een sleuf, vlak bij dit moderne gebouw gegraven, leverde daaromtrent geen enkele aanwijzing meer op.

Vondsten werden bij deze opgraving niet gedaan. In 1937 waren deze daarentegen zeer talrijk en gaven een duidelijke datering van het gebouw, van het einde der eerste tot in de eerste helft der derde eeuw.

Behalve aan de welwillendheid van eigenaar en pachter, hierboven reeds genoemd, is het aan de zeer gewaardeerde medewerking van de heer J. HAVENITH, Gemeentesecretaris van Simpelveld, en van de heer JOS. HOUPPERMANS, conservator van het museum Oud Ehrenstein te Kerkrade, te danken, dat deze voltooiing van het destijds aangevangen onderzoek mogelijk is geweest.

2) Oudh. Med. N.R. XV, blz. 28 vlg.

HOOFDARTIKELEN

MERKWAARDIGE PRAEHISTORISCHE BEENFRAGMENTEN

In het voorjaar van 1947 verwierf het Rijksmuseum van Oudheden uit de collectie van de heer C. A. VIESTER te Deventer een drietal stukken been met hoogst merkwaardige ingekraste versieringen.

Pl. II, No. 1 is het mediale gedeelte van linker ramus horizontalis, Pl. II, No. 2 (en 3) het daaraan met een klein beroeringsvlak passende laterale gedeelte van linker ramus ascendens van de onderkaak, Pl. II, No. 5 een gedeelte van een rib, van een rund¹⁾. Pl. II, Nos. 1 en 2 werden voor Deventer uit de IJssel opgebaggerd²⁾, Pl. II, no. 5 werd niet ver van de Bergkerk op vrij grote diepte uit de grond opgegraven. Zie de kruisjes op het overzichtskaartje afb. 3.

Wij zullen eerst de beide oudste voorwerpen, Pl. II, de Nos. 1 en 2 bespreken. Pl. II, No. 1 vertoont slechts een enkele figuur, die zeer waarschijnlijk als een symbool voor het in twee helften verdeelde zonnejaar moet worden opgevat. Op Pl. II, No. 2 zien wij van links naar rechts eerst twee gekoppelde zonnspiralen, dan een tweewielige wagen met twee trekdieren, vervolgens een man met een stok in de hand en tenslotte een viertal tekens die op het eerste gezicht even aan runen doen denken.

Al deze figuren komen ons geenszins onbekend voor. Wij vinden ze stuk voor stuk in talloze replieken op Skandinavische rotstekeningen uit de bronstijd. Voor de gekoppelde zonnspiralen kunnen wij o.a. verwijzen naar HOERNES-MENGHIN, *Urgeschichte der Bildenden Kunst in Europa*, blz. 235 afb. 1. Een hele rij wagens van precies hetzelfde type als op onze runderkaak komt voor op een rotstekening te Frännarp, afgebeeld o.a. bij CLEMEN, *Urgeschichtliche Religion* afb. 77. Het uiterst primitief getekende mannetje komt ongeveer overeen met de mensenfiguren van de rotstekeningen. Het schijnbare verschil in factuur is licht verklaarbaar uit het verschil in materiaal waarop de tekeningen zijn aangebracht.

Evenals aan die rotstekeningen moeten wij ongetwijfeld ook aan de hier besproken figuren een religieuze betekenis toekennen³⁾. Zij staan in verband met de cultus van de zonnegod, de god van de vruchtbaarheid en van het ieder jaar na de winter weer ontluikende leven. De wagen is een zonnewagen. Behalve dat de beide vierspakige wielen reeds als symbolen voor de zon kunnen gelden, wordt deze ook door de schijf in het midden duidelijk voorgesteld.

Het is wel bijzonder merkwaardig, dat tot dusverre tekeningen van dit type slechts van rots-wanden en (meer bepaaldelijk in Denemarken) van geïsoleerde zwerfstenen bekend waren, maar

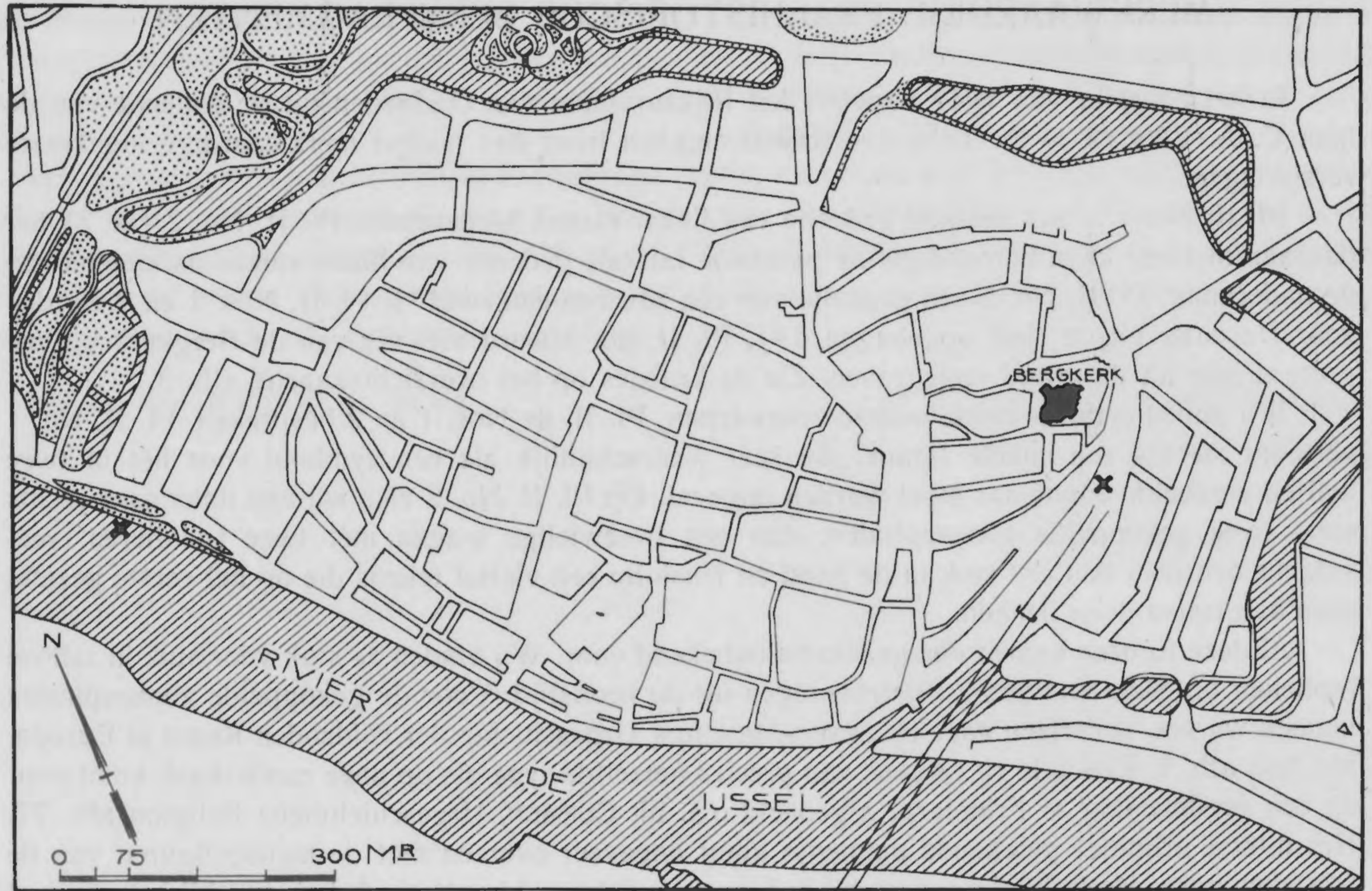
1) Dr. D. A. HOOIJER, conservator aan het Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie te Leiden, was zo vriendelijk de stukken biologisch te determineren.

2) Kort voor het ter perse gaan van dit artikel schonk de heer VIESTER ons nog een klein fragment, hier afgebeeld als Pl. II, No. 4, met de ingekraste tekening van een zonnerad.

3) Zie over de godsdienst van de bronstijd vooral: G. SCHWANTES, *Die Vorgeschichte Schleswig Holsteins (Stein und Bronzezeit)* blz. 489 vlg.

voor zover ik heb kunnen nagaan noch in Skandinavië, noch elders ooit op been en zelfs niet op brons zijn aangetroffen.

Een probleem vormen tenslotte de vier tekens, die geheel rechts op het kaakfragment zijn aangebracht. Vrijwel algemeen wordt tegenwoordig aangenomen, dat het Germaanse runenschrift niet eerder dan omstreeks het begin onzer jaartelling ontstaan is en zich in hoofdzaak ontwikkeld heeft uit Noord-Italische, Keltisch-Etruskische alfabetten. De oudste overgebleven voorbeelden van runenschrift zijn zelfs nog aanmerkelijk jonger. Niettemin hoort men van tijd tot tijd ook wel een andere mening verkondigen. HELMUT ARNTZ zegt hierover in zijn Handbuch der

Afb. 3

Runenkunde 4): „Neuerdings wird von den verschiedensten Seiten — von Wirth bis Neckel — wieder behauptet, die Buchstabenschrift sei alt und Indogermanisches Erbgut. Aber abgesehen von den historischen Zeugnissen im Süden spricht schon gegen das Alter der „Arischen“ Runenschrift, dass wir Tausende von Fundstücken der Stein und Bronzezeit aus dem von Germanen besiedelten Boden besitzen, ohne dass je darauf die Spur einer Inschrift zutage getreten wäre.“

Inderdaad, een vol ontwikkeld letterschrift schijnt voor die vroege tijden wel uitgesloten. Toch is deze Deventer vondst niet het eerste stuk, waarop tekens schijnen voor te komen, die aan een soort schrift doen denken, maar waarin men toch eerder figuren zal moeten zien, die elk voor zich een zekere magische betekenis hadden, dan lettertekens om woorden mee te vormen. Dit magische karakter, dat ieder teken op zichzelf zin gaf en zelfs een zekere bovennatuurlijke kracht, is trouwens ook de latere runen bijgebleven, naast hun functie als letterschrift en dat wijst

4) t.a.p. blz. 4.

er wel op, dat wij het bestaan van zekere magische tekens als voorlopers van het eigenlijke letterschrift bij de Germanen geredelijk kunnen veronderstellen, reeds in dat verre verleden toen op de rotsen van Bohuslän en andere streken van Skandinavië ook in een soort beeldschrift telkens en telkens weer de herinnering werd vastgelegd aan dezelfde heilige handelingen, processies, rituele dansen, voorstellingen van de strijd tussen de goden van licht en duisternis, of hoe wij deze voorstellingen ook moeten interpreteren. Er is dan ook al meermalen op gewezen, dat die rots-tekeningen uit de bronstijd, waarop wij ook de analogieën van de andere figuren op onze stukken vonden, soms tevens bepaalde tekens bevatten, die aan een soort letterschrift doen denken. De eerste, die daarop de aandacht vestigde en een groot aantal van zulke door hem gevonden tekens publiceerde, was CARL FR. v. NORDENSKJÖLD ⁵⁾.

Tekens, die overeenkomen met die op ons stuk, zie ik daar weliswaar niet bij. Een inscriptie, bestaande uit een zestal tekens, vindt men ook op een rotstekening bij Himmelstahlund ⁶⁾. De rechter twee tekens van deze inscriptie beeldde ook VON NORDENSKJÖLD reeds af in een andere samenhang ⁷⁾. Zoekende naar analogieën van de op ons stuk voorkomende tekens, vond ik, in de mij ten dienste staande literatuur, alleen op een rotstekening te Hjulatorp ⁸⁾ twee tekens, die althans ongeveer overeenkomen met het eerste en het derde teken van links, nml. respectievelijk onderaan, vlak naast een figuur, die duidelijk een boom verbeeldt en ongeveer in het midden, vlak onder het grootste zonnerad, dat op de tekening voorkomt. De tweede figuur komt op diezelfde rotstekening nog een paar maal voor (in omgekeerde en liggende stand) en wij zien daar ook nog meer tekens, die aan een soort schrift doen denken.

Ook ARNTZ wees op het voorkomen van dergelijke tekens ⁹⁾, waar ook naar zijn mening ongetwijfeld een gewijde of magische betekenis aan moet worden toegekend en op de mogelijkheid, dat enkele ervan in het veel later ontstane en grotendeels van elders ontleende runenschrift zijn opgenomen. Nu doen inderdaad de tekens op onze runderkaak wel sterk aan runen denken. Het eerste teken zou, als de onderste zijtak ontbrak, gelijk zijn aan het runenteken Υ (z). Het volgende doet ons denken aan het runenteken \mathbb{N} (h), dat ook in de hier gegeven vorm \lrcorner voorkwam. Die vorm \mathbb{N} is n.b. de Noordse en jongere vorm van het bij de Duitse stammen gebruikelijke teken \mathbb{N} of \mathbb{M} , dat dichterbij de Noord-Italiaanse vorm \mathbb{N} staat ¹⁰⁾. Het is denkbaar, dat het adopteren van die iets afwijkende vorm in het Noorden zijn verklaring vindt in de substitutie van de van elders ontleende vorm door dit er sterk op gelijkende, reeds uit de bronstijd overgeleverde teken.

Het derde teken doet denken aan het teken voor k in het jongere Skandinavische futhark, maar omgekeerd, dus in spiegelschrift geschreven. Ook hier rijst hetzelfde vermoeden, dat ik naar aanleiding van het vorige teken heb uitgesproken.

In het laatste teken, het kruis, kan men, zo men wil, de rune voor g herkennen.

Al moge ons merkwaardig voorwerp naar wij hopen geen aanleiding geven tot nieuwe fantasieën omtrent de oergermaanse oorsprong van het runenschrift en tot pogingen om de theorie omtrent het ontstaan van de meeste runentekens uit Noord-Italische alfabetten omver te werpen,

5) Verh. der Berliner Gesellschaft f. Anthropologie, Ethnologie u. Urgesch. 1873, blz. 196 en Taf. XVII.

6) NORDEN, Felsbilder von Ostgotland, Taf. 13.

7) t.a.p. Taf. XVII, 1.

8) CARL CLEMEN, Urgeschichtliche Religion, afb. 78. Ook: ALTHIN, Studien zu den Bronzezeitlichen Felszeichnungen von Skåne, afb. 14.

9) Die Runenschrift, blz. 16.

10) Die Runenschrift, blz. 12.

zo komt het toch niettemin de overtuiging, dat ook reeds in de bronstijd zekere magische tekens werden aangewend en deze wellicht ook in het latere runenschrift zijn opgenomen, op welkome wijze ondersteunen.

Natuurlijk dringt zich de vraag aan ons op, waartoe deze runderkaak gediend kan hebben. Het is zeker niet slechts een willekeurig voorwerp van been, toevallig een onderkaak van een rund, dat men uit tijdverdrijf met magische tekens en religieuze voorstellingen heeft versierd. Er is van die onderkaak klaarblijkelijk een voorwerp gemaakt, dat voor het een of ander gebruik bestemd was. Wanneer wij het stuk beschouwen, treft ons de overeenkomst in vorm met de bekende halvemaanvormige vuurstenen sikkels die, naar gewoonlijk wordt aangenomen, gedurende het grootste deel van de bronstijd in gebruik zijn geweest¹¹⁾. Men heeft uit deze overeenkomst in vorm reeds eerder geconcludeerd, dat die vuurstenen sikkels oorspronkelijk hun prototype gehad zouden hebben in runderkaken, waarvan de tanden vervangen waren door vuurstenen lamellen¹²⁾. Het lijkt mij geenszins onmogelijk, dat wij hier inderdaad zo'n uit een runderkaak vervaardigde sikkel voor ons hebben, al is er in de tandholten van dit over de gehele lengte gespleten exemplaar (zie de foto van de achterzijde Pl. II, 3) ook geen enkel spoor van vuursteen meer te ontdekken. Dat men dit landbouwwerktuig versierd heeft met emblemen, die betrekking hebben op de cultus van de vruchtbaarheidbrengende zon, is min of meer vanzelfsprekend.

De derde vondst stamt uit veel later tijd dan de beide andere. De ornamentmotieven, die op dit ribfragment zijn ingekrast, dateren het ongeveer in de 9e-10e eeuw. De tot een knoop ineengestrengelde banden op de ene zijde vindt men meermalen terug in de ornamentiek van Iersch-Angelsaksische en Karolingische handschriften en beeldhouwwerken¹³⁾, waarheen dit motief zijn weg heeft gevonden uit de antieke kunst, overgeleverd o.a. door mozaïeken¹⁴⁾, zoals wij nu nog kunnen constateren, maar in die tijden zelf zonder twijfel vooral verbreid door uit het Oosten geïmporteerde tapijten en andere weefsels.

Van de figuren op de andere zijde, die waarschijnlijk achteraf, door een andere, minder geoefende hand zijn ingekrast, bezitten de twee dwars door elkaar heen getekende, tezamen een zespuntige ster vormende driehoeken, het heel flauw ingeritste, in zes ruiten verdeelde parallelogram en de figuur die ik als een kip op rolletjes zou willen aanduiden, geen duidelijke dateringskenmerken. Wat bijv. die laatste figuur betreft, zal men moeilijk stijlkenmerken kunnen aanwijzen, die hem duidelijk met een van de vele vogels, die in de verluchte handschriften gevonden worden, in verband kunnen brengen, al zou er aan de andere kant m.i. geen reden zijn om te beweren, dat hij bepaald niet door een ongeefende hand uit de Karolingische tijd getekend kan zijn.

De vierde figuur echter, een motief van door elkaar gestrengelde lijnen, brengt ons weer zeer beslist in de sfeer van de Karolingische kunst. Met ongelofelijke virtuositeit werden dergelijke motieven gehanteerd bij de verluchting van Iersch-Angelsaksische handschriften, dikwijls verdicht tot een uiterst subtiel en ingewikkeld lijnenspel. In de Karolingische miniatuur-kunst komen zij in eenvoudiger vormen voor, waarmee het simpele krabbeltje op ons benen instrument zeer wel te vergelijken is. Al mocht het mij niet gelukken, een motief te vinden, dat er werkelijk

11) A. OLDEBERG, Some contributions to the earliest history of the sickle. *Acta Archaeologica* III (1932), blz. 209 vlg.

12) F. C. J. SPURREL, Notes on early sickles. *The Arch. Journ.* XLIX (1892) blz. 54.

13) Bijv. het kruis van Eiudon te Golden Grove, afgeb. bij ROMILLY ALLEN, *Celtic art in pagan and Christian times* blz. 283.

14) Bijv. KENDRICK, *Anglo-Saxon art to a.d. 900*, Pl. XIX 2.

volkomen identiek mee is, zo valt m.i. de stylistische verwantschap met o.a. de volgende voorbeelden niet te ontkennen:

- 1 De vulling van een grote initiaal D in het gouden psalterium van Karel de Groote, afgeb. Mon. Palaeogr. Vindobonensia I Taf. 23 (8e eeuw)
 - 2 Bandornament van de letter T van het monogram T E in het Liber Sacramentorum van Paus GREGORIUS DE GROOTE, afgeb. Mon. Palaeogr. Vindobonensia II Taf. 45 (9e eeuw)
- Voorts op de volgende bladen, afgeb. bij MERTON, Die Buchmalerei in St. Gallen:
- 3 Psalter uit Stift Göttweg bij St. Pölten. Taf. XX 1 en 2
 - 4 Cod. A. a. 8 der Ständ. Landesbibliothek te Fulda. Taf. XCVI 2
 - 5 Cod. CXC der Leipz. Stadtbibliothek. Taf. XCVIII 1.

Hoewel de aangehaalde parallellen zich gemakkelijk zouden laten vermeerderen, zijn zij m.i. voldoende om de datering van het stuk in de Karoling'sche tijd te verzekeren.

Thans vragen wij ons af, waartoe het heeft gediend. Het is niet geheel compleet meer. Aan de ene zijde, waar een drietal gaatjes het been enigszins heeft verzwakt, zijn er stukjes afgebroken. Het schijnt wel, dat, althans die drie gaatjes, eerst zijn geboord, nadat het ornament was aangebracht. Het nog complete gaatje gaat aan de ene zijde midden door een kruisje van het oorspronkelijke ornament en beschadigt aan de andere zijde de door elkaar heen getekende driehoeken, die trouwens door de eerste gaatjes ook al beschadigd waren. Het is denkbaar, dat de bezitter van het instrument dit laatste gaatje heeft geboord, nadat het op de beide eerste gaatjes afgebroken was, maar vervolgens, zich bedenkend, dat die plaats, zo vlak bij de eerste gaatjes, te zwak zou worden, twee gaatjes een eind verderop heeft geboord. Maar hoe de gang van zaken precies geweest is, is minder van belang. De gaatjes op zichzelf geven ons naar mijn mening een aanwijzing voor de bestemming van het voorwerp. Hun dispositie herinnert levendig aan die bij de bekende polsbeschermers voor boogschutters, uit de bekercultuur. Naar alle waarschijnlijkheid is ook dit instrument een polsbeschermer geweest. Wanneer men het tegen de binnenzijde van de onderarm legt, vlijt het licht gebogen voorwerp zich daar vanzelf met de bolle zijde tegenaan. De holle, dus buitenwaarts gekeerde, zijde (Pl. II, No. 5) draagt ook het oorspronkelijk ornament. Inderdaad, hoewel er, voor zover ik heb kunnen nagaan, omtrent het gebruik van polsbeschermers in de Karolingische tijd tot dusver niets bekend is ¹⁵⁾, lijkt mij dit toch de meest voor de hand liggende interpretatie van het voorwerp.

Door deze derde Deventer vondst zou dan onze kennis betreffende het instrumentarium van weer een ander interessant tijdperk uit het verleden eveneens op een welkome wijze verrijkt zijn.

W. C. BRAAT

CURIOUS BONE IMPLEMENTS, FOUND AT DEVENTER (HOLLAND)

In 1947, the Leiden Archaeological Museum acquired three pieces of bone, found at Deventer. Pl. II Nos. 1, 2 (3) and 4 come from the river IJssel, just opposite the town, Pl. II, No. 5 was dug up near one of the oldest churches. Especially the two first mentioned pieces are very curious. Together they form the nearly complete half of a transversally split left under-jaw-bone of a cow, covered with carvings which remind us at once of Scandinavian rock-carvings

¹⁵⁾ Het is echter moeilijk aan te nemen dat een boogschutter het ooit zonder polsbeschermer heeft kunnen stellen. Vermeld vond ik dit instrument evenwel pas weer voor de twaalfde eeuw. Vgl. VIOLLET LE DUC, Dict. du Mobilier V blz. 44.

of the bronze age. The smaller one has only one carving, probably a symbol for the solar year: a circle divided by a line into two halves. On the bigger one we see, from left to right, two coupled sun-spirals, a two wheeled sun-chariot, drawn by two quadrupeds, a man with a stick and four tokens that bear a curious resemblance to runes. Parallels of the figures of the sun-spirals and the chariot are easily found on several rock-carvings. Looking for parallels of the rune-like tokens, we find, on a rock-carving at Hjulatorp ¹⁶⁾, similar tokens, which undoubtedly have some magical meaning, which are nearly—though not absolutely—identical with the first and the third ones. On the other hand the first resembles the z-rune and the third is rather like a reversed k-rune of the younger Skandinavian futhark. The second token, of which I could not find a parallel on a rock-carving, is identical with the token for h, also as it was written in the younger Skandinavian futhark, and the last one may be read as a g-rune.

As it is an established fact that runes were derived from certain North-Italian alphabets, not earlier than about the beginning of the christian era, we must assume that no regular script like runes existed in the bronze age. But, as I pointed out already, there undoubtedly existed some magical tokens, and the comparison of the tokens on our bone implement with closely similar runes in the Scandinavian futhark makes it very probable, that at least in Scandinavia, these old forms, transmitted from the bronze age, were substituted for those runes which happened to bear a close resemblance to them.

At all events I do not think that this pre-runic inscription gives an indication for the existence of anything like a regular runic futhark as early as the bronze age. We should not assume that these four tokens formed a word, but rather ascribe to each of them some magical meaning of its own.

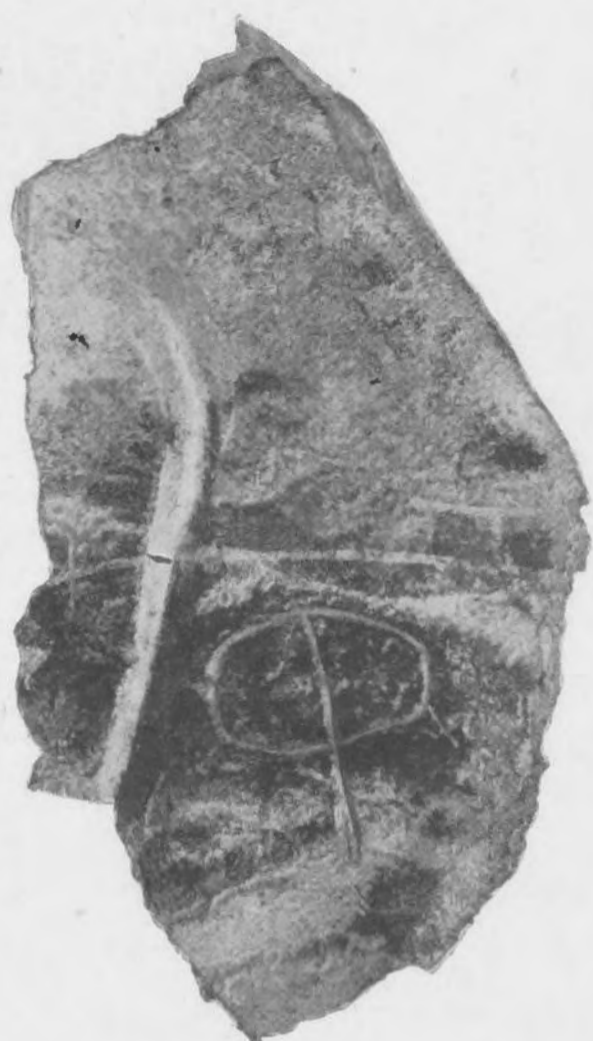
Finally we are curious to know what the purpose of this implement might have been, adorned as it is with carvings and tokens which, as we know, relate to the worship of the god of the sun and of fertility. The form reminds us of the well known silex sickles and it may not be too bold to explain it as a sickle. In that case, the teeth would have been replaced by pieces of silex, but unfortunately no traces of them are preserved, the bone having been split over the whole length ¹⁷⁾.

The third implement belongs to a much later period. It is probably a wrist-guard of an archer and the carvings on both sides seem to date it in the Karolingian epoch.

W. C. B.

16) CARL CLEMEN, *Urgeschichtliche Religion* fig. 78. ALTHIN, *Studien zu den Bronzezeitlichen Felszeichnungen von Skåne*, fig. 14.

17) Cf. F. C. J. SPURREL, *Notes on early sickles*. *The Arch. Journ.* XLIX (1892) p. 54.

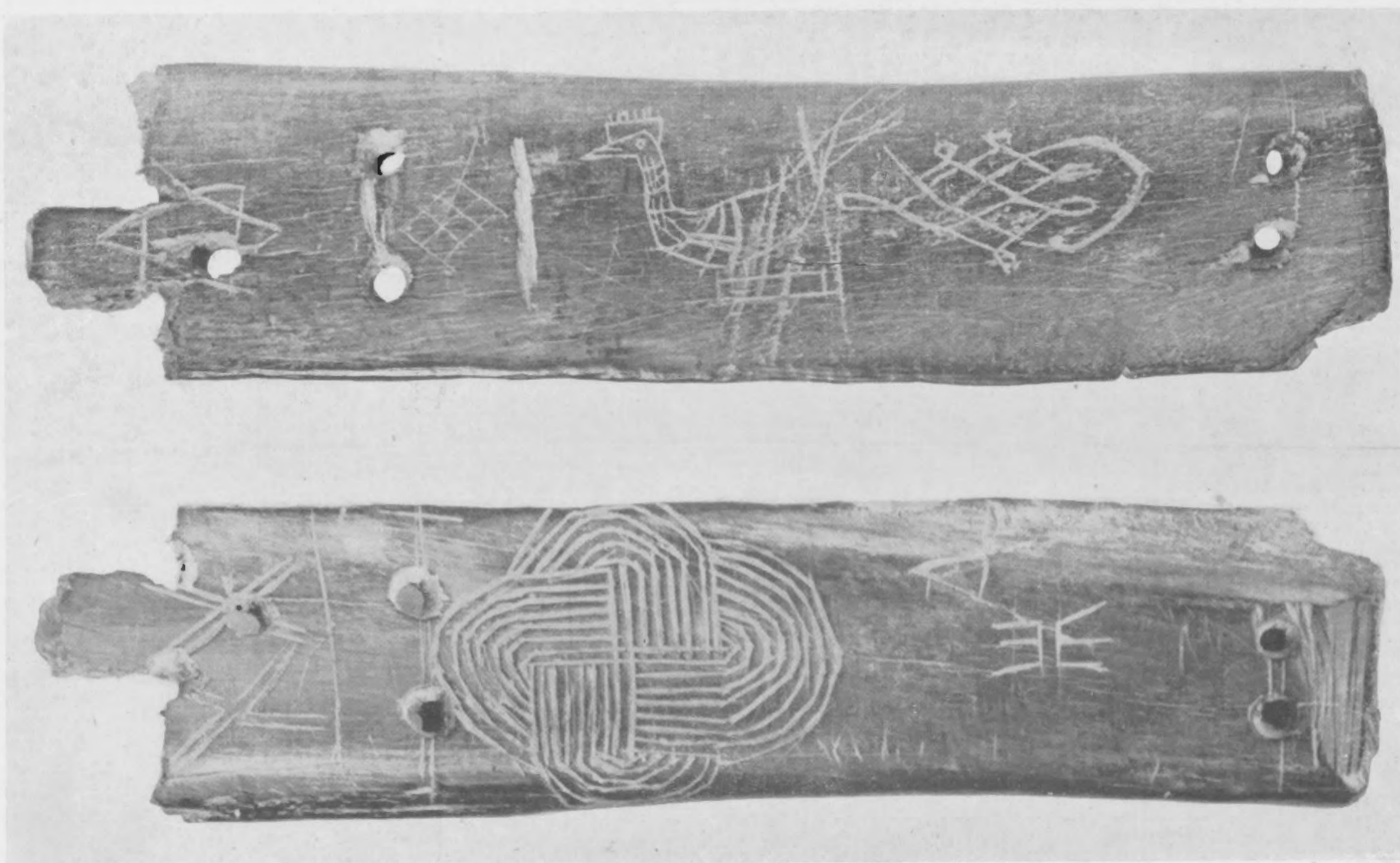
1. Mediale gedeelte van linker ramus horizontalis van de onderkaak van een rund

2-3. Laterale gedeelte van linker ramus ascendens van de onderkaak van een rund

4.

5. Gedeelte van een rib van een rund

BEKNOPT OVERZICHT DER VOOR- EN VROEGHISTORISCHE OUDHEDEN EN HUN VINDPLAATSEN IN DE GEMEENTE MAASTRICHT

Zoals de titel aanduidt is het doel van dit artikel een overzicht te geven van de voor- en vroeghistorische oudheden en hun vindplaatsen in de Gemeente Maastricht.

Het spreekt van zelf, dat zulk een overzicht eerst tot zijn recht komt, wanneer — behalve een grondige tekst — die vindplaatsen zijn aangeduid op een overzichtskaart. Zulk een kaart (overzichtskaart 1, schaal 1 a 25000) is hier afgebeeld en bevat alle plaatsen, waar voor- en vroeghistorische oudheden zijn gevonden met uitzondering evenwel van de omgeving der O.L. Vrouwekerk, waarvan een detailkaart (kaart 2, schaal 1 a 2000) is vervaardigd, aangezien de schaal der overzichtskaart (1 a 25000) te klein bleek om al deze vindplaatsen erop aan te duiden.

Dergelijke overzichtskaarten zijn van groot belang. Niet alleen kan men aflezen, waar reeds vondsten zijn gedaan, maar men kan er tevens uit opmaken, waar men in de toekomst oudheidkundige vondsten kan verwachten. Zulk een overzicht is ook van belang, wanneer men, zoals in dit geval, te doen heeft met een overvloed van schervenmateriaal en voorwerpen, afkomstig uit verschillende vindplaatsen, want men dient toch eerst een overzicht te hebben der vindplaatsen, alvorens de studie van het schervenmateriaal ter hand te nemen.

De vindplaatsen zijn aangeduid met Arabische cijfers.

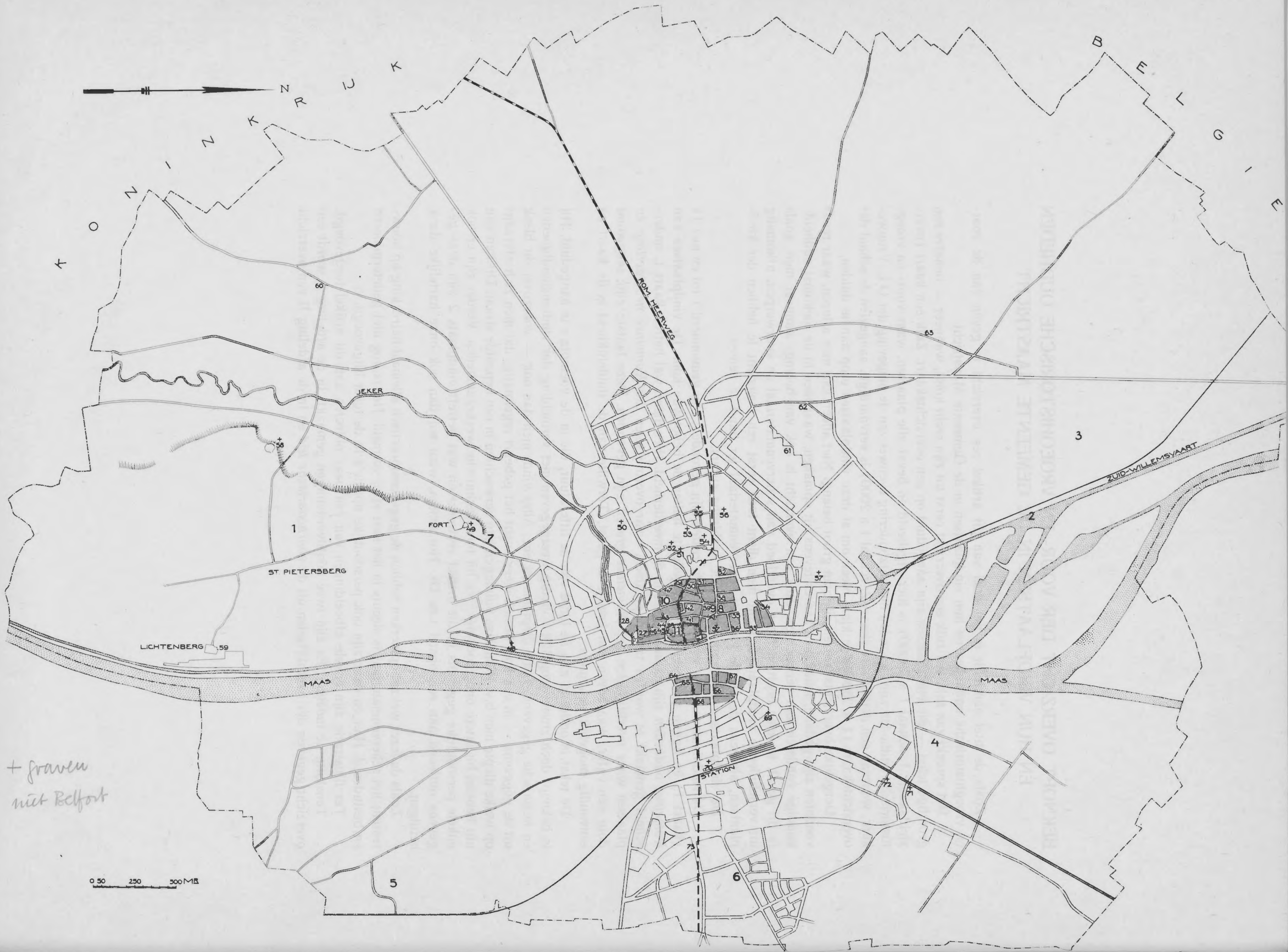
De vindplaatsen, waar *voorhistorische resten* zijn gevonden, zijn genummerd 1 tot en met 11 (kaart 1) en liggen voor het grootste gedeelte buiten de bebouwde kom. De vindplaatsen van *Romeinse oudheden* zijn natuurlijk ver in de meerderheid. Hier dient, wat betreft kaart 1, onderscheid gemaakt te worden tussen plaatsen, waar overblijfselen der *Romeinse nederzetting* én plaatsen waar overblijfselen van *Romeinse graven* zijn gevonden. Deze laatste zijn aangeduid door een cijfer, waarboven een *kruisje* is gezet. Terwille van de duidelijkheid is de kaart zo eenvoudig mogelijk gehouden.

De tekst is ontleend aan de hand van de litteratuur, die in de voetnota's is aangeduid. Hij is beknopt doch zoveel mogelijk volledig weergegeven met vermelding der vindomstandigheden en technische gegevens, zoals dieptematen enz. Alles vindt men dan ook — voorzover dit bleek uit de gegevens — in een kort bestek weer, want het gebeurt regelmatig, dat men zich afvraagt op welke diepte men b.v. Romeinse puinlagen kan verwachten in een bepaalde straat. Dit kan zijn nut hebben bij latere onderzoekingen en bij bouwtechnische werkzaamheden. Verder zijn er ook enkele persoonlijke gegevens in dit artikel verwerkt en wat betreft vindplaats 2 zijn deze gegevens ontleend aan een opstel van Dr. HOLWERDA, wien wij dan ook onze hartelijke dank betuigen.

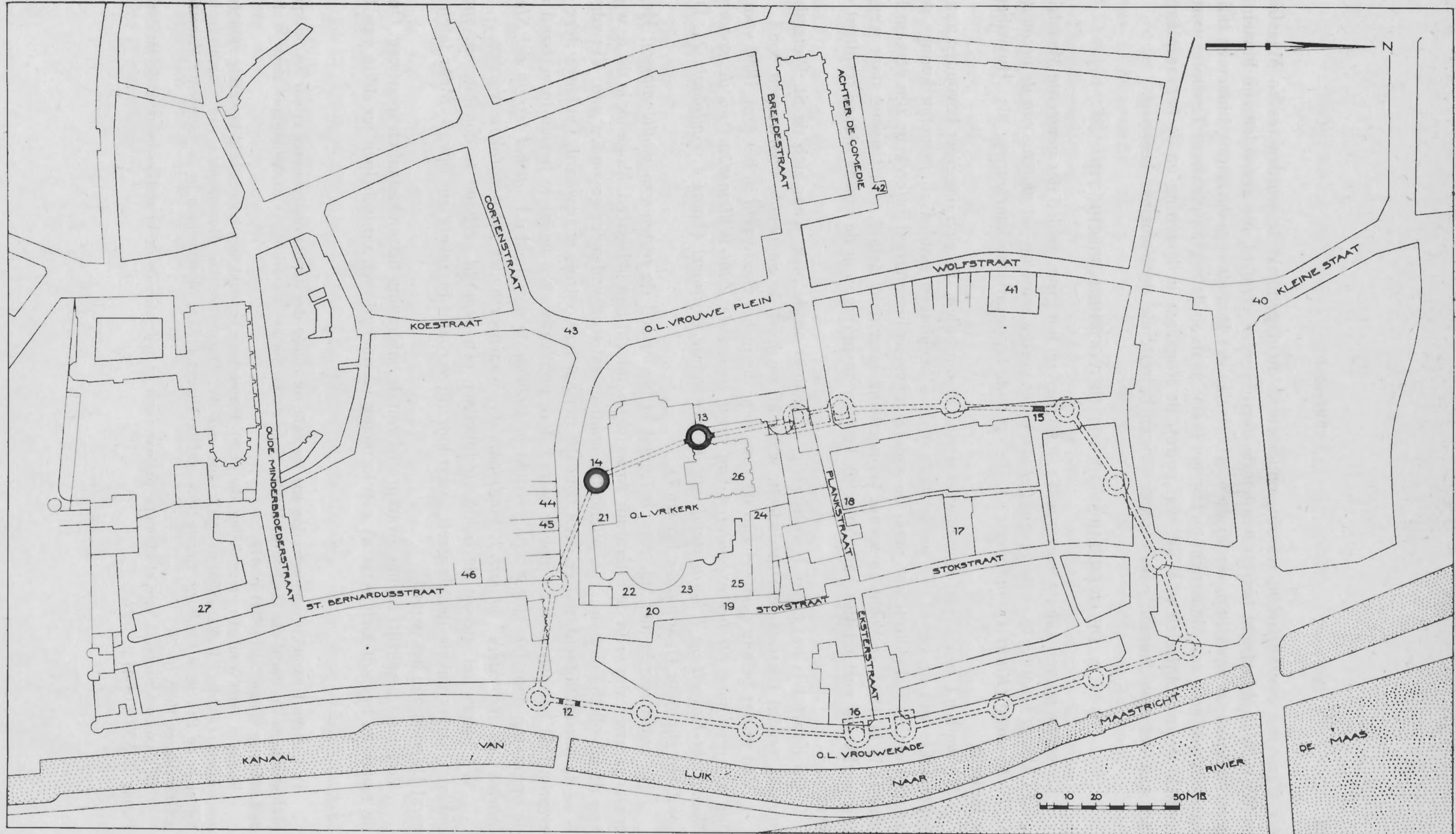
Zoals de lezer wel zal opmerken hebben de gegevens practisch allemaal betrekking op bouwresten; het schervenmateriaal is slechts in het kort erbij vermeld. Het is nog niet gedetermineerd en bestudeerd. Hier en daar zijn ook persoonlijke notitie's in de tekst bijgevoegd.

Ter illustratie zijn enkele afbeeldingen van een paar objecten aan dit artikel toegevoegd.

Tenslotte de indeling. Er zijn twee hoofdverdelingen gemaakt. In de afdeling A wordt een overzicht gegeven der overblijfselen uit de *voorhistorische tijd* en in de afdeling B een overzicht

+ graven
mit Belfort

der *Romeinse overblijfselen*, waarbij onderscheid dient gemaakt te worden tussen Maastricht en Wijk. Wat Maastricht betreft worden de overblijfselen vermeld, die gevonden zijn binnen het gereconstitueerde castellum, verder de overblijfselen der Romeinse nederzetting binnen en buiten de bebouwde kom van Maastricht met op het laatst daarvan de begraafplaatsen. Tenslotte worden vermeld de overblijfselen te Wijk, wat betreft de Romeinse nederzetting en de begraafplaatsen met aan het slot daarvan enkele opmerkingen betreffende de Romeinse heerweg.

A. DE OVERBLIJFSELEN UIT DE VOORHISTORISCHE TIJD

De eerste sporen van aanwezigheid van mensen op het grondgebied der gemeente Maastricht vond CASIMIR UBAGHS ¹⁾ in de zeventiger jaren der vorige eeuw op het *plateau van de vermaarde St. Pietersberg (Kaart 1, vindplaats 1)*, die op oude topografische kaarten nog als „Huynsberg” is betiteld.

Hij vond n.l. een aantal ruw bewerkte vuurstenen bijlen, die zich ongeveer bevonden aan de oppervlakte van de grond. Te oordelen naar de afbeeldingen zouden zij mogelijk kunnen dagtekenen uit het Palaeolithicum, maar de nadere gegevens hieromtrent ontbreken; zijn verzameling immers is in 1891 verkocht en kwam vermoedelijk terecht in België, wijl UBAGHS daar wegens zijn werkkring veel relaties had. Mogelijk kunnen nasporingen in de musea aldaar resultaat opleveren.

Op Kaart 1 is het cijfer 1 willekeurig aangeduid op de plek, waar zich de St. Pietersberg bevindt, omdat UBAGHS niet mededeelt, waar hij nu juist de genoemde voorwerpen vond.

Van groter belang evenwel zijn de vondsten, die in het *Bosserveld* in het jaar 1880 voor de dag zijn gekomen *bij het exploiteren van grint tussen de Zuid-Willemsvaart en de spoorweg Maastricht-Hasselt op 1 km afstand van de toenmalige Bospoort (kaart 1, vindplaats 2)*. Deze vondsten zijn door UBAGHS beschreven ²⁾.

Hij constateerde hier n.l. voor het eerst in Nederland de resten van *paalwoningen*. Het is echter jammer, dat er in de litteratuur zo weinig aandacht aan is besteed. Mogelijk is dit te wijten aan de onvolledigheid van zijn publicatie, want er zal toch wel meer gevonden zijn. Vervolgens is er de omstandigheid, dat er geen vondstmateriaal ter controle is bewaard. Ondanks deze bezwaren lijkt het ons toch de moeite waard deze publicatie even nader te bezien in verband met de opgraving door Dr. HOLWERDA verricht in 1926 in de nabijheid n.l. *op het terrein der Steenfabriek „de Belvédère” (kaart 1, vindplaats 3)*, waarover nader zal gesproken worden.

Wij menen n.l. tussen de beide vindplaatsen een *bepaald verband* te constateren, vooral omdat UBAGHS enkele details geeft, waardoor dit verband in zekere zin opvalt. Maar laten wij eerst UBAGHS aan het woord.

Vooreerst beschrijft hij het dwarsprofiel van de ontgraving tussen kanaal en spoorweg. Onder de teelaarde bevindt zich eerst a) een leemlaag, vermengd met aardschelpen ter dikte van 1.50

1) CASIMIR UBAGHS, Communication sur les cailloux roulés des dépôts quaternaires et sur les antiquités préhistoriques du duché de Limbourg. Publications de la Société historique et archéologique dans le duché de Limbourg. Tome XI (1874) p. 417.

Reeds in 1869 vond een vreemdeling, die de St. Pietersberg bezocht, een hoeveelheid bewerkte vuurstenen voorwerpen (Public. T VI 1869 p. 582); vgl. ook W. GOOSSENS, De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de Provincie Limburg. Eerste stuk, eerste aflevering. De Monumenten in de Gemeente Maastricht. 's Gravenhage 1926, bl. 26.

2) CASIMIR UBAGHS, L'age et l'homme préhistorique et ses ustensils de la station lacustre de Maestricht. Public. T XXI (1884) p. 1-92.

tot 2.— m. Vervolgens b) een witachtige kalkhoudende leemlaag met aard- en waterschelpen, dik 50 tot 75 cm. Verder c) een grijsachtige kalkhoudende laag met rivierschelpen dik 50 tot 80 cm. Dan d) een grijsachtige zanderige laag met in het bovenste gedeelte de overblijfselen van noten- en eikentakken ter dikte van 30 tot 40 cm en tenslotte e) een alluviale grintlaag ter dikte van 3 tot 4 m.

In de bovenste laag van het grint (in de laag d) bevonden zich de verkoolde resten van noten- en eikentakken, alsook *boomstammen* ter lengte van 2 tot 3 m met een doorsnede van 25 tot 30 cm en andere met een doorsnede van 10 tot 15 cm.

Deze boomstammen lagen horizontaal over een uitgestrektheid van 40 tot 50 m lengte en rustten op het grint in de lagen c en d. In de breedte lagen zij over een uitgestrektheid van 12 m. Maar deze breedte moet volgens de verklaringen van een werkman, die in 1823 werkte bij de aanleg van de Zuid-Willemsvaart, tenminste 25 m geweest zijn.

UBAGHS zocht ook naar palen, die in verticale stand waren geplaatst, maar alles wat hij vond waren slechts enkele stukken hout, die ruw waren aangepunt. Misschien waren zij zodanig vergaan, dat zij zich onmogelijk in hun verticale stand hebben kunnen handhaven.

Inderdaad wijzen deze gegevens dus op het bestaan van een paalbouwnederzetting aan de oorspronkelijke Maasoever in het Bosserveld.

Deze nederzetting nu schijnt in verbinding te hebben gestaan met het plateau van Caberg, want UBAGHS merkt speciaal op, dat men ook boomstammen vond, die niet in de richting van de stroom (Zuid-Noord dus) waren gelegen, maar juist in de dwarsrichting, dus: Oost-West.

De vondsten, die hij beschrijft zijn weinig in aantal. Dit vindt misschien zijn oorzaak in het feit, dat bij het graven van de Zuid-Willemsvaart in 1823 veel zal vernield en verloren gegaan zijn. In de lagen c) d) en e) vond men de resten van menselijke en dierlijke beenderen, houten en benen werktuigen, alsook enkele fragmenten van ruw gebakken aardewerk.

De dierlijke beenderen, die U. in grote getale had verzameld, determineerde hij als zijnde van *cervus elaphus* en *capriolus*, *capra*, *sus scropha*, *bos primigenius*, *bos taurus*, *equus caballus*, *canis familiaris*, *castor fiber* en *aves*.

Voor wat betreft de menselijke beenderen beschrijft hij een schedel, gevonden in de bovenste laag e), die hij typeert als *dolychocephaal*, waarvan de index 71 bedraagt.

Onder de benen werktuigen zijn als de meest typische te beschouwen een hertshoornen bijl, voorzien van een steelgat, een harpoen (lengte 16 cm) en een axis van *bos taurus*, welke laatste met insnijdingen is versierd en alzo de vorm vertoonde van een rozette. Pl. III afb. 1, 2, 3.

Het aardewerk, dat met de hand was gemaakt, was ruw van karakter. Een drietal oortjes, benevens een soort vuurpot, waarvan de *buitenrand gegolfde (of gekartelde) insnijdingen* vertoonde, zijn slechts de enige voorwerpen van ceramische aard, die hij beschrijft. Overigens vond hij op de plaats der nederzetting geen vuursteenartefacten; wel maakt hij gewag van kleine houten stiften, die door mensenhand waren bewerkt.

De benen voorwerpen dagtekende hij uit het Magdalenien, maar over de vermoedelijke datering van de gehele nederzetting laat hij zich niet uit.

Wel trof UBAGHS bewerkte stenen voorwerpen aan op een 500 tal meters westwaarts in de vlakte en wel tussen het talud van de spoorweg en het plateau van de Caberg. Hij noemt een bewerkte amandelvormige steen en een slijpsteen.

Men bevindt zich daar juist in de onmiddellijke nabijheid van de plaats, waar in 1926 bij het afgraven van leem de sporen zijn ontdekt van een *neolithische nederzetting*, die zijn opgegraven onder leiding van Dr. HOLWERDA. Dit is het *terrein van de steenfabriek „de Belvédère”* (kaart 1, vindplaats 3).

Deze nederzetting was versterkt met een gracht, waarvan het verloop over een afstand van ruim 200 m is bekend geworden. Blijkens het grondplan aanwezig in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden had de gehele nederzetting de vorm van een langgerekte ellips, welke was gelegen in de richting Noord-Zuid.

Uit het verslag, eveneens aanwezig in het genoemde Museum, blijkt, dat de opgraving door Dr. HOLWERDA verricht, veel merkwaardigs aan het licht heeft gebracht³⁾. Het is daarom te betreuren, dat dit verslag nog niet is gepubliceerd. Bovendien zijn de opgravingen nog niet voltooid.

Zonder ons nu al te verdiepen in details menen wij, na dit verslag te hebben doorgelezen, dat er een samenhang moet bestaan hebben tussen de paalwoningnederzetting in het Bosserveld en de neolithische bergvesting van Caberg.

Vooreerst wordt in het verslag melding gemaakt van de ontgraving van een zestiental overblijfselen van woonkuilen, waarvan er merkwaardigerwijze slechts een zevental waren, die gezien hun inhoud dagtekenden uit de tijd der Bandceramiek, terwijl de overige behoorden tot het tijdvak La Tène.

De neolithische overblijfsels der ceramiek vertoonden de typische kalebasvormen der Donaucultuur (Pl. III afb. 4), terwijl als karakteristieke voorwerpen dezer cultuur de Schuhleistenkeil en de slijpsteen met gleuf werden aangetroffen (zie pl. III afb. 5).

Groter evenwel is het aantal fragmenten, dat Dr. HOLWERDA determineerde als zijnde van de *la Tène periode*; dit aardewerk was bros, vertoonde deels de cilindervorm deels ook de verlopen Halstattvorm. Dit was soms versierd met ingedrukte strepen als van een kam, soms ook met vingerindrukken en niet zelden met *gekartelde rand* (Pl. III afb. 6), waarvan UBAGHS, wat betreft dit laatste fragment, eveneens een scherf terugvond.

Nu zegt HOLWERDA, dat het samengaan van Bandceramische cultuur en La Tène een gewoon verschijnsel is, dat elders zoals b.v. te Plaidt ook voorkomt. Hij meent ook, dat de grove la Tène ceramiek zowel in techniek als in ornament grote verwantschap vertoont met de *paalwoningceramiek*, d.i. het Michelbergertype, dat veelvuldig in bergvestingen voorkomt o.a. in Mayen.

Dr. HOLWERDA vermoedt dan ook, dat tussen de Michelberger- en bandceramiek en de door hem gevonden la Tène overblijfsels wel degelijk een nauwer verband kan bestaan, maar het spreekt dan ook van zelf, dat, om dit vermoeden te bewijzen, nadere en meerdere gegevens nodig zijn.

Waar dus de paalbouwcultuur ter sprake komt en de neolithische bergvesting Caberg vlak grenst aan een terrein, waar *paalbouwresten* voor de dag zijn gekomen, ligt dan ook de grondslag van de gedachte, hierboven uitgedrukt, voor de hand n.l. dat er een samenhang moet bestaan hebben tussen de bergvesting Caberg en de door UBAGHS beschreven palafitencultuur in het Bosserveld.

Een grondig onderzoek van de bodem tussen kanaal en spoorweg, alsook van het terrein langs de spoorweg kan nog veel resultaat opleveren. Op die wijze zou men wellicht nog meerdere overblijfsels van deze paalbouwcultuur terugvinden, waarvan ons UBAGHS verhaalt, maar waarvan de gegevens veel talrijker moeten geweest zijn.

Overblijfselen uit het Neolithicum zijn eveneens aangetroffen in het gehucht „de Bek”, op de westelijke Maasoever ten Noorden van Wijk ter plaatse van de fabriek (kaart 1, vindplaats 4). Men vond ze tussen de jaren 1915 en 1921 bij het afgraven van leem ten behoeve van een veldoven,

3) Met vriendelijke toestemming van Dr. HOLWERDA.

op welke plaats thans huizen zijn gebouwd. Het zijn voorwerpen van de Donaucultuur. De vondst bestaat uit twee gepolijste bijlen van zwarte steen (phtaniet?), waarvan een het z.g. Schuhleistenmodel vertoonde en een stenen hamer, die opvalt door zijn afmetingen ⁴⁾ (Pl. IV afb. 7, 8, 9). Overigens is het niet bekend of hier verdere nasporingen werden verricht.

Verder zijn er ook vondstmeldingen bekend van *bronzen voorwerpen*. Alzo werd in 1848 bij de aanleg van het kanaal Maastricht-Luik een bronzen lanspunt gevonden, verder bij het baggeren in het jaar 1931 in de *Zuid-Willemsvaart (Bosserveld, bij vindplaats 2)* een bronzen zwaard (inv. Maastricht no. 919 A, Pl. IV afb. 10 boven; gebogen door indeuking en bij het handvat beschadigd; l. 44 cm) en bij dezelfde gelegenheid in de Maas in 1931 een bronzen lemme van een mes; tenslotte een ongeschonden bronzen zwaard, dat eveneens gevonden werd bij het baggeren in de Maas in het jaar 1934 ⁵⁾ (inv. Maastricht no. 1175, Pl. IV afb. 10 beneden). In het handvat, dat aan de zijkant beschadigd is, bevinden zich drie gaatjes; het patine is gedeeltelijk afgeschuurd; l. 61, gr. br. 4,2 cm. *Deze voorwerpen getuigen dus van een nederzetting te Maastricht in de Bronstijd.*

Germaanse overblijfselen zouden volgens een bericht in de Maasgouw gevonden zijn ten Zuiden van Wijk op de westelijke Maasoever te *Heugem* en wel in het *Koebroek (kaart 1 vindplaats 5)*, toen aldaar in 1939 de gemeentelijke ijsbaan werd aangelegd. Als vondsten worden vermeld een grote Germaanse voorraadspot en de scherven van een grote kom met kamversiering, terwijl in de nabijheid van dit vaatwerk, zo luidt het sobere bericht, de overblijfselen werden aangetroffen van werkplaatsen van stenen voorwerpen (?) ⁶⁾.

Scherven van Gallo-Germaans aardewerk, alsmede bewerkte stukjes vuursteen werden gevonden bij graafwerken voor de aanleg der gas- en waterleiding in het najaar van 1930 ten Oosten van het station en wel in de *Frankenstraat (kaart 1, vindplaats 6)* tegenover de huizen no. 12, 14, 88, 90, 92 en 116. Daar de grond ter plaatse zeer was omgewoeld, was het niet mogelijk de aard van deze overblijfselen vast te stellen. Verdere onderzoeken konden niet plaats vinden wegens de bebouwing ⁷⁾.

Andere Gallo-Germaanse overblijfselen werden kort na 1820 aangetroffen *aan de voet van de St. Pietersberg* ten Zuiden van Maastricht, noordelijk van het fort (kaart 1, vindplaats 7). Deze bestonden uit Germaanse of Gallische urnen en zijn afkomstig uit graven ⁸⁾.

Maar ook herbergt de bodem van het huidige centrum van Maastricht *voorhistorische voorwerpen*. Aldus werd in 1931 ⁹⁾ voor het eerst in de *Grote Staat no. 10-12 (kaart 1, vindplaats 8)* bij het graven van fundamentsleuven van een magazijn een gepolijste bijl gevonden. Aan de overzijde evenwel van die straat trof men bij de bouw van het pand no. 5-11 (kaart 1, vindplaats 9) in 1932 op een diepte van 4 m verschillende fragmenten aan uit de voorhistorische tijd. Deze bestonden uit scherfjes van ruw gebakken aardewerk, ruw bewerkte stenen enz. ¹⁰⁾. Men spreekt van een hutkom en heeft de gevonden voorwerpen als *la Tène* betiteld; in hoeverre dit echter bewezen is, weten wij niet, want de vindomstandigheden zijn niet gepubliceerd.

Daar er op deze plaats ook terra-sigillata gevonden is, meende men een chronologische aan-

4) Blijkens de voorwerpen uitgesteld in het Museum te Maastricht.

5) Idem.

6) Maasgouw 1939 bl. 72.

7) Maasgouw 1930 bl. 8.

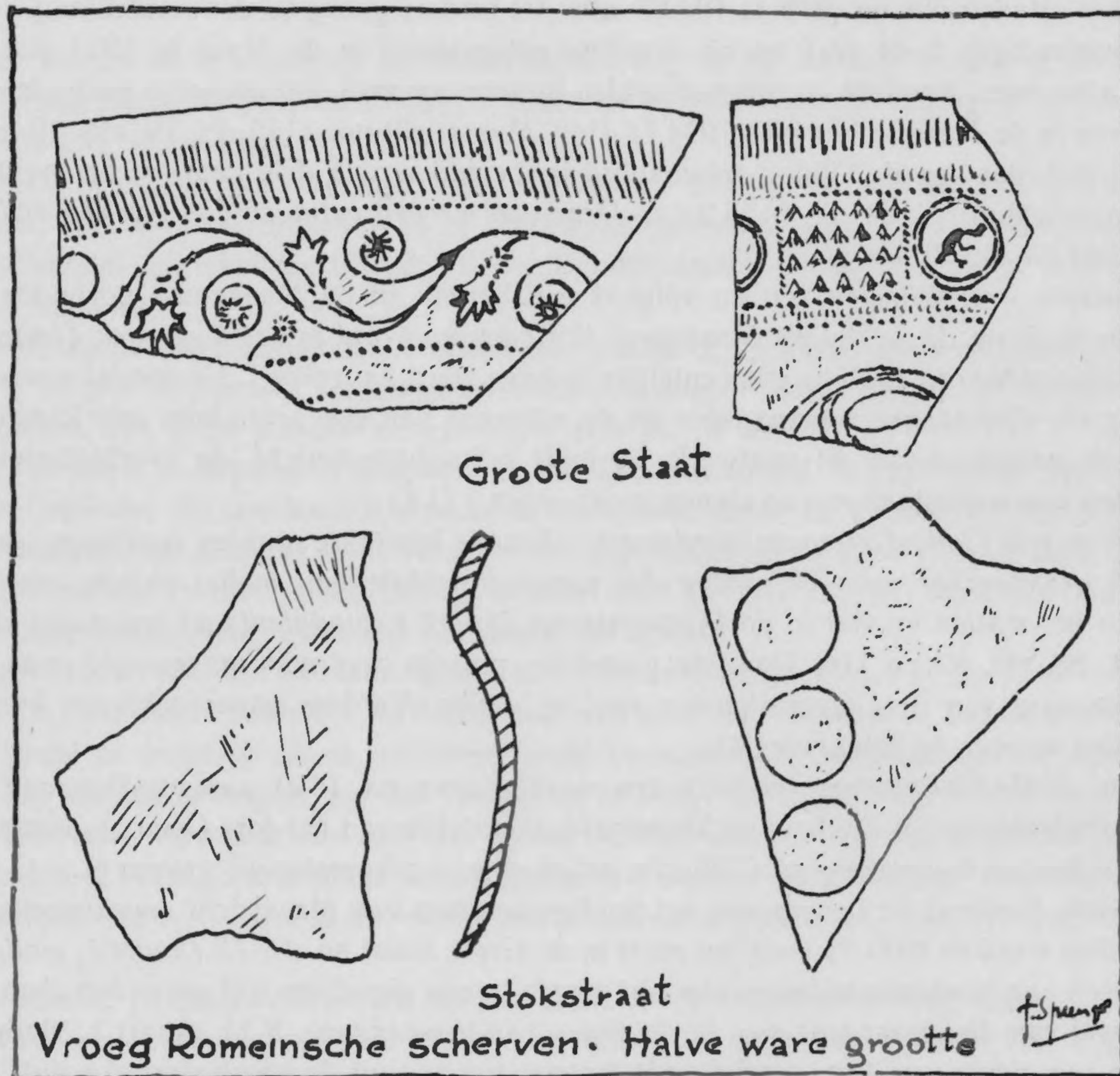
8) W. GOOSSENS, De Monumenten bl. 52.

9) Maasgouw 1931 bl. 72: Aanwinsten Museum te Maastricht no. 1007.

10) Maasgouw 1935 bl. 62.

eensluitende bewoning la Tène-1e-eeuws Romeins te constateren; de voorhistorische voorwerpen immers, waarvan boven sprake was, bevonden zich op ruim 80 cm beneden een Romeinse puinlaag, die ter dikte van 10 à 20 cm, op ongeveer 3.70 m, beneden de begane grond werd aangetroffen.

Maar, zou men zich kunnen afvragen, wat bevond zich eigenlijk in die overblijvende 80 cm-laag? Want dit is toch ook van groot belang en wel in verband met de vraag wat we hier moeten verstaan onder la Tène. Zouden de gevonden voorwerpen niet de sporen kunnen zijn van de oude

Afb. 4

Eburonen-bevolking; het is immers bekend, dat deze Eburonen in de 2e eeuw voor Christus de Rijn waren overgestoken en zich hadden gevestigd in het land van Tongeren.

Dan is er nog een ander vondstbericht¹¹⁾, waarin gemeld wordt, dat er in de *Hondstraat* ten Westen der O.L. Vrouwekerk (*kaart 1, vindplaats 10*) bij het graven van fundamentsleuven van het huis no. 20 in 1938 twee gave stenen bijlen, een fragment van een stenen bijl, meerdere vuurstenen, waaraan gekapt was, fragmenten van hertengeweien waren gevonden. Daar hieromtrent verder niets is gepubliceerd, kan dus alleen maar worden gezegd, dat deze vondst voorhistorisch is en de tweede is, die in het oude stadsgedeelte werd aangetroffen.

11) Maasgouw 1938 bl. 33.

Tenslotte zijn er ook aanwijzingen, die de verwachting doen wekken, dat op de plaats van het hierna te bespreken Romeinse castellum, eveneens resten aanwezig moeten zijn van *voorhistorische aard*. In 1940 n.l. werden bij het graven van een pompkelder op het *terrein der O.L. Vrouwekerk*, in de hoek gevormd door de Stokstraat en de zuidelijke muur der parochiale school (*Grote Stokstraat 46, kaart 1, vindplaats 11 en kaart 2, vindplaats 25*) ter plaatse op een diepte van 3.70 m een paar scherven aangetroffen van ruwwandig hardgebakken aardewerk, bruin van kleur en met de hand gevormd. Deze scherven werden gevonden in een laag, die ook enkele scherven van Romeins goudkleurig, dunwandig aardewerk (met knobbelversiering) uit de 1e eeuw bevatte¹²⁾ (afb. 4). De sporen van een voorhistorische bevolking zullen o.i. bij systematische opgravingen in het castellum zeer zeker voor de dag komen, indien men maar diep genoeg graaft.

B. DE OVERBLIJFSELEN UIT DE ROMEINSE TIJD

1. De overblijfselen ter plaatse van het castellum te Maastricht

a. de overblijfselen der ommuring

Bij de laatst genoemde vindplaats bevinden wij ons midden in de Romeinse nederzetting van Maastricht. Het is een plek, die zich, door zijn gunstige terreingesteldheid, een kleine hoogte en de samenvloeiing van Maas en Jeker, uitstekend daartoe leende.

Het is dan ook daar, dat men de meeste overblijfselen der Romeinse beschaving heeft teruggevonden. Men heeft ook vastgesteld, dat deze nederzetting was versterkt. Hieraan zullen wij thans onze aandacht besteden.

Reeds in 1868 heeft men, zonder het eigenlijk te weten, voor het eerst de overblijfselen van deze versterking aangetroffen bij het slopen der *O.L. Vrouwepoort*, een middeleeuwse poort, die gelegen was aan de O.L. Vrouwekade voor de huidige ophaalbrug over de Zuid-Willemsvaart (*kaart 2, vindplaats 12*). De plaats waar deze overblijfselen liggen is thans aangeduid door twee moderne Namense stenen met het opschrift: PORTA REGIA¹³⁾.

Op een diepte van 4 m, aldus LEEMANS (maar volgens de tekening gepubliceerd bij HABETS in de Publications van het jaar 1881 op een diepte van 2.74 m¹⁴⁾) onder de begane grond, werd de oude bevoering, hoogstwaarschijnlijk van een poort uit het Romeinse tijdperk, teruggevonden, met de beide uit grote, gehouwen stenen opgemetselde „regtstanden”, die nog ter hoogte van ongeveer 2 m waren bewaard gebleven.

De bevoering van de doorgang bestond uit gehouwen veelzijdige stenen, die met stevige ijzeren bouten, met grote knoppen op de aansluitende hoeken, op hun plaats gehouden werden. Volgens de reeds genoemde tekening bij het artikel van HABETS bevonden zich in de straatvloer twee geulen, die waarschijnlijk gediend hebben voor de afvoer van regenwater. De doorgang was vrij smal en had een breedte van 2.20 m.

Deze poort kan niet beschouwd worden als een stads- of toegangspoort tot een brug over de Maas, veeleer was het een doorgang om de rivier te bereiken.

Een *tweede fragment* van de ommuring werd ontdekt in het jaar 1910 bij de aanvang der

12) Mededeling v. d. s.

13) Oorspr. bericht van Dr. C. LEEMANS in het Jaarboek der Kon. Academie van Wetenschappen te Amsterdam voor 1869 bl. xcv en xcvi. Zie ook W. GOOSSENS, De Monumenten bl. 28-30.

14) JOS. HABETS, Public. T XVIII (1881) p. 108-114 met tekeningen.

herstellingswerken aan de buitenmuur van de westelijke kloostergang der O.L. Vrouwekerk (kaart 2, vindplaats 13). Hier trof men de kolenzandstenen onderbouw van een ronde toren (inwendige middellijn 6.14 m, muurdikte 1.38 m) met in het Noorden een aansluitende muur (dik 1.58 m), die zich slechts een paar meter uitstrekt onder de kloostergang alsook een aansluitend muurfragment in het Zuiden met een muurdikte van 1.45 m (Pl. V afb. 12).

Deze muren zijn opgetrokken van kolenzandsteen in lagen van 9 tot 12 cm hoogte, bestaande uit wigvormige bekapte stenen, lang 9 tot 23 cm, en zijn gemetseld in zand- en grintrijke mortel met tussen de voegen stukken van Romeinse dakpannen en plavuizen. Bij de ontgraving vond men een viertal munten, waarvan de oudste dagtekende uit de tijd van Traianus (98-117) en de jongste uit de tijd van Valentinianus (388-392), benevens een fragment van een Romeinse kolom¹⁵).

Een derde fragment der ommuring kwam te voorschijn bij gelegenheid van een opgraving in het jaar 1921 naast de zuidelijke zijbeukmuur der O.L. Vrouwekerk op het O.L. Vrouweplein¹⁶). De juiste plaats bevindt zich op een afstand van 12.50 m gemeten uit de westelijke muur van het zuidelijk transept (kaart 2, vindplaats 14).

Hier werden op een diepte van 2 m drie rijen gaten gevonden van een paalfundering (Pl. IV afb. 11). Deze gaten verliepen cirkelvormig en behoorden kennelijk tot de fundering van een ronde toren, welks funderingsmuren ongeveer 2 m dik zijn geweest. De uitwendige diameter bedroeg ruim 8 m. Een in het Noorden aansluitend muurfragment heeft een dikte van 1.60 m en vormde de verbinding met het fragment van de toren, ontdekt in 1910 (vindplaats 13).

De andere aansluitende muur werd evenwel niet gevonden, ook niet in 1927, toen een opzettelijk daartoe gegraven 6 à 7 m lange sleuf zuidelijk in het straatdek werd gemaakt; ook bij de verbouwing van pand no. 17 in de O.L. Vrouwestraat (kaart 1 en 2, vindplaats 44) op weinige afstand hiervan — waar overigens scherven van Romeins aardewerk zijn gevonden — is niets bekend omtrent muurresten. Wellicht kan een opgraving bij het begin der St. Bernardusstraat ons in de toekomst licht verschaffen¹⁷).

Dan is er nog een vierde fragment gevonden en wel in het jaar 1931 ten Noorden der O.L. Vrouwekerk in de Havenstraat tegenover pand no. 5 (kaart 2, vindplaats 15) bij graafwerk ten behoeve der waterleiding¹⁸).

Intussen waren er pogingen aangewend om de oostelijke muur der versterking, gelegen aan de westelijke Maasoever, op te sporen. Deze hadden plaats in 1921. Daartoe werd er gegraven in de kelder van het pand no. 10 op de hoek der Eksterstraat en der O.L. Vrouwekade (kaart 2, vindplaats 16), waar de aanwezigheid van de muur werd vermoed. Men vond weliswaar de muur niet terug, doch wel scherven en puin, dat vermoedelijk van de gebroken muur afkomstig was. Men trof daarin aan een groot blok van Franse kalksteen, dat tot de zijkant van een deur- of poortopening had behoord.

Het is dan ook best mogelijk, dat dit fragment deel uitgemaakt heeft van de oostelijke toegangspoort van het castellum. Er zijn daar ook veel scherven gevonden, waaronder veel sigillata met raadjesversiering, voorts een drietal bronzen munten n.l. een van Tetricus II (270-

15) W. SPRENGER, Maasgouw 1914 bl. 66-67.

16) W. GOOSSENS, Het Romeinsche castellum te Maastricht in: Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Nieuwe Reeks IV (1923) bl. 45-54.

17) Mededeling v. d. s.

18) Idem.

273), een van de Urbs Roma (337) en een van Constantinus II (337-361). Hieruit heeft men afgeleid, dat het castellum in de 4e eeuw hoofdzakelijk is bezet geweest¹⁹⁾.

Uitgaande van deze gegevens heeft mijn vader in 1935 een plattegrond vervaardigd, waardoor hij zich een voorstelling kon vormen van het verloop der Romeinse muren en de vermoedelijke vorm van het castellum (kaart 2, de muren zijn gestippeld aangegeven).

In het Oosten nam hij aan, dat de middeleeuwse walmuur van 1229 (afgebroken in 1903), gebouwd was op de fundamenten van de Romeinse muur. Inderdaad was dit het geval, want in 1868 werden aan de *O.L. Vrouwekade (vindplaats 12)* de overblijfselen van een Romeins poortgebouw gevonden. De zuidgrens is maar gedeeltelijk bekend; de westgrens is bekend door de ontgraving van de toren onder de kloostergang der Kerk en het muurfragment in de Havenstraat (zie kaart 2, vindplaatsen no. 13 en 15); de noordgrens, alsook de andere ontbrekende zijden van het castellum met inbegrip van de torens zijn ontworpen op grond van de hierboven medegedeelde gegevens, waarbij is uitgegaan van de gedachte, dat de Romeinse heerweg, ter plaatse van de Eksterstraat en van de Plankstraat, de as vormde van het castellum. Op de plaats nu, waar de Romeinse heerweg de stadsmuren doorsnijdt, zijn de poortgebouwen gestippeld aangeduid.

Volgens onze berekening had dit castellum een oppervlakte van 2.10 ha en was het een der grootste in het Noorden van Gallië.

b. De bouwresten en andere Romeinse overblijfsels in het castellum.

Thans gaan wij over tot het vermelden en beschrijven der Romeinse bouwresten en andere overblijfselen in het gereconstitueerde castellum.

Als eerste dienen genoemd te worden de overblijfselen van een Romeins huis met verwarmde badinrichting, die in 1840 zijn aangetroffen²⁰⁾ bij het maken van kelders voor een brouwerij in de *Stokstraat no. 24 (kaart 2, vindplaats 17)*. Zij zaten op een diepte van 4.16 m beneden de oppervlakte van de straat. Zij bestonden uit een stookinrichting, die behoorde tot een *hypocaustum*, bestemd om een waterbassin en twee achter elkaar gelegen vertrekken te verwarmen.

Het geheel had een lengte van circa 15 m en een maximale breedte van 4.70 m.

De vloer werd gedragen door bakstenen pijlertjes, waarlangs de hitte kon circuleren, om vervolgens langs de holle bakstenen, die geplaatst waren tegen de muren, op te stijgen, zodat ook in het meest westelijk vertrek de wanden konden verwarmd worden. In de puinlaag vond men enkele bronzen toiletartikelen, scherven van laat-Romeins vaatwerk, munten en merkwaardigerwijze ook Merovingische voorwerpen.

Blijkens de vondsten van munten, vaatwerk en andere voorwerpen is dit Romeins gebouw gedagtekend uit het einde van de 3e en de eerste helft van de 4e eeuw na Christus. De aanwezigheid der Merovingische voorwerpen bewijst dus hier voor het eerst, dat de plek nog later is bewoond.

Resten van een tweede hypocaustum werden omstreeks 1900 ontdekt bij het graven van een kelder in de *Plankstraat no. 10 en 12 (kaart 2, vindplaats 18)*. Het strekte zich uit tot onder de daarnaast gelegen woning no. 8. Het is niet onmogelijk, dat het hier de vondsten geldt, waarvan HABETS melding maakt in zijn dagboek. Volgens hem n.l. zijn er twee gevonden bij het bouwen

19) W. GOOSSENS, Het Romeinsche castellum te Maastricht, bl. 49.

20) Oorspr. bericht van Dr. C. LEEMANS in Romeinsche oudheden te Maastricht, Leiden 1843, bl. 38-61. Hier vond men ook een stuk van een bas-relief in Franse kalksteen. Zie ook W. GOOSSENS, De Monumenten, bl. 30 en 31.

van een huis in 1887. Een ervan is toen weggebroken; het gevonden hypocaustum zat op een diepte van 3.30 m onder de begane grond, had een breedte van 2.85 m en was gericht naar het hypocaustum, dat in 1840 in de Stokstraat (kaart 2, vindplaats 17) was ontdekt²¹⁾.

Overblijfselen van een *derde hypocaustum* werden in 1883 aangetroffen in de *Stokstraat achter het noordelijk gedeelte van het koor der O.L. Vrouwekerk* (kaart 2, vindplaats 19) bij het leggen der stedelijke riolering op een diepte van 2.35 m. Dit hypocaustum vormde een hoek, waarvan het uiteinde zich tot midden in de straat uitstreckte, terwijl het overige gedeelte in de richting lag van het open pleintje achter de noordzijde van het koor der O.L. Vrouwekerk.

Resten van een *vierde hypocaustum* werden gevonden *achter het koor der O.L. Vrouwekerk in de helling van het bergje*, dat is dus bij het *begin der Stokstraat in het Zuiden* (kaart 2, vindplaats 20) Pl. V, afb. 13; hier lagen de bouwresten maar 1 m onder de begane grond. Zij werden aangetroffen in 1883 bij het leggen der stedelijke riolering²²⁾.

c. De bouwresten op het terrein der O.L. Vrouwekerk²³⁾.

Wij gaan thans over tot het vermelden der bouwresten, die gevonden zijn op het terrein der O.L. Vrouwekerk. Daar werden nog op drie plaatsen de resten gevonden van *hypocausta*.

Vooreerst werden aan de *zuidzijde van de O.L. Vrouwekerk in de hoek, gevormd door het dwarspand en de zuidelijke zijbeukmuur* (dus in de *O.L. Vrouwestraat*, kaart 2, vindplaats 21), in 1900 bij het aanleggen van een verwarmingskelder enkele muurtjes aangetroffen, die enige kanalen vormden, alsook drie kolommetjes van gebakken tegels op de plaats, waar de kanalen samenkomen. Die kanalen gaan naar alle richtingen en strekken zich uit onder het kerkgebouw; waarschijnlijk behoort dit hypocaustum tot een Romeinse woning, waarvan de vloer in 1889 bij het vernieuwen der funderingen van de zuidelijke vleugel op een diepte van 79 cm onder de straat te voorschijn was gekomen.

Een *tweede overblijfsel van een hypocaustum*, opgegraven in 1921, vond men iets *zuidelijk van de absis langs de Stokstraat* (kaart 2, vindplaats 22); daar trof men een stuk van een Romeinse vloer aan, maar de muren, die hem begrensd hadden, waren aan drie zijden weggebroken. Ten zuid-westen ervan bevonden zich twee kanalen die elkaar kruisten en tot de verwarming van een vertrek, waarvan de vloer nog gedeeltelijk aanwezig was, dienden.

Een *derde overblijfsel* werd in 1921 opgegraven iets meer *ten Noorden van de absis* (kaart 2, vindplaats 23). Hier kwam een Romeins muurtje voor de dag en de vloer van een vertrek, dat niet door een gewoon hypocaustum was verwarmd, doch door enige kanalen, waarin op de grootste breedte enige vierkante pijlertjes stonden.

Het muurwerk, dat op zichzelf belangrijk was door het eigenaardig materiaal (mergel en platte tegels), waarmede het was opgebouwd, door de halfronde nis, die het bevatte, alsmede een opening met afgeschuinde dagkanten, kon niet nader worden gedetermineerd, daar het in de richting der kerk was afgebroken.

Zeer merkwaardig en belangwekkend zijn de *overblijfselen van Romeinse gebouwen*, die

21) W. GOOSSENS, De Monumenten bl. 88.

22) W. GOOSSENS, De Monumenten bl. 33. Op vindplaats 19 zijn de heelkundige instrumenten gevonden (thans in het Museum te Maastricht), die beschreven zijn door JOS. HABETS in de Verslagen en Mededeelingen der Kon. Academie van Wetenschappen te Amsterdam 3e reeks I (1883) bl. 134.

23) W. GOOSSENS, De Monumenten, bl. 39. Ibidem, Het Romeinsche castellum, bl. 48-49. W. SPRENGER De Maasgouw 1914 bl. 41.

in 1903 zijn gevonden bij het bouwen der parochiale school aan de *Stokstraat no. 46* (kaart 2, vindplaats 24); niet alleen merkwaardig maar ook zeldzaam, omdat er nergens anders in de wijde omgeving tot nog toe een dusdanig en goed bewaard geheel werd gevonden ²⁴).

Het is de z.g. *Romeinse kelder*, een rechthoekige ruimte van 2.66 m bij 3.55 m, die overdekt is met een halfrond tongewelf ter hoogte van 1.72 m. De muren zijn opgetrokken in waterpasse lagen van vuursteen, waarvan de stootvoegen niet boven elkaar staan. De vuursteenlagen zijn afgewisseld door lagen van bakstenen tegels (dikte 2-5 cm). Het voegwerk is keurig verzorgd. De dikke voegen zijn nagetrokken met het voegijzer, waarvan wij elders voorbeelden vinden te Tongeren (bij de kleine omheiningmuur, dagtekening begin der 4e eeuw), Jublains, Tours, Arles, enz. In de noordelijke en zuidelijke wand bevindt zich een nis, overdekt met een halfronde boog, waarvan de dagkanten bestaan uit vrij grove tufsteen uit het Eifelgebergte (Pl. VI, afb. 14). Het gewelf is gemetseld uit platte pannen, die met de boorden tegen elkaar zijn gesteld en waaroverheen nog een tweede laag pannen is aangebracht, die op hun beurt, maar nu in tegengestelde richting, met hun boorden over de andere heengrijpen. Dit alles is verwerkt in specie. De gewelfwand is bepleisterd met de zo karakteristieke roodkleurige mortel, bestaande uit zand, grint, baksteenpoeder en kalk. De vloer is een mengsel van kiezel, stukken Romeinse baksteen en kalk.

Bij de ontgraving van de kelder werden ongeveer een 50-tal voorwerpen gevonden, w.o. scherven van terra-sigillata van late datum, bronzen fragmenten van gebruiksvoorwerpen, fragmenten van deukbekers en enkele bronzen munten. De dagtekening van deze kelder kan op grond van de bouwtechnische bijzonderheden en de gevonden voorwerpen gesteld worden op het einde van de 3e eeuw.

Ten *Oosten* van de genoemde kelder, vlak nabij dezelfde vindplaats (kaart 2, no. 24), slechts een paar meter verder, zijn nog tal van bouwresten ontgraven; zij bevinden zich onder de klaslokalen van de parochiale school ²⁵). Daar vond men de funderingsmuren van een groot rechthoekig gebouw (binnenwerks lang 30.90 m bij een breedte van 15.30 m, muurdikte 75 cm) in de richting West-Oost, waarvan de westelijke hoekpunten zich bevinden in de speelplaats der parochiale school en Plankstraat no. 7, en de oostelijke in de Stokstraat no. 49 en 51. Men vond ook zware rechthoekige stenen, die zich op vrij regelmatige afstand van elkaar bevonden. Een hiervan bleek afkomstig te zijn van een Romeins grafmonument en draagt een opschrift.

De genoemde funderingsmuren zijn opgebouwd uit ongelijksoortig materiaal en wel uit vuursteen, kolenzandsteen, mergel, Romeinse baksteen en tufsteen, dit alles klaarblijkelijk afkomstig van Romeinse gebouwen. Het geheel vertoont een Romeins karakter, maar gezien de structuur is een dagtekening uit de Merovingische periode niet onmogelijk. De bestemming van dit gebouw is niet bekend.

Nog een aantal muurresten werden opgegraven *in 1940 bij de aanleg van een pompkelder op het terrein der O.L. Vrouwekerk ter plaatse van de speiplaats* (kaart 1, vindplaats 11 = kaart 2, vindplaats 25). Daarbij kwamen zeer merkwaardige voorwerpen voor de dag, o.a. metalen voorwerpen, molenstenen, een Romeins basement van harde mergelsteen, scherven van terra-sigillata, enz. Zoals reeds eerder werd medegedeeld kwamen hier ook voorhistorische aardewerkfragmenten tezamen met 1e-eeuws Romeins aardewerk te voorschijn ²⁶) (Stokstraat, afb. 4).

24) W. SPRENGER, *Maasgouw* 1914 bl. 42-43. W. GOOSSENS, *De Monumenten*, bl. 33 en 34.

25) W. GOOSSENS, *De Monumenten*, bl. 35, 36, 37.

26) Mededeling v. d. s.

Ook in de *kloostertuin der O.L. Vrouwekerk* (kaart 2, vindplaats 26) kwamen bij bouwzaamheden herhaaldelijk Romeinse bouwresten voor de dag. Zo trof men in 1838 bij het maken van afvoerkanalen voor het regenwater op een diepte van 1.50 m een dikke laag aan, die uit kalk en blokken van tegels en plavuizen was samengesteld. In 1910 bij de herstelling van de kloostergang vond men talrijke Romeinse muur- en bouwfragmenten ²⁷⁾.

d. De beeldhouwwerken gevonden in het castellum ²⁸⁾.

Buiten de genoemde bouwresten, dienen wij ons nog even bezig te houden met enkele *Romeinse beeldhouwwerken*, waarvan de zekerheid bestaat, dat zij gevonden zijn binnen het castellum. Hieronder kunnen gerangschikt worden: 1°. Een viergodensteen. 2°. Een fragment van een viergodensteen. 3°. Een gladiatorensteen. 4°. Een marmeren kopje. Deze bevinden zich in het Museum te Maastricht.

De *viergodensteen* (Pl. VII, afb. 16 a-b) is gevonden in het jaar 1903 bij het uitdiepen van de vloer der O.L. Vrouwekerk nabij de *ingang* (dus kort bij *vindplaats 13, kaart 2*) en bestaat uit Franse kalksteen, waarop zijn afgebeeld een zittende Hercules (afb. 16 b links), een goed gedrapeerde, staande Fortuna (afb. 16 a rechts), een bijna naakte Apollo (afb. 16 a links) en een halfnaakte god Pluto (?) of Coelus (?) (afb. 16 b rechts). Het stuk lijkt ons geïmporteerd werk uit de 2e of 3e eeuw. Bij ESPÉRANDIEU (No 4003) zijn maar drie zijden afgebeeld; E. vergist zich, waar hij zegt: „La quatrième face n'a pas de bas relief”.

De sub 2 en 4 genoemde stukken werden gevonden tijdens de herstellingswerken aan de O.L. Vrouwekerk. De juiste vindplaats is niet bekend. Zij dagtekenen uit de 2e eeuw na Chr., maar zijn niet van groot belang.

De *gladiatorensteen* (Pl. VI, afb. 15) is evenwel het meest belangwekkende stuk, zie ESPÉRANDIEU a.w. No 3999. Deze steen werd gevonden omstreeks 1900 bij het maken van een kelder in de Plankstraat no. 7.

Het is een uitstekend gekarakteriseerd stuk relief-plastiek en stelt voor twee gehelmde zwaardvechters, die zijn afgebeeld op het ogenblik, dat een hunner zich gewonnen geeft en zijn linkerhand opsteekt om genade te vragen. Omtrent de dagtekening alsook over zijn bestemming is niets bekend. Het is evenwel mogelijk, dat hij gediend heeft als gevelsteen van een Romeins gebouw in het castellum, waar een dergelijk steekspel, zoals afgebeeld op de steen, ten beste werd gegeven.

e. De wegen en straten in het castellum.

Alvorens het castellum te verlaten en over te gaan tot het vermelden der vindplaatsen, die gelegen zijn buiten de muren van het gereconstitueerde castellum in de bebouwde kom, dienen wij nog even een woord te zeggen over de overblijfselen van wegen en straten in het castellum.

Hierboven werd reeds bij de reconstitutie der castellummuren gewag gemaakt van de Romeinse heerweg, die komende vanuit de Bredestraat via de Plankstraat en Eksterstraat de Maasoever bereikt, doch waarvan de overblijfselen nog niet zijn teruggevonden. Doch er moet ook nog een andere weg gelopen hebben in het castellum en wel van Noord naar Zuid ter plaatse

27) W. GOOSSENS, *De Monumenten*, bl. 38. W. SPRENGER, *Maasgouw* 1914 bl. 66.

28) E. ESPÉRANDIEU, *Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule romaine*. Tome V. Paris 1913. W. GOOSSENS, *De Monumenten*, bl. 43-50. Alleen de voornaamste zijn hier door ons vermeld.

van de Kleine en Grote Stokstraat, die in elkaars verlengde liggen en thans nog als 't ware ongeveer de aftekening zijn van een Romeinse weg.

HABETS immers schrijft, dat hij in November 1866 bij het graven van sleuven voor de waterleiding „in de *Stokstraat* op 1.80 m terecht is gekomen op den Romeinschen bekiezelden weg. De kiezel bestond uit een laag ter dikte van een voet. De Romeinsche straat heeft recht gelopen en enkel daar, waar zij krom is, treft men de fundeeringen aan der Romeinsche huizen, gebouwd in mergel in klein verband en gedekt met pannen”²⁹⁾.

2. De overblijfselen der Romeinse nederzetting binnen en buiten de bebouwde kom van Maastricht

Thans gaan wij over tot het vermelden der vindplaatsen, die *buiten* de muren liggen van het gereconstitueerde castellum. Men kan hier onderscheid maken in de vindplaatsen, die liggen binnen en buiten de bebouwde kom van de gemeente. De Romeinse begraafplaatsen zullen daarna worden behandeld.

In het algemeen genomen zijn de vondstberichten zeer sober; rangschikt men deze, dan krijgt men wel enig inzicht in de verspreiding der Romeinse nederzetting. Uit de hierna te vermelden vindplaatsen moge blijken, dat de Romeinse nederzetting zich niet alleen heeft beperkt tot de plaats van het castellum, dit blijkt uit de talrijke plaatsen in de bebouwde kom.

Wij willen echter allereerst nagaan tot op welke punten in de bebouwde kom de Romeinse nederzetting zich heeft uitgestrekt. Daartoe beginnen wij in het *Zuiden bij de Helpoort*. Vlak daarbij werden in 1933 bij het graven van fundamenten voor de *Rijkstelefooncentrale*, die gelegen is op de hoek der *St. Bernardusstraat en Oude Minderbroedersstraat* (kaart 1 en 2, vindplaats 27) scherven van terra-sigillata gevonden uit de 1e en 2e eeuw na Christus³⁰⁾. Iets zuidwestelijker n.l. in de *Begijnenstraat*, vond men bij het bouwen van een huis in 1909 twee Romeinse vijzels (kaart 1, vindplaats 28)³¹⁾.

Westelijk in de stadskern kwam in 1932 bij het bouwen van huizen Romeins en Frankisch aardewerk voor de dag op het *terrein der oude stedelijke muziekschool, gelegen op de hoek der St. Jacobstraat en Lantaarnstraat* (kaart 1, vindplaats 29)³²⁾. Verder werden Romeinse aardewerkscherven gevonden bij de verbouwing in 1931 van *pand no. 14 in de Helmstraat* nabij het Vrijthof in het westen en verder in het noorden van de stad in de straat genaamd „*Langs de Maas*” bij het graven van fundamenten voor de bouw der nieuwe brug (zie kaart 1, vindplaats 32 = Helmstraat en vindplaats 33 „Langs de Maas”)³³⁾.

Tussen vindplaats 29 (*St. Jacobstraat*) en vindplaats 32 (*Helmstraat*) bestaat er dus een hiaat. Dit kan aangevuld worden met de vondsten, die voor de dag kwamen bij het opbreken der riolering in 1868 in de *Platielstraat* (kaart 1, vindplaats 31) en de sporen van een Romeinse puinlaag, die werden aangetroffen bij het bouwen van *pand no. 30 in de Bredestraat* (kaart 1, vindplaats 30) in 1932³⁴⁾.

Het Noorden is voor enige uitbreiding vatbaar, omdat ter plaatse de Kleine Gracht — naar

29) W. GOOSSENS, De Monumenten, bl. 33.

30) Maasgouw 1933 bl. 72.

31) Maasgouw 1909 bl. 9.

32) Maasgouw 1932 bl. 24. Aanwinsten no. 1027.

33) Maasgouw 1931 bl. 72. Aanwinsten no. 950.

34) J. HABETS, Public. T XVIII (1881) p. 86 en mededeling v. d. s.

een oud vondstbericht meldt — een Romeinse munt is gevonden en de middeleeuwse walmuur van 1229 ter plaatse een eind nam (vindplaats 34)³⁵).

De Romeinse nederzetting heeft zich dus in de eerste eeuw n. Chr. over een groot oppervlak uitgestrekt.

In dit oppervlak zijn nog op de hierna vermelde plaatsen de sporen dezer nederzetting teruggevonden. Vooreerst in de *Hoenderstraat* (kaart 1, vindplaats 35). Daar trof men bij het graven van fundamenten voor nieuw te bouwen huizen in 1930 de scherven aan van *Romeins aardewerk*, die wijzen op een bewoning in de 1e eeuw na Christus³⁶).

Ook zijn er archiefbronnen, waar men kan lezen, dat er vroeger reeds Romeinse vondsten zijn gedaan. Alzo maakt de Humanist HERBENUS (1451-1538), kapelaan van het St. Servaaskapittel, reeds in de 16e eeuw in zijn geschrift „de Traiecto instaurato” melding van een muntvondst in de *Bokstraat* (thans *Kesselskade*, kaart 1, vindplaats 36), toen men in het midden der 15e eeuw de fundamenten legde van een zijkapel bij de Augustijnerkerk (nu Parochiekerk van St. Jozef)³⁷).

Verder maakt het „Annuaire de Maestricht, année 1830”, melding van een muntvondst gedaan in de tweede helft der 18e eeuw, niet ver van de plaats waar het oude klooster der Augustijnen heeft gestaan en wel in de *Jodenstraat* (kaart 1, vindplaats 37). Deze muntvondst bestond uit zilveren en koperen munten, waarvan het grootste deel was geslagen onder de regering van keizer Traianus³⁸).

In de *Grote* en *Kleine Staat* zijn in de laatste tientallen jaren herhaaldelijk resten der Romeinse beschaving gevonden.

Alzo kwam men in Juni 1930 bij de verbouwing van het pand 26-28 in de *Grote Staat* (kaart 1, vindplaats 38) op een diepte van 3 tot 4 m in het daarachter gelegen H. Geeststraatje op een Romeinse puinlaag terecht uit de 2e helft der 1e eeuw na Chr. Hier werden talrijke *Romeinse scherven van terra-sigillata* (afb. 6) en terra-nigra, stukjes brons en munten verzameld; het is wel jammer, dat een gedeelte van het puin terecht is gekomen op het stort tussen Sandersbrug en Oude Gasfabriek aan de westzijde van de stad.

In 1932 bij de verbouwing van het *pand no. 5-11* in dezelfde straat (kaart 1, vindplaats 39) werd op een diepte van 3.70 m beneden de begane grond een puinlaag aangetroffen, die zeer interessante scherven van *Romeins aardewerk* bevatte. Deze bestonden gedeeltelijk uit fragmenten van eenvoudige, gestempelde bordjes en van versierde sigillatakommen. Daarbij trokken de fragmenten van jongere datum niet op de eerste plaats de aandacht, doch veel meer de stukken, die dagtekenden uit de 1e eeuw na Christus³⁹).

Sporen van een *tweetal Romeinse huizen* werden aangetroffen in de *Kleine Staat* (kaart 1, vindplaats 40) bij het aanleggen van buizen voor de waterleiding in 1886. Een ervan bevond zich in dezelfde straat naar de kant van het Dinghuis. Het andere lag vóór de *Brugstraat*. De vloer lag 1.65 m onder de straat en bestond uit testa contusa en vierhoekige vloertegels. De muren van het gebouw, dat ongeveer 7 m lang was, waren met kleine stukken harde mergel opgebouwd.

Romeins puin trof men aan in 1886 bij het aanleggen der buizen voor de waterleiding in de

35) J. HABETS, Public. T XVIII (1881) p. 99.

36) Maasgouw 1930 bl. 59.

37) J. HABETS, Publications T XVIII (1881) p. 99.

38) Idem.

39) Maasgouw 1930 bl. 42 en Maasgouw 1935 bl. 62.

Wolfstraat op een diepte van 1.80 m en langs het O.L. Vrouweplein ter diepte van 1.90 m op een punt, waar het *O.L. Vrouweplein overgaat in de Koestraat* ⁴⁰⁾ (kaart 2, vindplaats 43).

In de *Wolfstraat* bij de verbouw van pand no. 17 werd in 1939 een *Romeinse put* gevonden, waarvan de wanden bestonden uit silex, waartussen harde mergel. De put had aan de bovenzijde een doorsnede van 2 m en op de bodem een doorsnede van 1.50 m (zie kaart 2, vindplaats 41) ⁴¹⁾.

Romeins puin en scherven van Romeins aardewerk werden gevonden bij het bouwen van een transformatorhuisje in 1931 in de straat genaamd *Achter de Comedie* (kaart 2, vindplaats 42), bij het verbouwen van *pand no. 17 aan het O.L. Vrouweplein* (kaart 2, vindplaats 44) in 1931 en bij de bouw van het *pand 4b in de St. Bernardusstraat* (kaart 2, vindplaats 46) ⁴²⁾.

Ten Zuiden der O.L. Vrouwekerk werden in 1867 bij het maken van een kelder aan het *O.L. Vrouweplein no. 16* (vindplaats 45, kaart 1 en 2) op een diepte van 2 m de fundamenten gevonden van een Romeins woonhuis, die waren opgebouwd van Maastrichtse mergelsteen in klein verband. Deze droegen de sporen van een hevige brand. Men vond o.a. scherven van terra sigillata uit de 1e eeuw na Chr., een benen schrijfstift, een koperen bel en twee munten, waarvan de oudste de beeldenaar van Augustus (43 tot 14) en de jongste die van Traianus (98-117) vertoonde ⁴³⁾.

En hiermede zijn wij aan het einde gekomen van ons overzicht betreffende de plaatsen in de bebouwde kom, waar de sporen zijn gevonden van de Romeinse nederzetting.

Wat betreft de *straten*, die de Romeinse nederzetting hebben doorkruist, zijn er ons maar twee bekend, waarvan de overblijfselen werkelijk werden teruggevonden en wel in de *Kortestraat*, waar het Romeinse plaveisel op een diepte van 1.75 m werd aangetroffen en in de tuin van het klooster der *Zusters Reparatricen* (kaart 1, vindplaats 47) op een diepte van 2.50 m, welke laatste weg in het verlengde ligt van de Lenculenstraat en die mogelijk ligt in de richting der O.L. Vrouwepoort (kaart 2, vindplaats 12) ⁴⁴⁾.

Wat betreft de Romeinse heerweg, die door de *Bredestraat* liep, weten wij alleen door de traditie, dat deze oorspronkelijk een Romeinse weg is geweest; een getuigenis hiervan vindt men op de oudste plattegrond van Maastricht, vervaardigd door SIMON DE BELLOMONTE. Deze plattegrond is afgebeeld op bl. 123 van de „Publications” van het jaar 1922. Ter plaatse staat op deze kaart vermeld: „*Plavea lata in antiquis historiis dicta Via Regia*” ⁴⁵⁾.

Wij gaan thans over tot het vermelden der Romeinse overblijfselen *buiten de kom*.

Vooreerst is te noemen het monumentale overblijfsel van een *toren* ter plaatse van *de hoeve van het voormalig kasteel Lichtenberg* (kaart 1, vindplaats 59, Pl. VIII, afb. 18 en 19) op de oostelijke rand van de St. Pietersberg, vanwaar men een uitzicht heeft wijd over het landschap van Zuid-Limburg. De overlevering leidt de naam Lichtenberg — in de oudste oorkonden *mons lucis* genaamd — af van een Romeinse wacht- of seintoren ⁴⁶⁾.

Deze is gebouwd op een rechthoekig grondvlak van pl.m. 9 m bij 10.50 m en bestaat in de benedenhelft uit bekapte vuursteen in tamelijk regelmatige lagen met daartussen lagen van

40) W. GOOSSENS, De Monumenten bl. 39 en 40.

41) EDM. NYST, Maasgouw 1939 bl. 34.

42) W. GOOSSENS, De Monumenten bl. 39 en Maasgouw 1931 bl. 48. Aanw. no. 913.

43) J. HABETS, Public. T XVIII (1881) bl. 90-95 en W. GOOSSENS, De Monumenten, bl. 39.

44) W. GOOSSENS, De Monumenten, bl. 40 en meded. v. d. s.

45) Afgebeeld bij het artikel van P. ALBERS S.J., De oude Jezuïtenkerk op de Bredestraat te Maastricht, Public. T LVIII (1922) bl. 123. Deze plattegrond dateert van 1587.

46) J. SPRENGER, De Ruïne Lichtenberg, Maasgouw 1941 bl. 17-22 en bl. 36-41.

kolenzandsteen (Pl. VIII, afb. 3), maar de binnenwanden zijn van mergel. Vergelijkt men de afmetingen van het grondplan met de ontgraven torens te Valkenburg-Goudsberg ⁴⁷⁾ en Heerlen (Lichtenberg) ⁴⁸⁾, dan kan een onderlinge verwantschap niet ontkend worden. Om met zekerheid echter te kunnen zeggen, dat de toren te Lichtenberg dagtekent uit de Romeinse tijd, zou men echter meerdere gegevens dienen te hebben, zoals aardewerkscherven, panfragmenten enz.

Overblijfselen van een Romeinse villa zijn in 1879 opgegraven door HABETS op een *bouwland van de Louwberg* in de hoek gevormd tussen *de Susserberg en de Dalingsweg, kadastraal bekend sectie C 468 (kaart 1, vindplaats 60)* ⁴⁹⁾.

De beschrijving, die ons HABETS geeft, kan ons weinig boeien, omdat er practisch geen voorwerpen zijn gevonden, terwijl niets wordt medegedeeld aangaande de dagtekening. Van de hoeve zijn alleen de grondvesten voor de dag gekomen over een lengte van 38 m bij een breedte van 23 m. Volgens HABETS bevatte het grondplan een impluvium (groot 12.50 m × 28 m) met daaromheen de grondslagen van woning, schuur en stallingen. Ten westen van het impluvium bevond zich een drietal vertrekken. Voorts vond men een kelder, die niet gemetseld was, maar eenvoudig bestond uit een gegraven kuil. De overige grondvesten waren niet volledig.

Romeinse voorwerpen en bouwresten zijn ook gevonden bij de aanleg van het fort *Willem in 1815 (kaart 1, vindplaats 61)*. Verder bevinden zich resten van Romeinse gebouwen achter het fort, naast het *voetpad*, dat van de *Brusselse straat* leidt naar *Caberg (kaart 1, vindplaats 62)* ⁵⁰⁾, verder te *Caberg* op ongeveer 200 passen *ten zuiden van het dorpskerkhof (kaart 1, vindplaats 63)*. Aldaar bevinden zich in het akkerland de grondslagen van een Romeins gebouw en waren gelegen naast de weg, die bij het laatste huis van dit gehucht de straatweg Maastricht-Maaseik snijdt ⁵¹⁾.

3. De begraafplaatsen te Maastricht

Deze zijn eveneens talrijk. Te *St. Pieter* ten Zuiden van Maastricht werden in 1847 bij het graven van het kanaal Maastricht-Luik op 50 m afstand van de oude kapel van St. Lambertus ter plaatse van het terrein van het voormalig kerkhof der parochie St. Pieter de sporen gevonden van *Romeinse graven* ⁵²⁾. Op een diepte van 1.10 m vond men brandurnen, alsook aardewerk en glas, menselijke en dierlijke beenderen, skeletten met wapens, een bronzen armband, enz. Het aardewerk bevatte as en stukken beenderen. Uit het feit, dat men skeletten met wapens aantrof is het niet onmogelijk, dat hier ook sprake kan zijn van Frankische graven (*zie kaart 1, vindplaats 48*). Mogelijk is dit ook het geval bij de *Romeinse begraafplaats*, die gelegen heeft voor het fort *St. Pietersberg (kaart 1, vindplaats 49)*, waar in 1820, behalve Romeins aardewerk, glazen en bronzen voorwerpen, ook de overblijfselen zijn gevonden van graven ⁵³⁾. Een andere begraafplaats werd ontdekt in de lente van het jaar 1861 in de *tuin der paters Jezuiten aan de Tongerse straat 28 (kaart 1, vindplaats 50)* bij het graafwerk voor de fun-

47) J. H. HOLWERDA, De Goudsberg bij Valkenburg, Overdr. Katacomben Rome-Valkenburg, A'dam (1916).

48) P. PETERS, Een Romeinsche wacht- of seintoren te Heerlen, Maasgouw 1935 bl. 45-47.

49) JOS. HABETS, Public. 1895 p. 264.

50) Maasgouw 1887 bl. 128 en Maasgouw 1881 bl. 462.

51) J. A. ORT, Oude wegen en landwegen in Limburg en aangrenzende gewesten. Leiden 1884 bl. 111.

52) A. SCHAEPKENS, Tombeaux chrétiens, Annales de l'académie d'archéologie de Belgique, Anvers 1850, T VII p. 411. JOS. HABETS, Public. T XVIII (1881) p. 66. W. GOOSSENS, De Monumenten bl. 51.

53) W. GOOSSENS, De Monumenten, bl. 52.

deringen van de eetzaal. Deze begraafplaats lag op een hoogte, die naar de kant der stad afdaalde en gedeeltelijk voor de nieuwe gebouwen werd afgegraven. De voorwerpen kwamen op een diepte van 1.50 m uit het zand te voorschijn en toonden de aanwezigheid aan van twintig tot dertig graven. HABETS dagtekent ze uit de laat-Romeinse tijd. De voorwerpen zijn helaas terecht gekomen in de oudheidkundige verzameling van het seminarium te Kuilenburg; sindsdien heeft men er niets meer van vernomen ⁵⁴).

In de *omgeving der St. Servaaskerk* heeft een tamelijk groot Romeins grafveld gelegen. Dit terrein was er uitermate geschikt voor, want het ligt op een helling, die ter plaatse van het Vrijthof begint en zich voortzet tot aan de straat, genaamd „*de Kommel*”, de verbasterde naam van het Latijnse *culmen* (= hoogte). Reeds in 1858 werden in die omgeving Romeinse voorwerpen gevonden en wel in de straat genaamd het *St. Servaasklooster* bij het aanleggen der gasleiding ⁵⁵). Meer nauwkeurig aangeduid is de plaats, waar in 1863 Romeins vaatwerk te voorschijn kwam en wel in het pand *St. Servaasklooster no. 33* (*kaart 1, vindplaats 51*), dat in het genoemde jaar werd gebouwd ⁵⁶). De voorwerpen aldaar gevonden dagtekenen uit de 4e eeuw. Ook westelijker kwamen Romeinse voorwerpen voor de dag. Alzo werd in de tuin van het pand no. 32 in dezelfde straat een *Romeinse lamp* ⁵⁷) met opschrift gevonden (*kaart 1, vindplaats 52*). Iets noordelijker in de tuin van het zustersklooster (*St. Servaasklooster no. 8 kaart 1, vindplaats 53*) kwam in 1812 bij het bouwen van de nieuwe kloostervleugel Romeins aardewerk, klaarblijkelijk afkomstig uit graven, te voorschijn, waarvan slechts een gedeelte in het jaar 1910 door het Museum te Maastricht kon worden aangekocht ⁵⁸).

Maar de meest belangrijke vondst is tot nog toe het brandgraf, dat op een diepte van 3 m beneden het maaiveld werd aangetroffen in het *pand no. 6 aan het St. Servaasklooster* (*kaart 1, vindplaats 54*) bij het verrichten van graafwerk in het jaar 1926 ⁵⁹).

Dit graf, dat is opgesteld in het Museum te Maastricht, is rechthoekig van vorm en heeft een lengte van 90 cm bij een breedte van 40 cm en een hoogte van plm. 35 cm. Het is uit zes tegels, die op hun kant staan, opgebouwd en door drie tegels afgedekt (Pl. VIII, afb. 17 en afb. 5). De inhoud bestond uit verbrande beenderen en vijf stuks aardewerk, waaronder de scherven van een mooie deukbeker. Het werd gedagtekend uit de tweede helft der 3e eeuw tot dicht bij de 4e eeuw.

De *begraafplaats rond de St. Servaaskerk* heeft zich tamelijk ver in westelijke richting uitgestrekt. Dit blijkt uit Romeins aardewerk, dat gevonden is in de *Kruisherengang* (*kaart 1, vindplaats 55*) en op het terrein van het voormalige klooster „*de Beijart*”, aan de *Brusselse straat no. 38* (*kaart 1, vindplaats 56*).

Dan zijn er nog overblijfselen van graven gevonden aan de Noordzijde van de stad en wel ter plaatse van het *voormalige Penitentenklooster aan de Bosstraat* (*kaart 1, vindplaats 57*), alwaar men in 1865 in de funderingen van dit klooster scherven van grafurnen en Romeinse munten aantrof ⁶¹).

54) JOS. HABETS, Public. T XVIII (1881) p. 81 en W. GOOSSENS, De Monumenten, bl. 52.

55) A. SCHAEPKENS, Messenger des sciences historiques ou archives des arts et de la bibliographie de Belgique, Année 1858, p. 372.

56) JOS. HABETS, Public. T XVIII (1881) p. 83.

57) Idem.

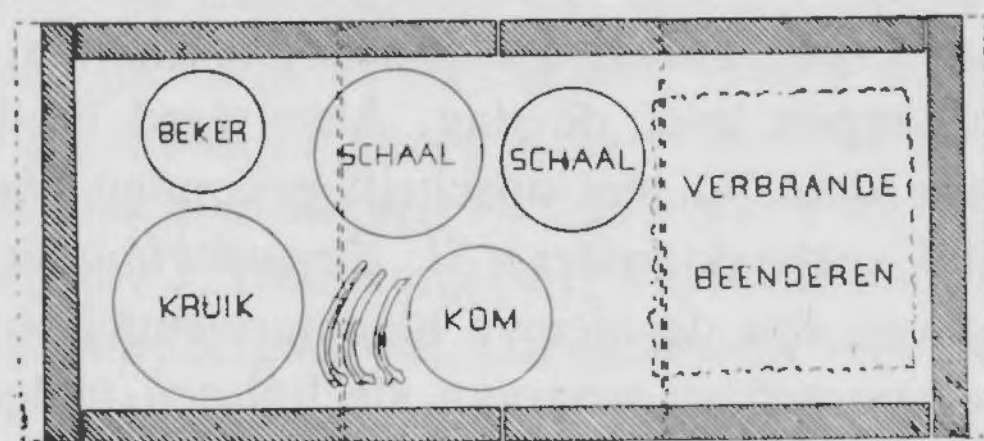
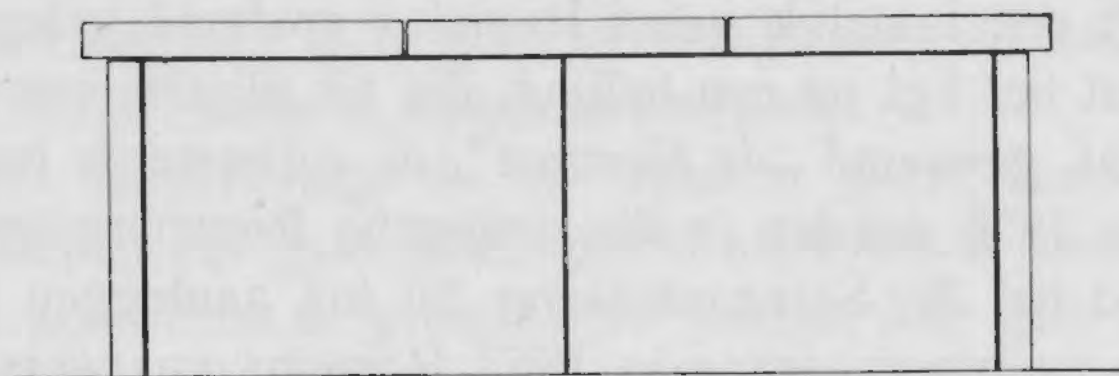
58) W. GOOSSENS, Vondst van een Romeinsch brandgraf te Maastricht, Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Nieuwe reeks VIII, 1927, bl. 55-60.

59) Idem.

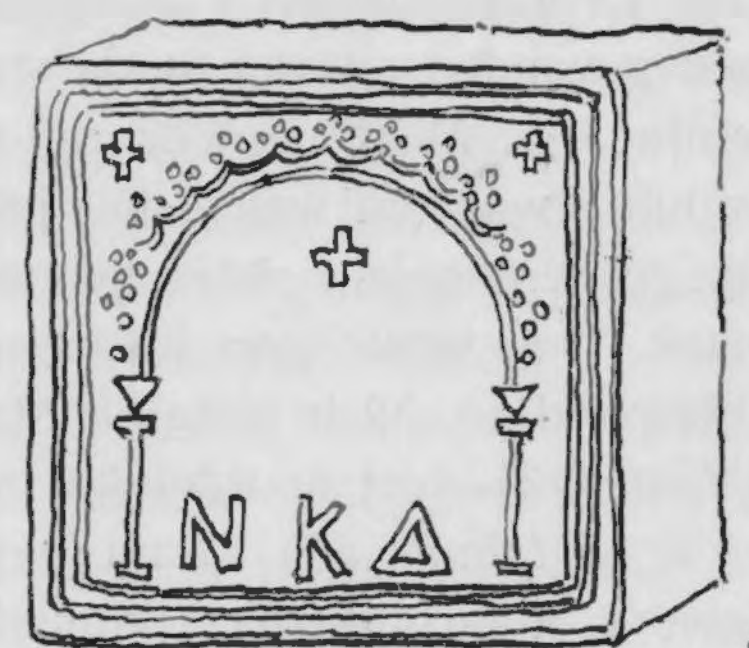
60) Idem.

61) JOS. HABETS, Public. T XVIII (1881) p. 99-100.

Ten slotte is nog te vermelden waard een *Romeinse* (?) *grafheuvel*, die gelegen is ten Zuiden van Maastricht aan het Jekerdal (*kaart 1, vindplaats 58, Pl. VIII, afb. 20*). Hij ligt op de *westelijke helling van de St. Pietersberg* en is kadastraal aangeduid als „aan de Tombe”; in de volksmond is hij bekend als „het Spaanse heuveltje”. Deze heuvel is ongeveer negen meter hoog en is thans begroeid met struikgewas en bomen.

Afb. 5

afb 6

C. DE OVERBLIJFSELEN UIT DE ROMEINSE TIJD TE WIJK

Te Wijk is in vergelijking met Maastricht niet veel Romeins gevonden. De Romeinse nederzetting tekent zich daar niet zo scherp af als te Maastricht.

Evenals het gedeelte van Maastricht ten Westen van de Maas zal ook *Wijk* ter verdediging van het bruggehoofd zijn *versterking* hebben gehad in de Romeinse tijd. Het vermoeden is dan ook gegrond, dat bij een systematisch onderzoek de versterking aldaar eveneens zal teruggevonden worden. Mogelijk duidt daarop reeds de vondst van een „zeer sterk” Romeins metselwerk, dat in 1858 bij het „*Waterpoortje*” werd ontdekt en waarin oude pannen waren verwerkt⁶²⁾ (*kaart 1, vindplaats 64*). De straat, waarin het „*Waterpoortje*” ligt heet *Oeverenwal*. In deze straat zouden in 1938 scherven zijn gevonden van Romeins aardewerk. Maar in het vondstbericht wordt niet gemeld, waar zich de juiste plaats bevindt⁶³⁾.

Zeer belangrijk zijn de overblijfselen van *Romeinse substructie's*, die zijn aangetroffen in de maand April van het jaar 1867 bij het graven van sleuven voor de riolering in de *Rechtstraat* (*kaart 1, vindplaats 65*)⁶⁴⁾. Zij bevonden zich 1.50 à 1.70 m onder de grond en strekten zich uit over een lengte van 200 m, te beginnen van de *Hogebrugstraat* tot ongeveer de *Wijker Smedenstraat*. Men vond daar verschillende aardlagen, waarvan de benedenste rustte op alluviale grond. De benedenste was samengesteld uit platte mergelstenen, die bedekt waren met een laag grint ter dikte van 30 cm. Blijkbaar was dit de Romeinse straat.

Hierboven lag een Romeinse puinlaag, waarin zich de overblijfselen bevonden van Romeinse

62) A. SCHAEPKENS, *Messenger des sciences* p. 372.

63) *Maasgouw* 1938 bl. 33.

gebouwen. Blijkens de brandsporen zijn deze gebouwen te gronde gegaan door een hevige brand ⁶⁴).

Enkele muren van deze gebouwen zijn herkend als afkomstig te zijn van een zestal naast elkaar gelegen huizen, waarvan de fundamenten zich uitstrekten tot buiten het trottoir der tegenwoordige straat.

De wanden van een dezer huizen vertoonden nog de sporen van een rode en witte bepleistering. Een gang, die leidde naar een overwelfde kelder, had een breedte van 1.40 m en bevond zich op 1.55 m onder de begane grond; een gang van een ander huis had een breedte van 1.50 m. De muren van al deze substructie's waren gebouwd in Maastrichtse mergel, aangelegd in klein verband en gemetseld in kalk vermengd met grint. Jammer genoeg is de plaats in de Rechtstraat, waar deze overblijfsels werden aangetroffen, niet bekend, omdat er geen opmetingstekening is gemaakt.

Nauwkeuriger evenwel is de plaats bekend, waar in 1868 bij het graven van sleuven voor de riolering een drietal Romeinse muren te voorschijn kwam en wel tegenover de panden no. 78 en no. 72. Het eerste fragment lag op een diepte van 1.40 m, het tweede stond op een puinlaag, die werd aangetroffen op een diepte van 3.60 à 3.70 m. Twee van deze muren vormen tegenover huis no. 78 een gang.

In 1887 werden in dezelfde straat bij het leggen van de waterleidingsbuizen Romeinse voorwerpen gevonden, doch geen funderingen van muren dan alleen tegenover huis no. 74 ⁶⁵).

Dat ook in Wijk reeds in de 1e en 2e eeuw n. Chr. een Romeinse nederzetting was gevestigd blijkt uit de vondsten, die gedaan werden bij het graven der fundamenten van het pand no. 34, gelegen op de noordwestelijke hoek der *Wijkerbrugstraat* en *Grachtstraat* (*kaart 1, vindplaats 66*). Men trof daar op een diepte van ongeveer 2.75 m een Romeinse puinlaag aan ter dikte van 25 à 30 cm, waarin terra-sigillata-fragmenten werden gevonden uit de 1e en 2e eeuw ⁶⁶).

Verdere sporen der Romeinse nederzetting zijn gevonden bij de *St. Maartenskerk* (*kaart 1, vindplaats 67*) en bij de *voormalige St. Maartenspoort*, kort in de nabijheid van de kerk. Bij het graven van fundamenten voor de *nieuwe St. Maartenskerk* in 1857 vond men onder de fundamenten van het oude koor, dus aan de oostzijde, op een diepte van 2 m een Romeinse torso van Franse kalksteen, die zich thans bevindt in het Museum te Maastricht. Bij het slopen van de *St. Maartenspoort* in 1868 vond men een bronzen munt van keizerin Sabina Augusta, echtgenote van Keizer Hadrianus (100-138) ⁶⁷).

Vermeldenswaard is tenslotte nog de vondst van een koperen gewichtje (afb. 6), dat aangetroffen werd, toen er terreinveranderingen plaats hadden omstreeks 1820 in de tuin van het *voormalige klooster der Annunciaten, Bourgognestraat* (*vindplaats 68*), dat toen gedeeltelijk werd gesloopt. Dit voorwerp weegt 105 gram en is aan de voorzijde versierd met ingelegd zilver en stelt voor een versierde triomfboog met in het midden en in de bovenhoeken een kruisje. Aan de voet bevinden zich de letters N K Δ en het wordt gedagtekend tussen de 4e en 5e eeuw na Chr. Dit gewichtje bevond zich in 1881 nog in het bezit van Mevr. CRUTS-COLPIN, kasteel Zangerheide te Eigenbilzen, en maakte deel uit van de rijke muntenverzameling van haar vader JAC. G. COLPIN te Maastricht ⁶⁸).

64) JOS. HABETS, Public. T XVIII (1881) p. 51-52 en 117-121.

65) W. GOOSSENS, De Monumenten, bl. 40 en 41.

66) Maasgouw 1932 bl. 46 en 48 (aanw. voor het museum no. 1055).

67) ALEX. SCHAEPKENS, Messenger des sciences p. 372. JOS. HABETS, Public. T XVIII (1881) p. 127.

68) JOS. HABETS, Public. T XVIII (1881) p. 121.

Ook te Wijk zijn de sporen van *Romeinse begraafplaatsen* gevonden. Hier werden ze voor het eerst ontdekt in 1865 bij het ontgraven der funderingsleuven voor het *stationsgebouw* der spoorlijn Maastricht-Roermond⁶⁹). Men vond er tal van Romeinse voorwerpen, welke afkomstig bleken te zijn uit brandgraven (*kaart 1, vindplaats 70*). Verder zijn er in de *Turennestraat* achter de Ambachtsschool in 1920 bij het graven van een kelder de resten aangetroffen van een Romeins brandgraf, waarvan de inhoud gedagtekend wordt uit de 1e helft der tweede eeuw na Chr. (*kaart 1, vindplaats 69*)⁷⁰).

Noordelijk van Wijk tegenover het gehucht *de Bek*⁷¹), ten Westen van de rijksweg Maastricht-Meerssen, in de hoek gevormd tussen deze weg en de buurtweg, die leidt naar het genoemde gehucht, werden in het jaar 1870 bij het graven van leem voor een steenbakkerij een dertigtal Romeinse graven ontdekt, waarvan de voorwerpen gedeeltelijk dagtekenen uit de tweede eeuw en zich bevinden in het museum te Maastricht (*kaart 1, vindplaats 71*). Tenslotte werden nog een twintigtal graven ontdekt langs de eerste westelijke zijweg van de rijksweg naar Meerssen, thans genaamd de *Nieuwe weg* (*kaart 1, vindplaats 72*), in de winter van 1880-1881 bij het ompspitten van grond voor een steenbakkerij. Hierbij kwamen meer dan 100 stuks Romeins aardewerk voor den dag, die op een diepte van twee voet door de werklieden werden aangetroffen⁷²).

Ten Zuiden van Wijk zijn tot heden nog geen sporen van Romeinse begraafplaatsen gevonden. GOOSSENS⁷³) vermoedt evenwel, dat er daar ook een is geweest, omdat er zonder twijfel langs de rechter Maasoever een Romeinse weg gelopen heeft van Wijk naar Gronsveld en Eijsden, waar men Romeinse grondvesten en graven heeft aangetroffen.

Tenslotte nog iets over de Romeinse heerweg Bavai-Tongeren-Maastricht-Keulen.

Het verloop van deze weg over het grondgebied der gemeente Maastricht is nog niet door opgravingen vastgesteld; wel vermeldt een vondstbericht⁷⁴), dat men in het jaar 1920 even voorbij het pand, kadastraal bekend *sectie G 2518, gelegen aan de Scharnerweg*, tijdens de aanleg der riolering, aan de zuidkant van die weg, op een diepte van 1.50 m een donkergrijs gekleurde laag kiezel aantrof ter dikte van ongeveer 30 cm. Deze scheen de deklaag gevormd te hebben van een oude 4 à 5 m brede weg, die reeds in de Romeinse tijd kon aangelegd zijn. Vermoedelijk is dit dus een overblijfsel van de Romeinse heerweg (*kaart 1, vindplaats 73*).

Overigens heeft men getracht zich een denkbeeld te vormen, hoe de weg door het grondgebied der gemeente Maastricht liep⁷⁵). Gaande van Oost naar West liep deze langs de Scharnerweg over het Stationsterrein naar de Maas via de Bourgognestraat. De overgang van de Maas lag tegenover de Eksterstraat, daar moet oorspronkelijk een doorwaadbare plaats zijn geweest en later een brug.

Aan de overzijde van de Maas liep de weg langs de Eksterstraat, Plankstraat en Bredestraat en kwam uit op het Vrijthof, alwaar hij diagonaalsgewijze de richting nam naar de Brusselse

69) JOS. HABETS, Public. T XVIII (1881) p. 127 en Public. II (1865) p. 204.

70) Maasgouw 1920 bl. 63-64 en 80.

71) JOS. HABETS, Public. T XVIII (1881) p. 135 en 136; p. 136-139.

72) Idem.

73) W. GOOSSENS, De Monumenten, bl. 53.

74) Maasgouw 1920 bl. 94.

75) H. HARDENBERG, Maasgouw 1942 bl. 23-29.

N.B. De overzichtskaart I is ontworpen door de schr. dezes, doch is getekend door de heer D. VERSLOOT, amanuensis van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, aan wie ik bij deze mijn hartelijke dank daarvoor betuig.

straat, om vervolgens het Emmaplein te bereiken. Van daaruit zet hij zich voort onder de benaming van „Oude Steenstraat” of „Romeinse baan” in de richting van het „Panhuys” naar de Belgische grens in het Westen.

Het is wel eigenaardig, dat, toen in 1941 de fundamenteen werden gelegd van het nieuwe ziekenhuis, hetwelk met zijn voorgevel juist in de as kwam te liggen van de Steenstraat, er geen enkel overblijfsel van een Romeinse weg in de grond werd aangetroffen.

J. SPRENGER

RESUMÉ FRANÇAIS

Abrégé sommaire d'antiquités préhistoriques et romaines et leurs endroits de découvertes dans la commune de Maastricht.

Introduction

La commune de M., chef-lieu actuel de la province de Limbourg (royaume des Pays-Bas), située aux bords de la Meuse, compte de nombreux endroits où ont été découvertes des antiquités, dont la plus grande majorité sont romaines. En outre il y a des endroits où le sol contient des restes préhistoriques.

Nous avons dressé deux cartes (carte no. I et II) sur lesquelles ces endroits sont marqués par des chiffres arabes.

La carte no. I veut donner une vue générale de tout le territoire de la commune actuelle; la carte no. II est un plan de détail de l'ancien centre de la ville, pris autour de l'église Notre-Dame, jadis le centre de l'établissement romain.

Les chiffres de 1 à 12 indiquent les endroits préhistoriques (voir la carte no. I).

Ils sont situés pour la plus grande majorité en dehors de l'agglomération urbaine. Les endroits romains, par contre, sont plus nombreux dans la ville qu'en dehors.

Les hachures sur la carte no. I indiquent la superficie dans laquelle on peut toujours trouver des traces de la civilisation romaine.

Hors de l'agglomération on a découvert des traces des cimetières romains, qui sont indiqués sur la carte par un chiffre, marqué d'une petite croix superposée.

Toutes les choses énumérées ici sont les résultats des découvertes faites par hasard en exécutant des travaux publics.

Nous ne savons donc rien de leur gisement stratigraphique.

A. Les restes préhistoriques

Les premières traces de la présence de l'homme sur le territoire de la commune de M. ont été découvertes par M. UBAGHS sur le plateau de la montagne S. Pierre au sud de M. (carte no. I, 1).

Il trouva notamment des ustensiles en pierre de silex, brusquement taillés, probablement datant de l'âge paléolithique.

Cependant la découverte, faite en 1880 entre le canal et le chemin de fer Maastricht-Hasselt (carte no. I, 2), décrite par M. UBAGHS, est d'une plus grande importance.

D'après lui les traces d'une station lacustre furent trouvées. Cependant sa description n'est ni complète ni suffisamment documentée et il est déplorable que les trouvailles n'aient pas été conservées.

Malgré cela il y a pourtant dans sa description des indications, qu'on peut mettre plus ou moins en relation avec les données, qui sont les résultats des fouilles, exécutées sous la direction de M. HOLWERDA sur le terrain de la fabrique nommée „Belvédère”, (carte no. I, 3), dont les rapports ne sont pas encore publiés.

Dans ces rapports il est question d'une station néolithique, munie d'un fossé, qui s'étend à une longueur de plus de 200 M. Cette station était donc une fortification. Elle avait la forme d'une ellipse allongée, située dans la direction Nord-Sud.

Sans nous perdre dans les détails, nous sommes d'avis qu'après avoir étudié les rapports, il doit y avoir eu une relation entre la station lacustre, décrite par M. UBAGHS et la station néolithique sur le terrain de la fabrique „Belvédère”. Pourquoi?

D'abord le rapport fait mention de l'exhumation de seize restes des fonds de cabanes, dont il n'y avait que sept — fait curieux — qui, d'après leur contenance, dataient de la période néolithique, nommée aussi „Band-ceramik”. Les autres cependant dataient de la période La Tène.

Les restes céramiques néolithiques montraient les formes typiques „en kalabas” (Pl. III, fig. 4) de la culture Danubienne, puisqu'on a trouvé le polissoir avec incision et le „Schuhleistenkeil” (Pl. III, fig. 5).

Pourtant M. HOLWERDA datait un plus grand nombre de fragments de poteries de la période La Tène; ces fragments étaient frêles, montraient en partie la forme cylindrique, en partie aussi la forme décadente d'Halstatt (Pl. III, fig. 6).

Ces fragments étaient parfois décorés de stries exécutées au peigne, parfois aussi d'impressions au moyen de doigts et quelquefois d'échancrures ondulées (Pl. III, fig. 6). Nous remarquons que M. UBAGHS a aussi décrit des fragments semblables.

M. HOLWERDA dit à présent que l'alliance de la culture dite Band-ceramik et La Tène est un phénomène normal. Le même cas est constaté ailleurs p.e. à Plaidt.

Il est aussi d'avis que la céramique grosse et frêle de la période La Tène, tant au point de vue technique qu'au point de vue décoratif, montre de grands rapports avec la céramique palafite, c'est-à-dire: le type de Michelberg, qu'on a beaucoup signalé e.a. à Mayen.

M. HOLWERDA suppose alors aussi qu'une relation plus étroite peut exister bien assurément entre le Band-ceramik-Michelberg et les restes de la culture de la période La Tène; mais il est évident, qu'on a besoin de documents beaucoup plus nombreux, si l'on veut prouver cette supposition.

Pu'squ'il est donc question d'une culture palafite et que la station néolithique sur le terrain „Belvédère” se trouve tout près d'un endroit où des restes palafites ont été mis au jour, à savoir entre le canal et le chemin de fer, on peut admettre, d'après notre avis, l'existence d'une relation entre la fortification sur le terrain „Belvédère” et la station lacustre ou palafite décrite par M. UBAGHS.

Des objets néolithiques de la période dite Band-ceramik, notamment un „Schuhleistenkeil”, une hache polie et un grand marteau en pierre (Pl. IV, fig. 7-8-9) ont été mis au jour au hameau „de Bek” (carte I, 4).

Des objets de bronze: une pointe de lance, une lame d'un couteau et deux épées (Pl. IV, fig. 10) furent trouvées dans le canal et la Meuse. Elles témoignent d'une station à l'âge de Bronze sur le territoire de M.

Des restes Gallo-Germains seraient trouvés dans le Koebroek (carte I, 5); on fait mention d'un grand dolium germain et de fragments d'une grande jatte modelée à la main et décorée au peigne.

Des fragments de poteries Gallo-Germains furent aussi trouvés dans la rue des Francs (carte I, 6) et au pied de la montagne S. Pierre (carte I, 7).

Le sol du centre actuel de la ville conserve aussi des fragments préhistoriques. Ainsi on trouva, en creusant des canclures en vue des fondations d'un nouveau magasin dans la rue Grote Staat (carte I, 8) une hache polie et en face de ce magasin (carte I, 9) des fragments de poteries grossières et des pierres brusquement taillées. On parle même d'un fonds de cabane, qui date probablement de la période La Tène.

Au même endroit on a aussi trouvé des fragments de poteries à terre sigillée (p. 7, fig. 1) du premier siècle après J.C.

Ensuite dans la rue du Chien (carte I, 10) des fragments préhistoriques notamment deux haches polies, un fragment d'une hache polie; des fragments de bois de cerfs ont été découverts en bâtissant deux maisons.

Enfin il y a aussi des indications que le sol autour de l'église Notre-Dame (carte I, 11 et II, 25) cache probablement des restes préhistoriques.

B. Les restes romains

1. Les restes dans le castellum à Maastricht

a) L'Enceinte

Ici (carte no. II) nous nous trouvons dans le centre de l'établissement romain. Cet endroit s'y prêta par sa situation favorable: une petite hauteur et la confluence des deux courants: la Meuse et la Geer.

Ici on pouvait, en venant de la chaussée romaine, traverser la Meuse, soit à gué soit par un ponton; de là le nom de Maastricht est explicable: Traiectum ad Mosam.

Pour défendre ce point stratégique on a fortifié l'établissement romain avec une enceinte.

Les premières traces de cette enceinte ont été découvertes par hasard en 1868, lors de la démolition de la porte Notre-Dame, bâtie environ l'année 1229 (Carte II, 12). On trouva alors les restes d'une porte romaine; mais d'après le relevé, le passage était trop étroit. On ne peut pas donc la considérer comme une porte normale, mais plutôt comme une poterne.

Un deuxième fragment, découvert en 1910 sous un des murs de l'église Notre-Dame (carte II, 13), était le fondement d'une tour ronde en pierre ferrugineuse (Pl. V, fig. 12) avec les fragments de murs adjacents (diamètre intérieur de la tour 6.14 M.). Sa maçonnerie est élevée en assises d'une épaisseur de 9 à 12 cm. se composant de pierres taillées en épite (longueur 9-23 cm). Le mortier est un mélange de sable et de gravier, mêlé de morceaux de tuiles romaines.

D'un troisième fragment de l'enceinte, situé près de l'église (carte II, 14) furent découvertes trois rangées de trous ronds d'une deuxième tour (Pl. IV, fig. 11). Ces trous étaient rangés en forme circulaire et montraient clairement les restes d'un fondement à pilotis, dont les murs ont eu une épaisseur de 2.— M.

Plus loin, au Nord dans la rue de Port (carte II, 15), on trouva un quatrième fragment de l'enceinte.

Enfin des débris de maçonnerie, des tessons de poteries ont été mis au jour au coin de la rue „Eksterstraat" et du Quai Notre-Dame (carte II, 16). Ces débris peuvent faire partie d'une porte romaine.

D'après ces données une reconstitution hypothétique de l'enceinte romaine est dessinée sur la carte no. II.

b. Les substructions romaines dans le castellum

Les substructions romaines découvertes dans les rues autour de l'église sont multiples. D'abord nous citons les restes d'une maison romaine dans la rue au Bâton (carte II, 17). Elle se composait d'un praefurnium, appartenant à une hypocauste, qui chauffait un bassin à l'eau et deux pièces.

On a daté ces restes de la fin du 3ème et de la première moitié du 4ème siècle après J.C. En outre on a constaté dans les rues de la Planche (carte II, 18), rue au Bâton (carte II, 19, 20) et derrière l'église (carte II, 21, 22, 23) en total la présence des substructions de six hypocaustes.

De toutes les substructions la découverte la plus intéressante sans doute est celle d'une cave d'une maison romaine peut-être, trouvée en jetant les fondements de l'école paroissiale (carte II, 46) en 1903.

Cette cave est élevée à un plan barlong (longueur 3.55 m, largeur 2.66 m) et voûtée en berceau (hauteur 1.72 m).

Ses murs sont régulièrement maçonnés de pierre de silex bien taillée en assises horizontales. Les assises sont alternées de tegulae. Les joints de mortier sont bien soignés. Ils sont épais et coupés en leur milieu par un filet mince comme à Tongres (petite enceinte du commencement du 4ème siècle) Arles, Tours etc.

Dans le paroi nord et sud de la cave se trouve une niche cintrée en demi-cercle (Pl. VI, fig. 14). Les parements extérieurs de chacune de ses niches sont maçonnés en pierre éruptive d'Eifel. La voûte est maçonnée en tuiles plates, dont les rebords sont opposés l'un à l'autre et sur lesquelles se trouve une deuxième assise de tuiles, qui à leur tour, mais en sens inverse, empoignent les autres avec leurs rebords. Tout est maçonné en mortier.

La paroi de la voûte est plâtrée en mortier rougeâtre, se composant de sable, de gravier, de poudre de brique et de chaux; le pavé est un mélange de gravier, de débris de briques romaines et de chaux. D'après ces détails on peut dater cette cave de la fin du 3ème siècle après J.C.

A l'est de cette cave, à quelques mètres plus loin, les fondements d'un grand bâtiment à un plan barlong ont été mis au jour. Ses murs sont maçonnés d'une manière qui diffère des maçonneries décrites.

L'appareil est irrégulier et fort hétérogène dans l'emploi des matériaux. Le caractère est bien encore romain, mais d'après la structure il n'est pas impossible que ces maçonneries datent de la période mérovingienne.

La destination de ce bâtiment n'est pas connue avec certitude.

c) Quelques sculptures

Les sculptures suivantes, trouvées dans le sol du terrain autour de l'église ont une certaine importance: une pierre en forme de cube, représentant en basrelief les quatre dieux romains suivants (Pl. VII, fig. 16 a-b) notamment l'Hercule assis, la Fortune bien drapée, l'Apollon presque nu, le Pluto ou Coelus (?). Elle nous semble une oeuvre importée du 2ème ou 3ème siècle.

Ensuite une pierre représentant deux gladiateurs en tournoi (Pl. VI, fig. 15). L'action représentée est excessivement bien caractérisée, mais nous ne savons pas la date de cette sculpture ni sa destination. Il est bien possible que cette pierre fût maçonnée dans la façade d'un bâtiment du castellum où un tournoi, comme représenté sur cette pierre, trouva lieu.

2. Les restes romains dans l'agglomération et en dehors.

L'établissement romain n'est pas resté borné à l'endroit du castellum. D'après les maigres publications qui existent, il est assez sûr que cet établissement s'est étendu aux deux premiers siècles après J.C. sur une superficie, dont les points de coin sont situés: près de la porte d'Enfer (carte I et II, 27) au sud, rue S. Jacques et rue Lanterne (carte I, 29), plus loin le long de la Place d'Armes, rue de Heaume (carte I, 32), rue du Petit Fossé (carte I, 34), en traversant le Marché, jusqu'à la Meuse.

Dans cette superficie on a à plusieurs reprises retrouvé les traces de la civilisation romaine, p.e. dans la rue à Poules (carte I, 35), 1er s. après J.C., dans la rue „Grote Staat” (carte I, 38, 39), 1er et 2ème s. après J.C., plus loin dans la rue „Kleine Staat” (carte II, 40) dans laquelle furent retrouvés les débris des maisons romaines; dans la rue du Loup (carte II, 41) un puits romain, dont les parois se composaient de silex et de pierre Maastrichtoise.

Pour ce qui concerne les rues romaines, nous n'en connaissons que deux, dont les traces furent réellement retrouvées notamment dans la rue Courte à une profondeur de 1.75 m. et dans le jardin du couvent des Soeurs Réparatrices (carte I, 47) à une profondeur de 2.50 m.

La grande chaussée romaine, dite chaussée royale suivait la rue Large (carte II: Breedestraat) jusqu'à la Meuse. Mais nous n'en possédons aucun document archéologique certain. Seule la tradition nous dit, que la rue large a été une chaussée romaine. Cela est prouvé par le plus vieux plan de la ville, dressé par Simon de Beaumont en 1587. Il écrit notamment dans son plan: „Plavea lata in antiquis historiis dicta via regia”.

Nous allons nous occuper en dernier lieu des restes romains, qui se trouvent en dehors de la ville.

Est-ce qu'on peut envisager la ruine de Lichtenberg, située sur la montagne S. Pierre (carte I, 59, Pl. VIII, fig. 18), comme une tour de signal? D'après le nom „mons lucis” on pourrait le supposer, mais l'état actuel fait penser à une date d'environ 1300, aussi pour son soubassement, maçonné en pierre de silex brusquement taillée (Pl. VIII, fig. 19), car on se servait de cette pierre dans nos régions pendant longtemps comme quelques monuments le prouvent dans la région Tongroise p.e. l'église romane de Berg (11ème s.) la porte de Visé à Tongres (14ème s.), le château à motte à Colmont (11ème s.) etc.

Des substructions d'une villa romaine au Louwberg (carte I, 60) ont été découvertes en 1879. Le plan avait le schéma très bien connu dans la province et se composait d'un impluvium entouré de la maison, de la grange et d'écuries avec trois pièces à l'ouest. La cave n'était pas maçonnée, mais formait simplement un trou. La date de construction n'est pas connue.

3. Les cimetières romains à Maastricht.

Les traces des cimetières romains sont presque signalées à tous les côtés de la ville.

A S. Pierre, au sud de M., à l'ancien cimetière (carte I, 48) paroissial, on a découvert, en creusant le canal pendant l'année 1847, des tombeaux romains. On a trouvé des urnes à cendre, des verreries, des ossements d'hommes et d'animaux, un bracelet en bronze et des squelettes humains avec des armes. Peut-être il est aussi question de tombeaux francs ou mérovingiens.

Le même cas se pose aussi pour le cimetière romain situé devant l'ancienne citadelle militaire de la montagne S. Pierre (carte I, 49).

Un autre cimetière fut découvert dans la rue de Tongres dans le jardin des Pères Jésuites (carte I, 50), situé sur une hauteur. Il est question de vingt à trente tombeaux romains, datant de la période romaine tardive.

Un cimetière assez vaste était situé dans les environs de l'église S. Servais dans la pente du terrain (carte I, 51, 52, 53); ici on a trouvé plusieurs fois des objets romains comme p.e. une lampe à huile, des tessons en terre sigillée etc. Ce cimetière s'est étendu en direction ouest (carte I, 55, 56). Nous voulons ajouter qu'on a découvert dans le westbau de l'église S. Servais des inscriptions chrétiennes datant d'environ 500; au sud de l'église se trouve la Place Heinric van Veldeke; ici on aura l'occasion d'examiner la transition du culte d'enterrement romain au culte d'enterrement chrétien.

Jusqu'à présent cependant la découverte la plus importante est un tombeau, qui a été mis au jour dans la rue Cloître S. Servais (carte I, 54). Ce tombeau, conservé au Musée de M., a la forme barlongue, est construit en six tegulae, posées debout, et couvert de trois tegulae (voyez la figure 5, p. 34, et Pl. VIII, fig. 17). Il contenait des ossements calcinés et cinq pièces de poteries entre autres les morceaux d'une coupe, dont les parois étaient pliés. On la datait de la seconde moitié du 3ème siècle jusqu'au 4ème à peu près.

Enfin un tumulus romain se trouve au sud de M. dans la pente ouest de la montagne S. Pierre, (carte I, 58; Pl. VIII, fig. 20), indiqué sur le plan kadastral „A la Tombe”.

C. Les restes romains dans le faubourg Wijk

Les traces de la civilisation romaine, découvertes dans l'ancien faubourg de Maastricht: Wijk sont beaucoup plus moins nombreuses en comparaison de M.

L'établissement romain ne se dessine pas si exactement qu'à M. Il est sûr que le vicus Wijk fut également muni d'une enceinte. Cela est prouvé par la découverte d'une très forte maçonnerie en 1858 dans la rue Oeverenwal (carte I, 64).

Cependant le plus ancien établissement, dont les restes furent trouvés au coin de la rue du Pont et rue de Fossé (carte I, 66), date déjà du 1er et 2ème s. après J.C.

Cet établissement se continue jusqu'au 6ème siècle, comme le prouve un petit poids en cuivre, trouvé dans le sol près de la rue Bourgogne (carte I, 68; cet objet est incrusté en argent d'un arc de triomphe et de petites croix (voir p. 34, fig. 6); on le datait entre le 4ème et 5ème siècle.

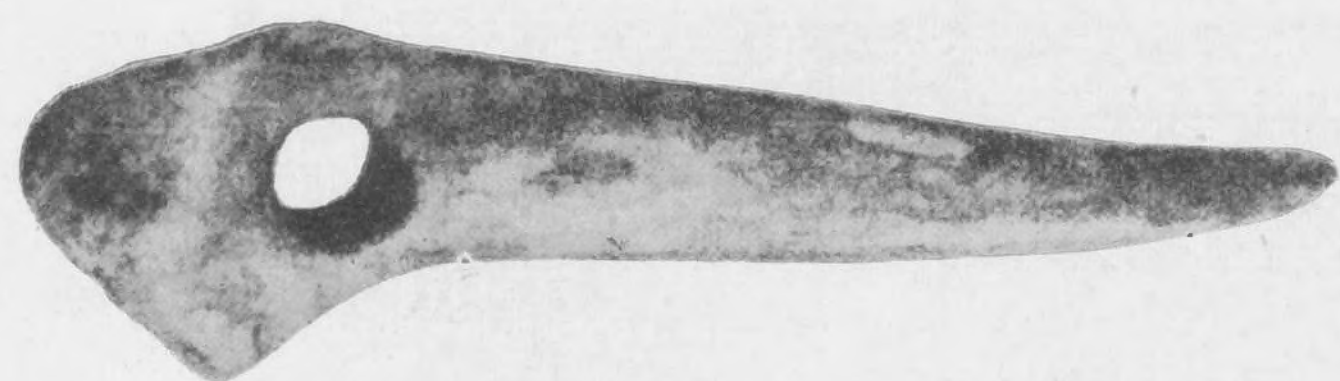
Des substructions romaines notamment des maisons ont été mises au jour en quelques endroits de la rue Droite (carte I, 65). Les murs étaient maçonnés de pierre Maastrichtoise en petit appareil.

A Wijk les traces des cimetières romains ont été découvertes en divers endroits: pour la première fois en jetant les fondements de la gare de chemin de fer (carte I, 70), ensuite dans la rue de Turenne (1ère moitié du 2ème s. après J.C., voir carte I, 69) et dans la direction nord de Wijk vis-à-vis le hameau „de Bek” (carte I, 71) et au long de la rue „Nieuwe weg” (carte I, 72).

Enfin une notice courte pour ce qui concerne la chaussée romaine. Le tracé n'est pas encore recherché par des fouilles archéologiques; néanmoins une trace, très probablement de la chaussée, fut découverte par hasard à côté du chemin (carte I, 73), qui mène à Scharn.

La ligne pointillée sur la carte no. I ne veut que donner une image de la chaussée d'après certains documents topographiques.

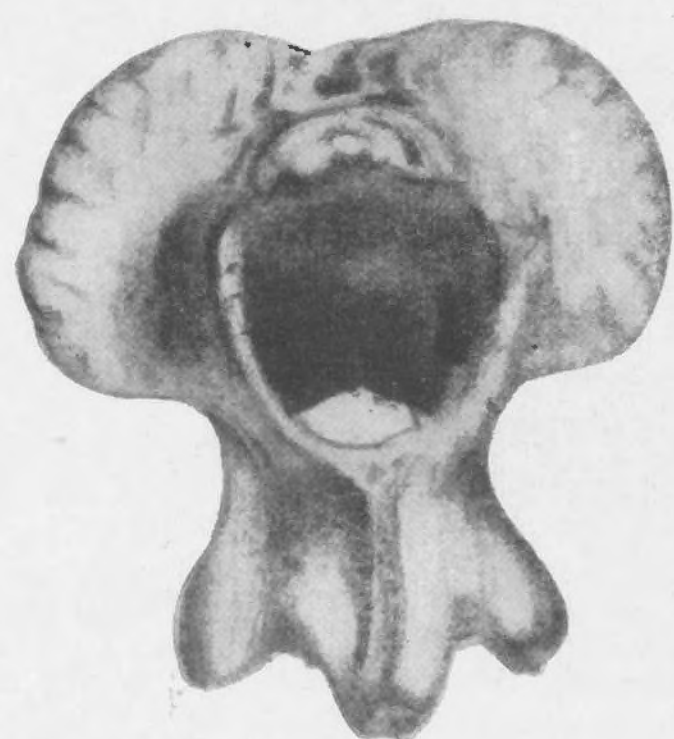
J. S.

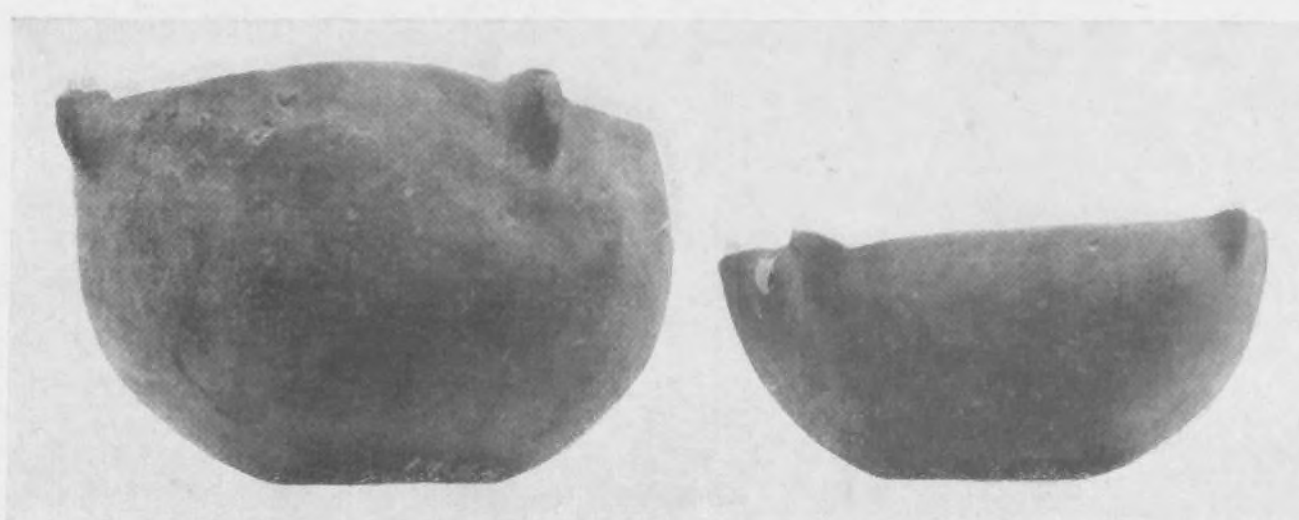
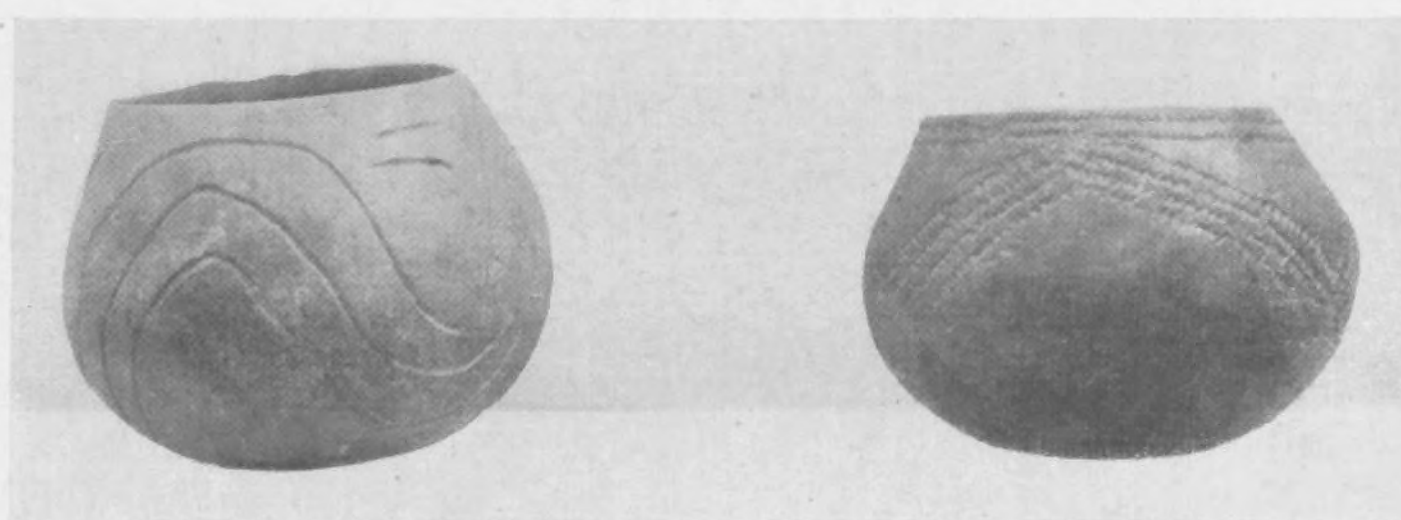
Afb. 1. Hertshoornen bijl

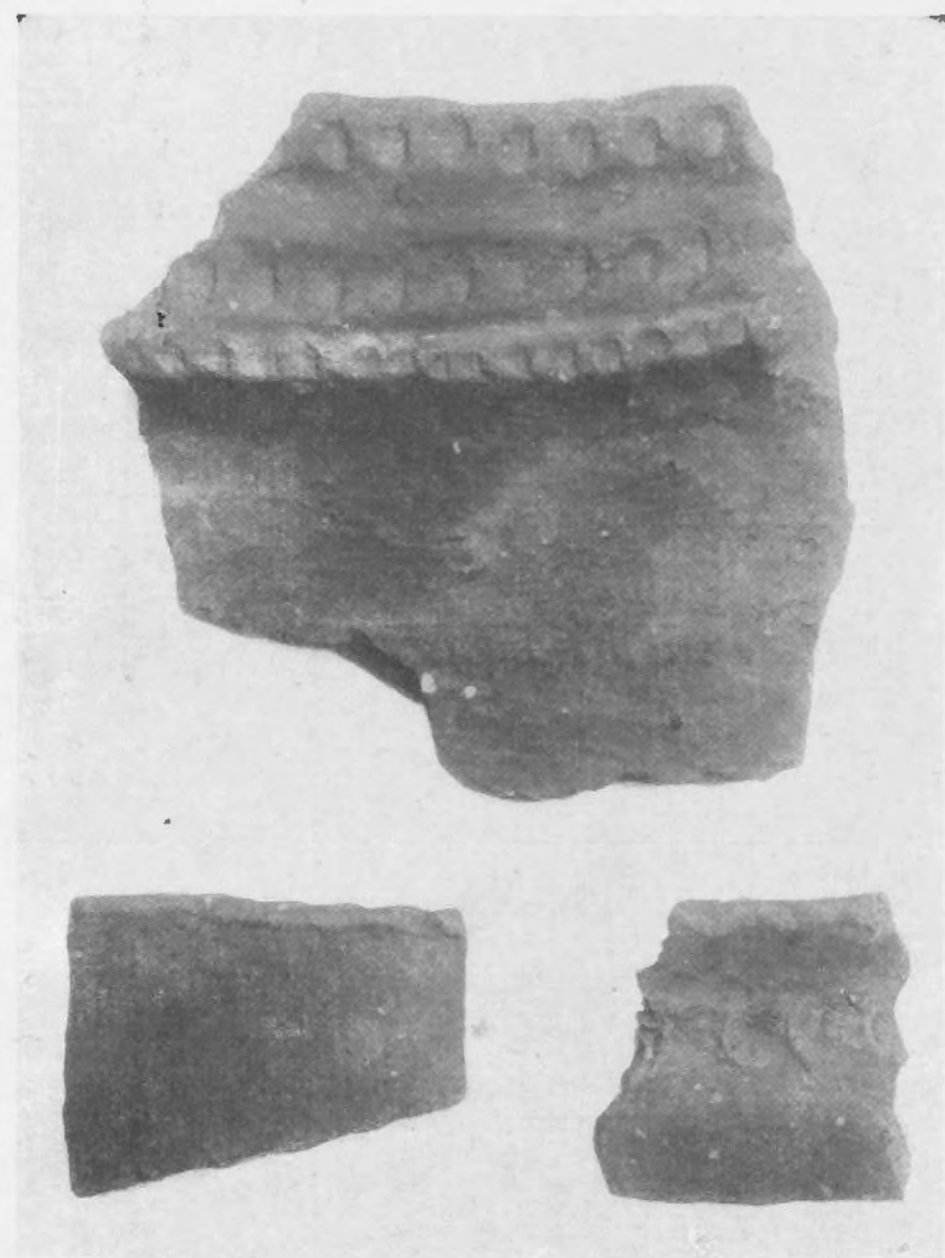
Afb. 2. Harpoen

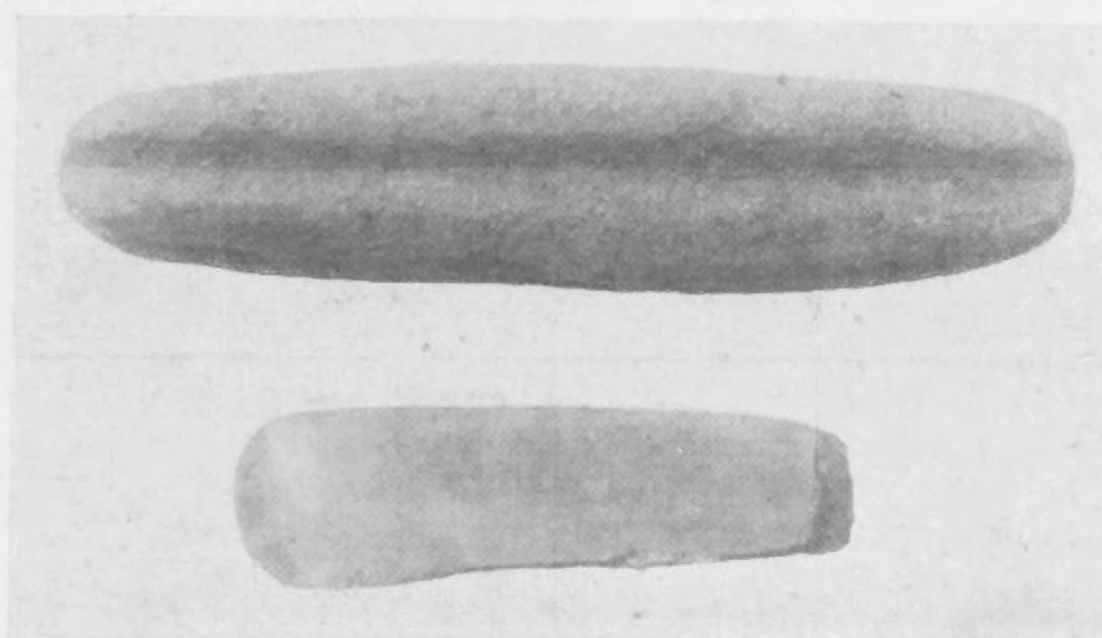
Afb. 3. Axis van bos taurus

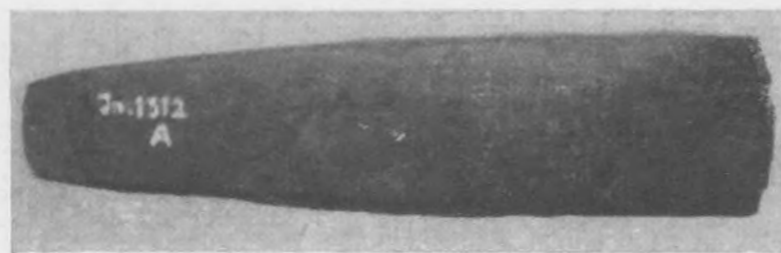
Afb. 4. Bandceramiek gevonden te Caberg

Afb. 6. La Tène aardewerk fragmenten, gevonden te Caberg

Afb. 5. Schuileistenkeil en slijpsteen

Afb. 7, 8 en 9. Neolithische voorwerpen, gevonden in „de Bek” te Maastricht

Afb. 10. Bronzen zwaarden gevonden in de Z.W.-vaart en in de Maas te Maastricht

Afb. 11. Sporen van paalgaten van een Romeinse toren

Afb. 12. Kolenzandstenen onderbouw van een Romeinse toren, O.L. Vrouwekerk te Maastricht

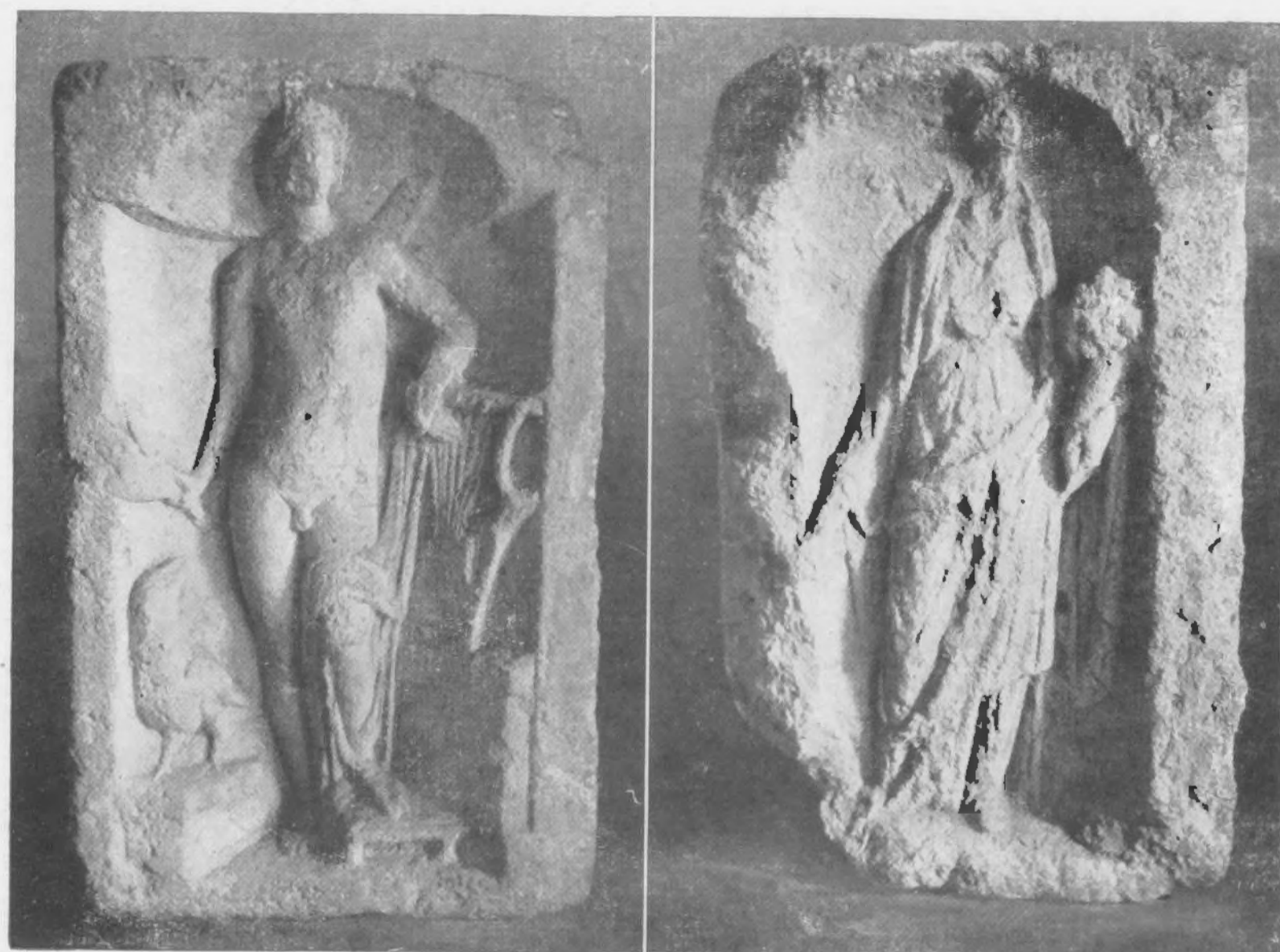
Afb. 13. De Stokstraat te Maastricht

Afb. 14. Noordwand van de Romeinse kelder te Maastricht

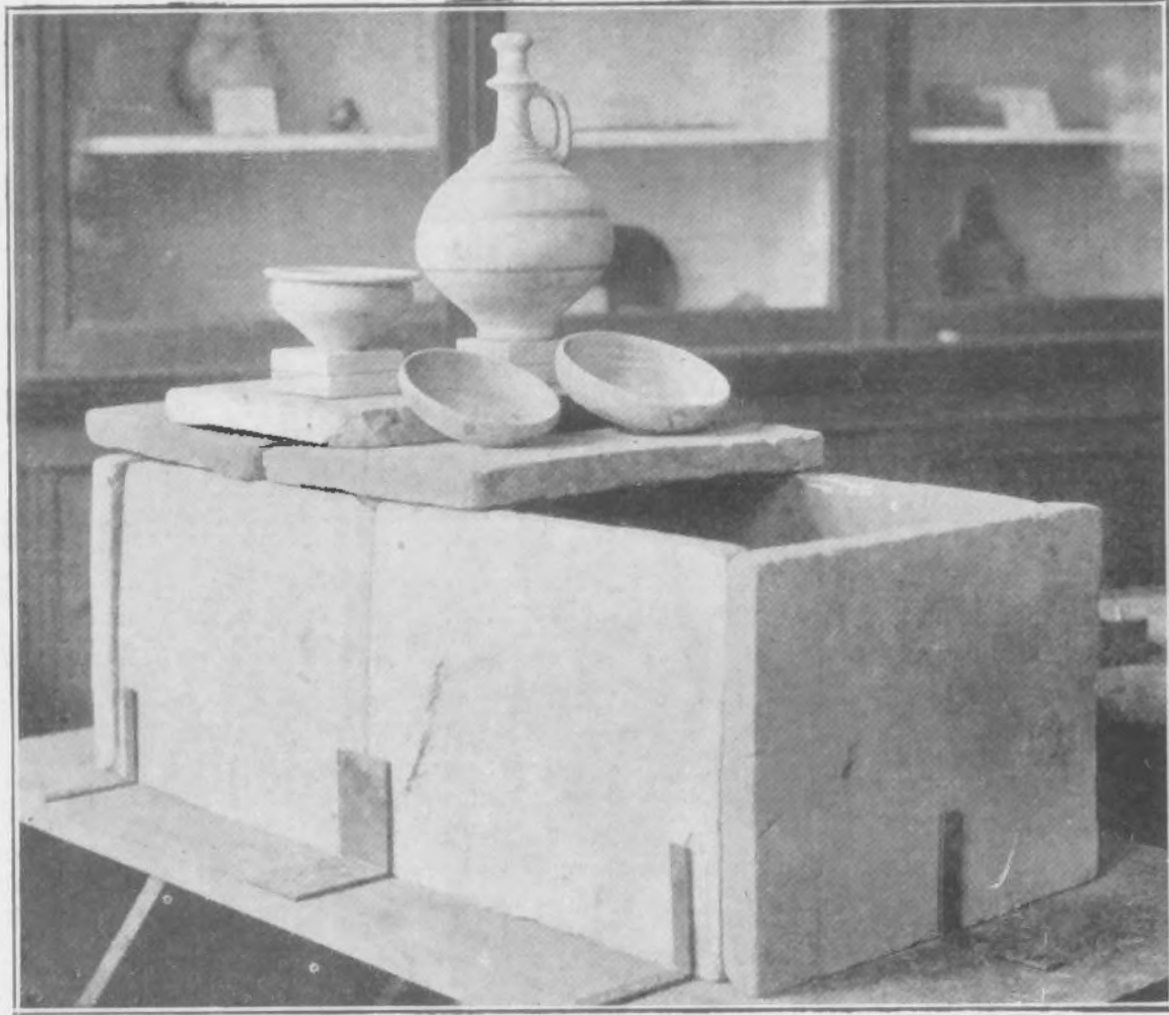
Afb. 15. Gladiatorensteen in het Museum te Maastricht

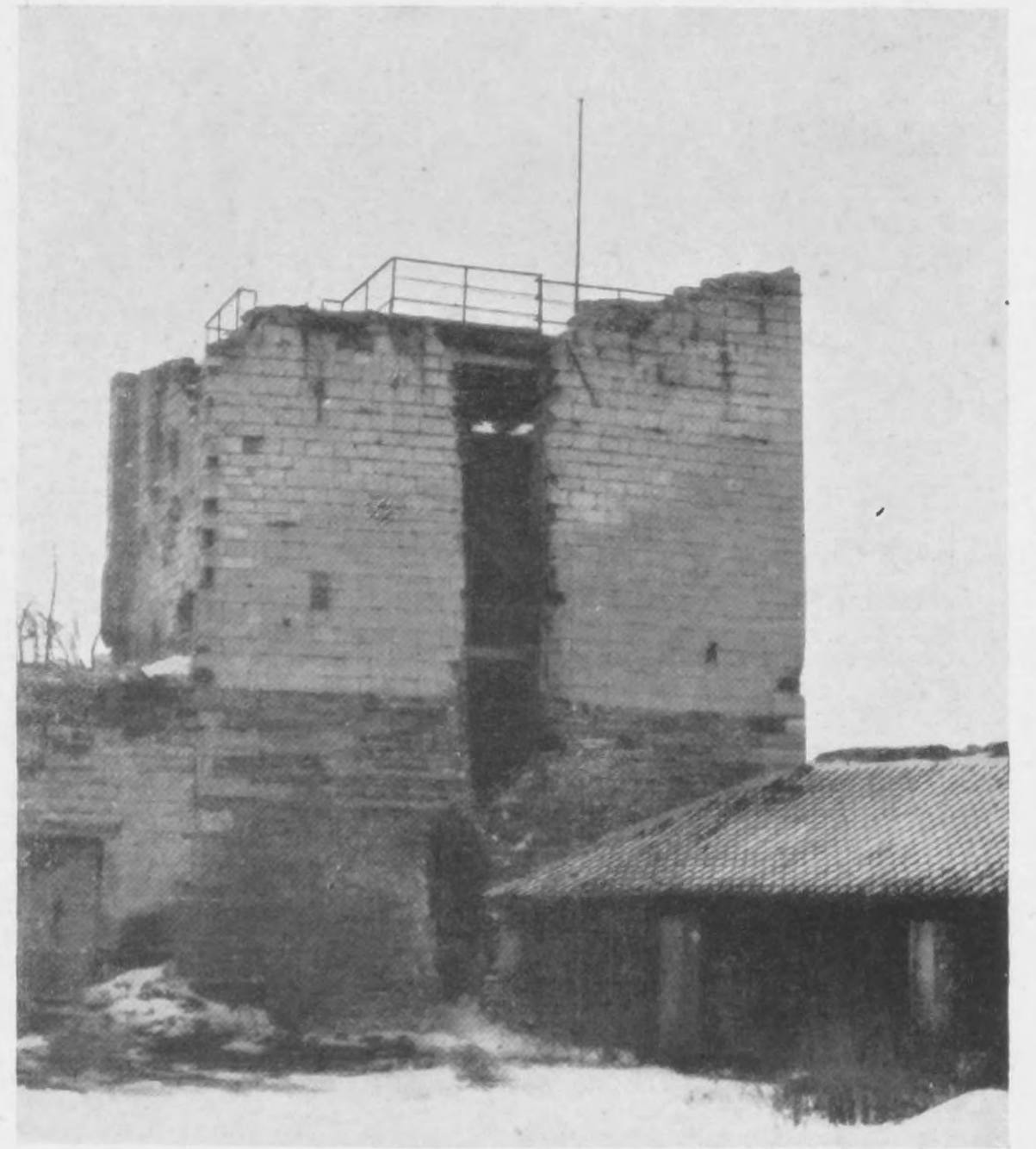
Afb. 16 a. Viergodenstein in het Museum te Maastricht

Afb. 16 b. Viergodenstein in het Museum te Maastricht

Afb. 17. Romeins brandgraf gevonden te Maastricht

Afb. 18. Overblijfselen van een toren van het voormalige kasteel Lichtenberg (Maastricht)

Afb. 19. Muurwerk van de onder No. 18 genoemde toren

Afb. 20. Romeinse grafheuvel in het Jekerdal te Maastricht

DE CORRESPONDENTIE : VAN HEURN — LE LEU DE WILHEM

OTTO VAN HEURN ¹⁾ was de oudste zoon van JOHANNES VAN HEURN en werd geboren te Utrecht in het jaar 1577. Zijn vader werd in 1581 benoemd tot hoogleraar in de anatomie aan de universiteit te Leiden, naar welke stad de familie hierop verhuisde. OTTO liep het gymnasium af, ging ter studie en promoveerde in de medicijnen in het jaar 1601. Een maand later, hij was toen 24 jaar oud, volgde zijn benoeming tot hoogleraar als opvolger zijns vaders, die hiertoe een uitdrukkelijk verzoek aan Curatoren had gedaan. In 1602 trouwt hij met JOHANNA VAN SWAENSWIJK, bij wie hij twee kinderen verwekte, een zoon JOHANNES, na een voorspoedig carrière in 1699 overleden als raadsheer aan het Hof te Utrecht, en een dochter JOHANNA, later gehuwd met LAURENS STORM VAN 'S GRAVENSANDE. Wetenschappelijk beduidend was VAN HEURN niet. Hij bezorgde de nagelaten geschriften van zijn vader, bestreed de zo juist door HARVEY ontworpen leer van de bloedsomloop, maar reeds in 1624 oordeelde men het nodig hem een collega, ADRIAEN VAN VALCKENBURG, ter zijde te stellen. Daarbij had hij een moeilijk karakter en was hij niet geheel ontbloot van eigenbaat. Hij overleed de 24ste Juli 1652 te Leiden. Zijn grootste glorie is het geweest, het klinisch onderwijs aan de universiteit te hebben ingevoerd. Wij mogen daaraan als verdienste toevoegen wat hij in zijn functie van beheerder van het Kabinet van Anatomie en Rariteiten voor de bestudering der Egyptische archaeologie in ons land heeft gedaan.

Het Kabinet van Anatomie en Rariteiten werd opgericht bij de stichting der universiteit in 1575 of althans kort daarna. Het was dienstbaar aan het onderwijs in de anatomie en bevatte uit dien hoofde voornamelijk anatomische specimina. Met de verzamelzucht, karakteristiek voor die dagen, had men er echter ook geheel heterogeen materiaal in opgenomen: oudheden en curiositeiten uit het nabije en het verre oosten, schilderijen, zoölogische, botanische en geologische preparaten, enz. Gedurende tweehonderd jaar was het een der attracties der stad Leiden, waarover ook vreemde bezoekers zich in hun reisbeschrijvingen met waardering hebben uitgelaten. Een gidsje, gesteld, behalve in het Nederlands, in de internationale talen, het Latijn, het Frans en het Engels, kon tussen de jaren 1671 en 1739 tot veertien keer gedrukt worden. De moderne ontwikkeling der wetenschap deed het Kabinet evenwel uiteenvallen in zijn delen. Als medisch instituut vond het zijn voortzetting in het Anatomisch Laboratorium der universiteit, heden gevestigd in het Boerhaavekwartier. Men zal hier de oorspronkelijke geprepareerde specimina tevergeefs zoeken; zij zijn of vroegtijdig te gronde gegaan en sedert dien verwijderd, of niet behoorlijk gemerkt geweest en gaan thans onder de nieuwere stukken schuil. Wat van de inhoud niet strikt anatomisch was, geraakte verspreid en de sporen ervan zijn uitgewist. De Egyptische oudheden werden in 1821 aan ons Museum overgedragen, de Indische curiositeiten en oudheden terzelfdertijd aan wat later het Museum voor Volkenkunde zou heten, alwaar zij zich momenteel onvindbaar betonen.

De wetenschappelijke gegevens over het Kabinet, in het bijzonder met betrekking tot de Egyptische oudheden, bestaan uit een handgeschreven inventaris en een drietal brieven. De

1) Biografie naar het artikel „Heurnius” in P. C. MOLHUYSEN en P. J. BLOK, Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, deel IV, Leiden 1918, blz. 747.

inventaris werd tussen de jaren 1620 en 1628 opgemaakt door VAN HEURN en strekte tot prototype aan de reeds genoemde gidsjes. Na lange tijd verloren gewaand te zijn, werd hij weinige jaren geleden teruggevonden in het universiteitsarchief en daarop in extenso uitgegeven door Prof. Dr. J. A. J. BARGE, in diens werk „De Oudste Inventaris der Oudste Academische Anatomie in Nederland”, Leiden-Amsterdam, 1934. Met behulp dezer bron, die men raadplege, zijn in ons Museum een mummie met mummiekist, een lijkvaas en een groot dozijn lijkbeeldjes geïdentificeerd kunnen worden. De brieven waren alsnog onuitgegeven. Ook zij werden geschreven door VAN HEURN, met als doel, een in de Levant verblijvend Nederlands koopman, DAVID LE LEU DE WILHEM, te bewegen vanuit Egypte enige inheemse antiquiteiten aan het Kabinet te willen opsturen. De brieven zijn reeds herhaalde malen een voorwerp van bespreking geweest, het laatst in Dr. W. D. VAN WIJNGAARDEN'S „Van Heurnius tot Boeser”, Leiden 1935. Ten einde de lezer in staat te stellen, van hun inhoud in zijn volledigheid kennis te nemen, hebben wij onze medewerkster, Mej. E. C. FONTEIN, classica, verzocht, van hen een afschrift met vertaling te vervaardigen. Mej. FONTEIN'S werk volgt hieronder. Mogen wij haar en Dr. G. I. LIEFTINCK der Universiteitsbibliotheek, die tot de publicatie zijn permissie gaf en het laatste korte briefje voor ons las, onze hartelijke dank uitspreken. De hierbij gegeven afbeelding van het eerstvertaalde exemplaar geeft een indruk van de moeilijkheden, die zich aan de geïnteresseerde in de weg stelden.

Een kort woord zij nog gewijd aan VAN HEURN'S correspondent. Deze is minder bekend en het heeft mij enige moeite gekost iets over hem te vinden¹⁾. DAVID LE LEU DE WILHEM werd de 15de Mei 1588 te Hamburg geboren als zoon van GEORGE LE LEU DE WILHEM en AEGIDIA VAN OPALPHENS, om den gelove uit Vlaanderen geweken en herkomstig uit de omgeving van Doornik. Als lid ener welgestelde familie verkreeg hij een verzorgde opvoeding. Hij studeerde aan de universiteit te Leiden in de filosofie, de rechtsgeleerdheid, de oosterse talen en andere wetenschappen, vervolgens ook aan de universiteiten te Saumur en te Thouars in Frankrijk. Na afloop zijner studiën trok hij naar het nabije oosten, waar hij lange jaren in Aleppo verbleef. In het vaderland teruggekeerd, stelden de kennis en ervaring, tehuis en in den vreemde opgedaan, DE WILHEM in de gelegenheid te dingen naar een positie van gewicht. In 1631 werd hij benoemd tot raadsheer van Prins Frederik Hendrik, in 1634, na aan de Leidse universiteit te zijn gepromoveerd, tot raadsheer aan het Hof van Brabant te 's-Gravenhage, in 1640 tot superintendent over Staatsbrabant. Op reeds rijpere leeftijd, was hij in 1633 gehuwd met CONSTANTIA, geboren in 1602, de dochter van CHRISTIAAN HUYGENS en diens vrouw SUSANNA HOEFNAGEL, die hem na zijn dood, de 27ste Januari 1658, nog negen jaar heeft overleefd. Door dit huwelijk was hij de zwager geworden van de dichter CONSTANTIJN, de particuliere secretaris

1) Biografische gegevens in A. J. VAN DER AA'S Biographisch Woordenboek der Nederlanden, deel XX, Haarlem 1877, blz. 211, en in de artikelen, genoemd op blz. 213 van E. A. VAN BERESTEYN'S Repertorium van Gedrukte Genealogieën en Genealogische Fragmenten, Haarlem 1933, sub voce. Verspreide notities vindt men verder in de volgende werken: K. HEERINGA, Bronnen tot de Geschiedenis van den Levantschen Handel, deel I, 's Gravenhage 1910; P. C. MOLHUYSEN, Bronnen tot de Geschiedenis der Leidsche Universiteit, deel II, ibid., 1916; J. A. WORP, De Briefwisseling van Constantijn Huygens, deel I-VI, ibid., 1911-1917; W. M. C. JUYNBOLL, Zeventiende-eeuwsche Beoefenaars van het Arabisch in Nederland, Utrecht 1931. Brieven, tot DE WILHEM gericht en door hem geschreven, worden bewaard in de Universiteitsbibliotheeken te Amsterdam en Leiden, en in het Algemeen Rijksarchief te 's Gravenhage. Portretten van hemzelf zijn niet bekend, wel van zijn nakomelingen. Hij bewoonde te 's Gravenhage het huis in de Lange Houtstraat, dat heden het nummer 17 draagt. De heren Mr. R. VAN ROYEN, archivaris der gemeente Leiden, W. MOLL, archivaris der gemeente 's Gravenhage en Dr. J. A. VOLLGRAFF, Leiden, hadden de vriendelijkheid mij enige inlichtingen te verschaffen.

van de Prins van Oranje, met wie hij een levendige correspondentie onderhield. De brieven van HUYGENS zijn alle bewaard en bevatten een menigte toespelingen, waardevol voor de reconstructie van de politieke geschiedenis der beginnende zeventiende eeuw. DE WILHEM liet vijf kinderen na, drie dochters en twee zoons, van welke laatste de jongste, MAURITS, de voetsporen des vaders drukte en, na verschillende aanzienlijke politieke functies te hebben bekleed in 's lands dienst, in 1724 stierf als president in de Raad van Brabant.

De data van de schenkingen van DE WILHEM laten zich bepalen met behulp van de opgaven in de door Prof. BARGE uitgegeven inventaris van 1620-1628. DE WILHEM was in 1619 in Egypte en bezocht toen het grafveld, zuidelijk tegenover Caïro, dus dat te Ghieza, of, waarschijnlijker dat te Saqqara. Hier kocht hij: 1 de lijkvaas R 14, reeds besproken ¹⁾, 2 een stuk „nitrum pyramidalis figura” (BARGE, blz. 66), en 3 een „psylothrum, seu depilatorium” (ibidem). Een jaar daarna, de 14de Juni 1620, schenkt hij aan het Kabinet een „halven arm van Mumia” en „tve steenen Afghodekens” (BARGE, blz. 40 en 41), afkomstig uit „hooch Aegypten boven Babylonien”, dus vermoedelijk tijdens hetzelfde bezoek verworven. Voor de 8ste October 1621 schonk hij verder een mummie met mummiekist (BARGE, blz. 50 en 51), en voor de 20ste December 1622, datum, waarop VAN HEURN het eerste bijvoegsel op zijn inventaris afsloot (BARGE, blz. 56), de lijkvaas R 14 en de overige kleinere antiquiteiten, bewaard in „Kasken B” (BARGE, blz. 54). Na deze datum en voor 8 Mei 1628 nog het stuk nitrum en het psylothrum. In het volgende, nogal komische epistel bedankt VAN HEURN DE WILHEM voor de mummie, doch slechts voor deze. De brief is geadresseerd aan den „erentfesten hoochgheleerden Sr David de Willem”, draagt als merk van afzending het zegel van VAN HEURN, en de notitie van de hand van DE WILHEM: „1621. 8 Octob. Cl. Ott. Heurnj.”

„Salve uir doctissime, et praestantissime, postquam ad te literas destinassem, fratrem tuum hic Leydae compellauit, Amsterdamum iuxta eius petitionem iui, cum opimo Mumiae donario a te Anatomiae ornamento consecrato Leydam laetus bonis aibus redij. quae in ipso lacera erant instaurauit, aut obumbrauit, sed sine ullo fuco, Antiquitatis decore integro conseruato. In Theatro Anatomico iam conspiciendam constitui magnae capsae inclusam et uitreis fenestris egregie undique munitam: desuper operculum collocauit, et eam inscriptionem addidi quae ad splendorem nominis ac totius familiae uestrae pertinet; iunxi et Mumiae descriptionem Belgicam: Latinam meditor: ut ambae capsae affigantur: si oportunitas permittat omnia per manus fratris tui recipies. Salutatur te D. Vorstius collega noster, ut et literarum decus D. Heinsius qui responsionem ad suas a Patriarcha desiderat, ut et ego. Semina si quae habeas eorum ut compos fiat D. Vorstius exoptat. At quid ego aliud quam nomine Academiae ingentes tibi agam gratias, et me totum tuo seruitio deuoueam, ad omnia grati animi signa ostendenda quocumque tempore et loco sese occasio offeret ut tibi tuisque gratificari queam? At Anatome (?) Orci indolem redolet, nunquam saturio est, esurio semper: en cogor esse impudens, sed non sponte, uerum ex occasionis urgentis necessitate: quippe cum nunquam posthac ea sese oblatura sit oportunitas ut in Aegypto (alumna omnis doctrinae olim, et hodie antiquitatis fulgore apud eruditos omnes radiante) talis tantusque Maecenas honoris Academiae nostrae degat, cui facile sit cum mercimonijs Academiae nutrici suae gratificari: adigor inquam postulare, relicto in pallida charta rubore, uaria vetustatis et Aegyptiaci soli donaria. 1 Lignea et fictilia maiora idola, ut et aerea, praecipue quibus corpus humanum et caput brutale. 2 Cippus seu sepulchri operculum, aut obelisci alicuius pars, si possi-

1) In de Oudheidkundige Mededeelingen van 1943, op blz. 21-25.

bile sit, hieroglyphicis ¹⁾ notis insignita. 3 Caput, et Genitale Hippopotami. 4 Pocula aliquot quae uocant Bardac, in quibus aquam refrigerant. 5 An cedrus ibi crecscat ²⁾ copiose, et ex quo ligno aedificia et naues fabricentur. 6 Lapides quales usurpent, ubi ecfodiantur, et cuius coloris. 7 Brachium et pes Mumiae reticulatim linteaminibus inuolutum. 8 Duo aut tria Mumiarum capita, et aliquot capita et maxillae quae in maxima copia iuxta Pyramides ad ostia sepulchrorum inueniuntur, precipuae quibus uulnera illata fuere, et quomodo cicatrice postea obducta fuerint conspicitur. 9 Pueri corpus in Mumiam conditum. 10. Leguminum ibi prouenientium quibus uescuntur Aegyptij, singulorum libra una, sed cum distinctione et additione natalis loci et decoquendi ac uescendi modo. Brassicae indigenae seminis unciae quatuor. Lentium rubrarum in superiori Aegypto prouenientium librae quator, et lentium in Delta prouenientium libra una. 11 quae antiqua, aut noua rara, ex Sahit, seu Thebaide, haberi possunt: et inde telae duae lineae mediocris longitudinis, fimbrijs intertextis byssinis caerulei et rubri coloris. 12 Duo aut tres chamaeleontes. 13 Throchilos auicula parua quae dentes crocodili purgat. 14 Ichneumon. 15 resiccata aliquot animalia et aues, Delphinus cui in tergo serratae cristae quibus Crocodilum in ventre lethaliter uulnerat: Ibis, quae est ciconiae species, incuruo rostro, nigra tantum est iuxta Damiatam, at alba ad ripam Nili in superiori Aegypto. 16 Fructus aliquot nobiles ex superiori Aegypto, et inferiori. 17 Palmae arboris quator et (aut?) quinque rami. 18 Ramus cum fructu et folijs ex singulis hisce arboribus, Cedro, olea, larice, Persica, Sycomoro, seu ficu Pharaonis, Sebesten, Acacia, Cassia, Alkanna, Colocasia, truncus uitis. Erebeni ³⁾ ramus cum folijs si ex meroe haberi possit. Arundinis ad ripam Nili crescentis aliquot scapi, et arundinis quae saccharum profert. et ex alijs arboribus stirpibusque ibi prouenientibus, ramulus aliquis. 19 Pileus ex Sahid, et turrutum indigenae et antiquae Aegypti incolae mulieris ornamentum, sed uilioris pretij, ut pro specimine ostendi possit. 20 Nitri aliquot frusta. 21 lini Aegyptij non praeparati, sed rudis, fasciculus. 22 Crex auis, inflata mortua, quae (?) ex uoce quam edit nomen habet. 23 Gallinae Pharaonis duae.

„Ego certè uehementer suadeo, ut si absque discrimine fieri possit, ipse Pyramides adeas, earum concameratam cauitatem intres, ut et cryptas in quibus repostae sunt Mumiae, ibique exactè notes primò loci naturam in quo pyramides et hae cryptae sunt: deinde quo modo et per quem aditum introitus ad eas pateat, quale sit primum conclaue, et reliqua ei iuncta, ex qua materia, quanta altitudo et latitudo, quid parietibus inscriptum, pauimentum quale, quot eiusmodi sint cryptae, et an omnes uno in loco iunctae, an dispersae, et an in Sahid, etiam eiusmodi sepulchra in quibus Mumiae reconditae sunt (sic): an uerò in hoc unico dumtaxat loco. quomodo ibi Mumiae iaceant, an omnes thecis ligneis inclusae, et an quae linteaminibus reticulatim inuolutae alijs thecis sint insertae, uel sine thecis an quaedam iaceant: an distingui possit ex thecarum figura, muliebres an uiriles sint Mumiae. An uiri, mulieres, pueri, magnates, et nobiles una crypta contineantur, an locis sint distinctae. et an erectae stent Mumiae, an acruatim iaceant coaceruatae: nam id ad antiquitatis decus cognoscendum plurimum conducet. Vale uir amicissime, et feliciter res tuas age, ac Academiae nostrae honori porro consulere perge. Leydae anno 1621, Octobris 8. Tuus amicus ad omnia officia paratissimus Ottho Heurnius.”

In de marge, links van de tekst, staat tegenover de nummers 11-18 nog: „Nihil magis locum Anatomicum exornaret quam Mumia pueri maioris, et altera minoris, cum suis thecis, ut in eadem

1) Sic.

2) Sic.

3) Sic.

capsa possint collocari, cui magna Mumia est imposita, nam loci uacui plurimum ibi restat. Cippus autem seu operculum lapideum egregie oppositum capsae locum in Theatro Anatomico exornaret, qui solus inanis est.”

Hetgeen alles in vertaling luidt: „Gegroet, zeer geleerde en zeer uitstekende Heer. Nadat ik brieven aan U had gestuurd, heb ik mij gericht tot Uw broeder hier te Leiden, ben op zijn verzoek naar Amsterdam gegaan en met het rijk geschenk, bestaande uit de mummie, door U ter versiering van de Anatomie bestemd, vrolijk en voorspoedig naar Leiden teruggekeerd. Wat aan die mummie kapot was, heb ik hersteld of weggewerkt, maar zonder verf te gebruiken, zodat het antiek fatsoen geheel bewaard bleef. Ik heb haar reeds in het Anatomisch theater ter bezichtiging opgesteld in een grote kast, aan alle zijden goed toegerust met glazen vensters; daarop heb ik een deksel geplaatst en dat opschrift aangebracht, dat strekt tot glorie van Uw naam en van die Uwer gehele familie. Ook heb ik een Nederlandse beschrijving aan de mummie toegevoegd en peins ik over een in het Latijn, opdat zij beide aan de kast kunnen worden gehecht. Indien de gelegenheid het toelaat, zult Gij alles door bemiddeling van Uw broeder ontvangen. Onze collega, de heer VORSTIUS ¹⁾, even als ons letterkundig sieraad, de heer HEINSIUS ²⁾, die naar antwoord van de Patriarch op zijn (brieven) verlangt, groet U, zoals ook ikzelf. De heer VORSTIUS wenst in het bezit te komen van zaden, zo Gij er enige hebt. En wat zou ik anders kunnen doen dan U uit naam der Academie grote dank te betuigen, ten einde alle tekenen van een dankbare ziel te tonen, en mij geheel tot Uw dienst bereid te stellen, op welke tijd of plaats de gelegenheid zich maar zal voordoen, dat ik U en de Uwen hem zal kunnen bewijzen? De Anatomie echter riekt naar de aard der onderwereld: nooit is zij verzadigd, zij is steeds een hongerlijdst. Ziedaar, ik word gedwongen onbeschaamd te zijn, niet uit eigen wil, maar gedwongen door de noodzaak van een dringende aangelegenheid. Daar immers hierna nooit weer zich de gelegenheid zal voordoen, dat in Egypte (de opvoedster oudtijds in alle takken van wetenschap en ook heden nog bij alle ontwikkelden stralend in de glans der Oudheid) een zodanige en zo grote bevorderaar van de luister onzer Academie verblijft, voor wie het gemakkelijk is met zijn koopwaren (? door zijn aankopen?) de Academie, zijn voedster, een dienst te bewijzen, word ik, gelijk gezegd, gedwongen — en op het blanke papier treedt mijn blos van schaamte niet aan de dag — om verschillende geschenken der Oudheid en van Egyptische bodem te vragen. 1 Grotere beelden van hout en van aardewerk, evenals ook van brons, vooral die met menselijke lichaam en dierenkop. 2 Een grafsteen of het deksel van een graf, of ook een deel van een obelisk, van hiëroglyphen voorzien, indien zulks mogelijk is. 3 Kop en geslachtsorgaan van een nijlpaard ³⁾. 4 Enige bekers, die men „bardac” ⁴⁾ noemt en waarin men water koelt. 5 Of de ceder daar overvloedig groeit en uit wat voor hout men huizen en schepen maakt. 6 Wat voor stenen zij gebruiken, waar zij uitgehouwen worden, en van welke kleur zij zijn. 7 Een arm en voet van een mummie, kruiswijs met linnen banden omwikkeld. 8 Twee of drie hoofden van mummies en enige hoofden en kaken, die in zeer grote hoeveelheid bij de pyramiden, bij de toegangen der graven, gevonden worden, vooral die, waaraan wonden toegebracht waren en waaraan men ziet, hoe zij later met een lid-

1) AELIUS EVERARD VORST, hoogleraar in de geneeskunde en directeur van de hortus botanicus, niet te verwarren met een naamgenoot, vgl. P. C. MOLHUYSEN en P. J. BLOK, opus laudatum, deel IV, 's Gravenhage 1918, blz. 1411.

2) DANIËL HEINS, litteraat en historicus, vgl. P. C. MOLHUYSEN en P. J. BLOK, opus laudatum, deel II, 's Gravenhage 1912, blz. 554.

3) Vgl. PAULY's Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, 2de uitgave, deel XVII, Stuttgart 1937, blz. 570.

4) Bardak, het Turkse woord voor „beker”.

teken zijn geheeld. 9 Een gemummificeerd lichaam van een jongen. 10 Van ieder der peulvruchten, die daar voorkomen en waarmede de Egyptenaren zich voeden, één pond, maar met onderscheiding en toevoeging van plaats van herkomst en wijze van toebereiden en eten. Vier ons zaad van inheemse kool, vier pond rode linzen, die in Opper-Egypte voorkomen, en één pond van de linzen, voorkomende in de Delta. 11 Oude of nieuwe rariteiten, die er in de Sahit ¹⁾ of de Thebaïs te verkrijgen zijn; en vervolgens twee linnen weefsels van middelmatige lengte, met ingeweven franje van byssus, van donkerblauwe en rode kleur. 12 Twee of drie kameleons. 13 Een vogeltje, throchilos ²⁾ genaamd, dat de tanden van de krokodil reinigt. 14 Een ichneumon. 15 Enige gedroogde dieren en vogels. Een dolfijn, met op de rug zaagvormige kammen, waarmede hij de krokodil dodelijke wonden toebrengt ³⁾. Een ibis, die een soort ooievaar is, met kromme bek; hij is slechts zwart bij Damiette, maar wit bij de oever van de Nijl in Opper-Egypte ⁴⁾. 16 Enige edele vruchten uit Opper- en Neder-Egypte. 17 Vier of vijf palmboomtakken. 18 Een tak met vrucht en bladeren van elk der volgende bomen: ceder, olijf, larix, perzik, sycomore of Pharaovijg, sebesten, acacia, cassia, alkanna, colocasia, wijnstok. Een tak van ebbenhout met bladeren, wanneer die uit Meroë verkregen kan worden. Enige stengels van het riet, dat aan de Nijl groeit, en van suikerriet, en een takje van de overige bomen en struiken, die daar voorkomen. 19 Een vilten muts uit de Sahid en een torenvormige hoofdtooi van een inlandse Egyptische vrouw uit de Oudheid, maar niet te duur, opdat die als specimen getoond kan worden. 20 Enige stukken natron. 21 Een bundel Egyptisch linnen, niet bewerkt, maar ruw. 22 Een crex-vogel ⁵⁾, die zijn naam heeft gekregen naar het geluid, dat hij voorbrengt, dood en opgezet. 23 Twee Pharao-kippen.

„Ik raad U voorzeker sterk aan, wanneer dat zonder gevaar kan geschieden, de pyramiden te bezoeken en hun gewelf binnen te gaan, en ook de crypten, waarin de mummies geplaatst zijn; dat Gij daar ten eerste opneemt hoedanig de gesteldheid is van het terrein, waarop de pyramiden en de crypten zich bevinden, vervolgens, hoe en door wat voor toegang men binnen kan treden, hoedanig de eerste ruimte is en de overige, die daarop aansluiten, uit welk materiaal zij vervaardigd zijn, hoe groot de hoogte en de breedte is, wat er op de wanden staat, hoe het plaveisel er uit ziet, hoeveel er van dergelijke crypten zijn en of zij alle op één plaats bij elkander zijn dan wel verspreid, en of er in de Sahid ook dergelijke graven zijn, waarin mummies zijn geborgen, dan wel alleen maar op deze ene plaats. Hoe de mummies daar liggen, of zij alle in houten kisten gesloten zijn, en of die, welke kruiswijs in linnen zijn gewikkeld, in andere kisten zijn gelegd, of dat er misschien sommige zonder kist liggen; of er naar de vorm onderscheid gemaakt kan worden of het mummies van vrouwen of mannen zijn; of mannen, vrouwen, kinderen, de groten des volks en de edelen in één crypte geborgen worden, of dat zij naar plaats zijn onderscheiden; en of de mummies rechtop staan, dan wel in massa's opgehoopt liggen. Want dit alles zou er veel toe bijdragen om de zeden der Oudheid te leren kennen. Vaarwel, beste vriend, volbreng spoedig Uw zaken en ga voort U te bekommeren om de luister van onze Academie. Leiden, 8 October, 1621. Uw tot alle diensten zeer bereide vriend OTTO VAN HEURN.”

In de marge: „Gij zoudt de Anatomie door niets meer opluisteren, dan door de mummie van een ouder en één van een jonger kind, opdat zij met hun kisten in dezelfde kast geplaatst zouden

1) صعيد, *Ṣa'īd*, de Arabische naam voor Opper-Egypte.

2) Sic. Vgl. Herodotus II, 68.

3) Vgl. Seneca, *Naturales Quaestiones*, IV 2.

4) Vgl. Aristoteles, de *Historia Animalium*, IX 27, 617b 27.

5) Vgl. Herodotus, II 76.

kunnen worden, waarin reeds de grote mummie is opgesteld, want daarin is nog zeer veel ruimte. Een grafsteen of stenen deksel zou tegenover de kast prachtig de enige plaats in het Anatomisch theater sieren, die nog leeg is."

De brief was reeds zes maanden onderweg en enig antwoord was nog niet binnengekomen, toen zich bij gelegenheid van een bezoek van de broeder van DE WILHEM, PAUL, aan het Anatomisch Kabinet nogmaals de mogelijkheid voordeed, enige woorden naar Aleppo geëxpedieerd te krijgen. De goede VAN HEURN, die zijn klassieke auteurs met zoveel vlijt op Egypte had doorsnuffeld, neemt wederom de pen ter hand, ten einde DE WILHEM in aanvulling op hetgeen hij reeds geschreven had nog het volgende te doen weten en om hem te herinneren aan de begeerte der Leidse theologen naar bericht over de Alexandrijnse Patriarch 1). Deze brief is geadresseerd aan den „erentfesten, hoochgheleerden, discreten, voorsinigen Sr David de Willem" 2). Het zegel is afgevallen; een registratiemerkt van DE WILHEM luidt: „1622, 10 April. Cl. Ott. Heurnj."

„Vir praestantissime varias diuerso tempore per fratrem uestrum ad uos literas destinavi, ut memoriam exornandi theatrum Anatomicum tibi refricarem: uereor certè ne tabellariorum incuria, aut itineris incommoditate aberrauerint. Cum itaque ornatiss. frater uester D. Paulus De Willem nobis adesset, et pro singulari sua beneuolentia operam in literis certò ad uos destinandis offerret, denuò te salutare debui, meamque operam in rebus omnibus quae in mea potestate sunt offerre. Obstrinxit me, et Academiam, tibi singularis illa liberalitas donarij Mumiae, quam iam insigni in capsula cum honorifica inscriptione nominis uestri collocauimus, sicuti et alia a uobis donata cimelia quatuor capsulis inclusimus, ut in perpetuum integra conseruari queant. Hactenus te in Aegypto fuisse intelligo, et iam Alepi in Syria degere, S. Deus te incolumem a technis barbarae eius gentis conseruet, et ad nos aliquando lauta fortuna auctum reducat. Rogo te officiose ut si nondum Aegyptia quae petieram cimelia procurare potueris, id nunc facere digneris, quod puto tibi per amicum aliquem ibi degentem non fore difficile: praecipuè ut pueri alicuius integri Mumiam in capsula sua contentam habere possimus, et aliquot maxillas et capita Mumiarum. Lapidem etiam aliquot hyeroglyphicis literis insignitos ualde desiderarem, aliaque quorum a me catalogum habes, ut sunt chirurgica aliquot Aegyptiorum instrumenta a nostratibus diuersa. Alepi etiam rara multa inuenies quae ornamento loco Anatomico esse possent. Spero te media in barbariae, et alieno in orbe, patriae et decoris Academiae memorem futurum. A Patriarcha Alexandrino ego et D. Heinsius auide literas expectamus. Prudenter te facturum iudico ut de rebus tuis promouendis sollicitus per literas Heinsium, Riuertum, et De Laet, nam id plurimum momenti adferet. Linteaminis alicuius Aegyptij uarietati coloris te memorem esse uelim, ut qui mos sit Pharijs miscendi lica (licia?) telis 3), ut Lucanus inquit, apud antiquos Aegyptios, manifeste a nobis conspici possit. Vale et nos amare perge. Ingens hic bellum adornatur, tum ab Hispano ad nos inuadendos, tum ab Ordinibus ad patriae defensionem: hoc certè anno omnes in nos uires suas experietur hostis: qui si Diuina fauente clementia retundatur, actum erit de Hispani typho. In Germania bellum in omni angulo in fermento est, Dux Wittenbergensis, Dourlach, Hassus, Brunswicensis in Caesarem insurgunt. Literae Bauari interceptae sunt quaerulae et desperabundae, quod sui et Imperatoris thesauri propemodum sint exhausti, et quod fucum fecerit ipsi

1) CYRILLUS LUCARIS, Grieks-orthodox Patriarch van Alexandrië, die met het oog op een hervorming in de boezem van zijn eigen kerk in briefwisseling met de leden der Leidse Theologische Faculteit was getreden.

2) Voor- en achternaam in Latijnse letter.

3) De woorden van „qui" tot en met „telis" onderstreept.

Hispanus, occupato Palatinatu ibi iam figens pedem et Germanicam libertatem supplantans. Aprilis 7° mane Haga clam, quatuor dumtaxat comitatus, abijt Rex Bohemiae, quidam ¹⁾ in Angliam, alij Bremam indeque in Palatinatum precipiti itinere ipsum contendere opinantur. Alij per Galliam eo ipsum tendere putant, nam Briela dicitur soluisse naue bellica uectus cum capitaneo Moi Lambert ²⁾. Ita ut Hispanus nos omnium gentium praedae publico edicto exposuit, similiter et D. Ordines omnibus patentibus dant libertatem Hispaniam depraedandi. Serio iam Ordines cogitant de classe mittenda in Indiam Occidentalem, et 12 Aprilis Ordinum Hollandiae super hoc negotio est indictus conuentus, et iam eo directores eius expeditionis sunt uocati. De summa pecuniae ad hoc necessaria impetranda non dubitatur, nam naues et instrumenta bellica, si necesse, etiam loco pecuniae recipiuntur. Anabaptistae palam profitentur se sponte pecuniam conferre ad eam expeditionem non posse, uetante id religionis ipsorum scrupulo, sin petant et iubeant Ordines ipsos ad hoc pecuniam conferre, libenter facturos. Et si quid deerit id Respublicae prouinciarum, et ciuitatum, de publico addent, ut semel radicem noxiae huic uenenatae Hispanicae tyrannidi praescindere possint. De Anglia altum hic silentium. In Gallia acre bellum hac aestate paratur. Iterum uale et salue a tuo amico Otthone Heurnio ³⁾. Leydae anno 1622. Aprilis. 10."

In vertaling: „Zeer uitstekende heer. Op verschillende tijdstippen heb ik door middel van Uw broeder brieven naar U gestuurd, om U eraan te herinneren het Anatomisch Theater op te willen luisteren; ik vrees echter, dat zij door de onachtzaamheid van de post of door het ongemak van de reis zijn zoekgeraakt. Toen derhalve Uw zeer geëerde broeder, de heer PAULUS DE WILLEM, bij ons was en, zoals past bij zijn buitengewone welwillendheid, zijn hulp aanbood voor de verzending van brieven, die U zeker gestuurd zouden worden, gevoelde ik mij verplicht U wederom te groeten en mijn hulp aan te bieden in al datgene, wat in mijn macht is. Aan U heeft mij, zoals ook de Academie, Uw buitengewone vrijgevigheid verplicht; bestaande in het schenken van een mummie, die wij reeds in een keurige kast, met eervolle vermelding van Uw naam hebben geplaatst, evenals wij nog vier andere geschenken van U in kastjes hebben weggeborgen, zodat zij voorgoed ongeschonden bewaard kunnen blijven. Ik begrijp, dat Gij tot nu toe in Egypte zijt geweest en nu te Aleppo in Syrië verblijft. Moge de heilige God U ongedeerd door de listen van dat barbaarse volk, met overvloedig geluk gezegend, tot ons terugbrengen. Uit hoofde van mijn ambt verzoek ik U, zo Gij U in Egypte de kostbaarheden, waarom ik U had gevraagd, nog niet hebt kunnen verschaffen, U te verwaardigen dit nu te doen, wat naar ik geloof, door een of andere vriend, die daar verblijft, niet moeilijk zal zijn; vooral opdat wij een mummie van een ongeschonden jongen, in zijn kist, en enige kaken en hoofden van mummies zouden kunnen ontvangen. Ook enige stenen met hiëroglyphen versierd zou ik zeer wensen, en de andere dingen, waarvan Gij een opsomming hebt, zoals daar zijn enige chirurgische instrumenten uit Egypte, die verschillen van die in ons land. Ook te Aleppo zult Gij veel zeldzame zaken vinden, die ter versiering van de Anatomie kunnen dienen. Ik hoop, dat Gij midden in het barbaarse en vreemde land Uw vaderland en de glorie der Academie zult gedenken. De heer HEINSIUS en ik zien begerig uit naar brieven van de Alexandrijnse Patriarch. Ik ben van oordeel, dat Gij er verstandig aan zult doen U, terwille van de voortgang Uwer zaken, schriftelijk tot HEINSIUS, RIVET ⁴⁾ en DE

1) Sic. Lees: „quidem”.

2) Voor- en achternaam in Latijnse letter.

3) De naam „Otthone Heurnio” in Latijnse letter.

4) ANDRÉE RIVET, hugenoot en hoogleraar in de theologie te Leiden, vgl. P. C. MOLHUYSEN en P. J. BLOK, opus laudatum, deel VII Leiden 1927, blz. 1051.

LAET¹⁾ te richten, want dit zou daarvoor zeer bevorderlijk zijn. Ik zou gaarne willen, dat Gij dacht aan een bont Egyptisch weefsel, waaruit wij zouden kunnen bestuderen, welke bij de oude Egyptenaren de wijze was „de inslag in de Pharische weefsels te mengen”, zoals Lucanus²⁾ zegt. Vaarwel en ga voort ons te beminnen. Hier wordt een grote oorlog voorbereid, zowel door Spanje, om een inval in ons gebied te doen, als door de Staten, ter verdediging van het vaderland: zeker nog dit jaar zal de vijand al zijn krachten tegen ons beproeven, maar zo hij door Gods goedgunstige mildheid wordt afgeslagen zal het gedaan zijn met de Spaanse pest. In Duitsland gist de oorlog in alle hoeken. De hertogen van Wittenberg, Durlach, Hessen en Brunswijk zijn tegen de Keizer in opstand gekomen. Er zijn brieven van (de koning) van Beieren onderschept, klagelijk en wanhopig, dat zijn eigen schatten en die des Keizers nagenoeg zijn uitgeput en dat de Spanjaard hem heeft bedrogen met het bezetten van de Paltz, daar reeds vaste voet krijgende, en de Duitse vrijheid trachtende te ondermijnen. De koning van Bohemen is in de vroege morgen van de 7de April heimelijk, door niet meer dan vier personen vergezeld, uit den Haag vertrokken, naar Engeland volgens sommigen, naar Bremen en vandaar in allerijl naar de Paltz, volgens anderen. Ook zijn er, die menen, dat hij via Frankrijk daarheen gaat, want men zegt, dat hij uit den Briel is uitgevaren op een oorlogsschip met als kapitein MOI LAMBERT³⁾. Zoals Spanje ons door een openbaar besluit ten prooi heeft gegeven aan alle volken, geven ook de Heren Staten de vrijheid om de Spanjaard op alle manieren te plunderen. Te laat overwegen de Staten een vloot naar West-Indië te zenden; er is een vergadering der Staten van Holland over deze zaak uitgeschreven op de 12de April en de bevelhebbers van die expeditie zijn reeds daarheen bijeengeroepen. Er wordt niet aan getwijfeld, dat men de hiertoe benodigde som gelds zal verkrijgen, want ook schepen en oorlogsbenodigdheden zullen, indien dat nodig is, in plaats van geld worden aanvaard. De Wederdopers verkondigen openlijk, dat zij niet uit eigen beweging geld voor deze expeditie bijeen kunnen brengen, daar godsdienstige bezwaren hen hierin verhinderen, dat zij echter, zo de Staten hen verzoeken en bevelen aan de inzameling bij te dragen, dit gewillig zullen doen. En indien er nog een tekort mocht zijn, zullen de provinciale en gemeentelijke bestuurscolleges het uit de openbare middelen aanvullen, opdat eens en voor altijd het giftige kwaad dezer Spaanse dwingelandij met de wortel moge worden uitgeroeid. Over Engeland heerst diep stilzwijgen. In Frankrijk wordt een bittere oorlog deze zomer voorbereid. Nog eens, vaarwel, en wees gegroet door Uw vriend OTTO VAN HEURN. Leiden, de 10de April, 1622.”

De vaststaande data in de onderhandelingen tussen VAN HEURN en DE WILHEM zijn bij de eerste brief ter sprake gekomen. Welke reconstructie der feiten laten zij toe? De tweede brief dateert van 10 April 1622 en kent als giften van DE WILHEM behalve de mummie nu ook vier antiquiteiten van minder belang. Tussen deze datum en de 20ste December 1622 is het niet waarschijnlijk, dat VAN HEURN iets ontving, daar hiervan uit de derde brief van Januari 1623 niets blijkt. Wat dus in de oorspronkelijke inventaris staat, in Prof. BARGE's uitgave tot en met blz. 55, moet alles verkregen zijn bij de eerste schenking, gedaan, naar ik begrijp, bij gelegenheid van het bezoek van LE LEU DE WILHEM aan het kabinet, de 14de Juni 1620. De mummie zal toen

1) JOHANNES DE LAET, bekend aardrijkskundige en theoloog, vgl. Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland, deel V, 's Gravenhage 1943, blz. 475.

2) Vgl. Lucanus, de Bello Civili, X 126.

3) Voor- en achternaam in Latijnse letter. MOOI LAMBERT, 1550-1625, bekend zeeman, die zich in 1607 onderscheidde voor Gibraltar, onder van Heemskerk, en later tegen de Turken in de Middellandse Zee. Hij ligt begraven in de Grote Kerk te Rotterdam. Vgl. A. J. VAN DER AA, opus laudatum, deel XI, blz. 58-61.

beloofd zijn en werd een jaar later ook geleverd. De vier kleinere antiquiteiten zijn niet te plaatsen. Voorwerpen van Egyptische origine worden genoemd op de bladzijden 40, 41, 54 en 55; DE WILHEM leverde daarvan zeker meer dan vier.

Wat VAN HEURN na afsluiting van de oorspronkelijke inventaris, 20 December 1622, van DE WILHEM uit de verlanglijsten van zijn twee vorige brieven ontvangen heeft, staat in het Bijvoegsel, blz. 56-74 bij Prof. BARGE; dat ook na 1628 nog zaken opgestuurd zouden zijn, is natuurlijk niet uitgesloten, maar is voorlopig evenmin aantoonbaar. Men behoeft slechts een blik op dit Bijvoegsel te werpen, om zich ervan te vergewissen, dat DE WILHEM zich wel degelijk moeite gegeven heeft VAN HEURN terwille te zijn, al kon hij hem geen specimina meebrengen van dieren, vermeld door de antieke schrijvers, maar ook heden nog niet met zekerheid geïdentificeerd. VAN HEURN's vraag naar een „*pueri corpus in mumiam conditum*” (brief 1, No. 9) of ook naar een „*pueri alicuius integri mumia in capsula sua contenta*” (brief 2), vindt men verhoord op blz. 56 van het Bijvoegsel: „een mumie van een persoon omtrent elf jaren oud welkers aengesicht gans heel is”; die naar de „*rara multa*” uit Aleppo „*quae ornamento loco Anatomico esse possent*” op dezelfde bladzijde: „*Cucurbitae duae vitreae ex Syriae urbe Alepo, tabulae affixae cum descriptione*”. Waar VAN HEURN in zijn eerste brief onder No. 7 vroeg naar een „*brachium et pes mumiae reticulatim linteaminibus involutum*”, schrijft hij op blz. 57 van het Bijvoegsel nu ook te bezitten: „een hele arm van een Mumie”. De „*nitrum pyramidali figura*” en het „*psylothrum*” van blz. 66 bezat DE WILHELM reeds sedert 1619, maar hij zal er eerst aan gedacht hebben hen over te sturen, toen hij in VAN HEURN's eerste brief onder het No. 20 diens verlangen las, in het bezit te komen van „*nitri aliquot frusta*”. Ja zelfs voor het „*caput et genitale hippopotami*” moet door hem gezorgd zijn. Het is bijna onbegrijpelijk, maar sedert 1622 bezit de Anatomie ook een „hoofd van een Revier paert”, vgl. blz. 57.

De goede ontvangst van al deze geschenken, misschien in één keer overgezonden, wordt DE WILHEM nu door VAN HEURN in de derde en laatst bewaarde zijner brieven gemeld. Het adres van deze brief luidt: „*erentfesten voorsinigen Sr David de Willem* ¹⁾, *coopman, residierende tot Alepo in Syria*”. Een andere hand, niet van VAN HEURN of DE WILHEM heeft daarbij nog gezet: „1623, de Leida, adi 22 Januario dal Sr. Othone Heurniò, riceputo adi 12 Maggio”. Het zegel toont een hoofdletter W, waarboven een kruis. De brief is door VAN HEURN in Latijnse letters geschreven, het lijstje van de tweede alinea echter, zoals de twee overige brieven, in Gothische.

„*Vir praestatissime, et ornatissime, amice obseruande, adfuit mihi frater tuus D. Paulus De Willem, Ianuarij 18, qui dicebat se Schiedamo aduenire ubi appulerat nauis cum Orientalibus mercibus a te transmissa, et cum ijs aliquot mihi destinata, ad Theatri Anatomici ornamentum, donaria, quorum ipsi nomina exciderant, sed quae ad me propediem transmittet. Addebatque se breui nauem missurum rursus mercibus onustam ad uos, et monebat ut occasionem te per literas compellandi non negligere. Gratias igitur primò tibi nomine Academiae ago maximas pro omnibus in Anatomicum Theatrum collatis beneficijs: utque auctario cimeliorum, hic commemoratorum, ea amplificare et consummare uelis officiose rogo, nam ex Cayro facile ea per notos tibi amicos comparare poteris.*”

1 *Corpus Mumiae integrum, in quo singula membra seorsum linteaminum reticulato inuolucro sunt uelata.*

2 *Maxillae 12, Mumiarum quae iuxta Pyramides in maxima copia inueniuntur.*

1) Voor- en achternaam in Latijnse letter.

3 Crania aliquot Mumiarum Ibidem quae inueniuntur.

4 Lapidés aliquot hieroglyphicis inscripti.

5 Idola aliquot parua et magna lignea et fictilia quae Mumijs apponuntur.

6 Uestitus Aegyptiorum indigenarum, et tela uersicolor.

7 Uiri Aegyptij indigenae capitis ornamentum, et turritum feminae Aegyptiae indigenae ornamentum.

8 Pellis integra Ichneumonis, cum capite, et pedibus ut stramine commode impleri queat.

9 Chamaeleontes duo.

10 Pondo quinque lentium rubrarum ex Aegypto superiore.

Deus Opt. Max. magnis auctibus prosperet et felicitet sollicitas tuas curas quae te a patria procul detinent: utque te sanum et fortunatum aliquando reducem uideamus largiatur. Salue a tuo Otthone Heurnio. anno 1623. Ianuarij 22."

In vertaling: „Zeer voortreffelijke en zeer geëerde heer, hoog te achten vriend. Uw broeder, de heer PAULUS DE WILLEM, was de 18de Januari bij mij en zeide, dat hij uit Schiedam kwam, waar een schip was geland met oosterse koopwaar, door U afgezonden, en dat zich daaronder ook enige zaken, voor mij bestemd, en geschenken tot versiering van het Anatomisch Theater bevonden, welker namen hem ontschoten waren, die hij mij echter eerstdaags zou overmaken. Hij voegde er aan toe, dat hij binnenkort weer een schip met koopwaren geladen naar U zou zenden en spoorde mij aan, de gelegenheid mij per brief tot U te richten niet te laten voorbijgaan. Dus breng ik U in de eerste plaats namens de Academie zeer grote dank voor alle weldaden, die Gij het Anatomisch Theater hebt bewezen, en vraag ik U uit hoofde van mijn ambt, deze door een toegift der hier te noemen kostbaarheden te willen vergroten en bekronen, die Gij immers door bemiddeling van vrienden, U bekend, gemakkelijk uit Caïro zult kunnen verkrijgen.

1 Het ongeschonden lichaam van een mummie, waarvan alle ledenmaten apart met een omhulsel van linnen kruislings zijn omwikkeld.

2 12 Kaken van mummies, zoals zij bij de pyramiden in zeer grote getale gevonden worden.

3 Enige der aldaar gevonden mummieschedels.

4 Enige stenen, beschreven met hiëroglyphen.

5 Enige kleine en grote beelden van hout en aardewerk, die bij de mummies worden geplaatst.

6 Een kleed der inheemse Egyptenaren en een bonte lap.

7 Hoofdtooi van een inheemse Egyptenaar en een torenvormig sieraad van een inheemse Egyptische.

8 De ongeschonden huid van een ichneumon met kop en poten, zodat zij gemakkelijk met hooi gevuld kan worden.

9 Twee kameleons.

10 Vijf pond rode linzen uit Opper-Egypte.

Moge de allerhoogste God Uw moeitevolle zorgen, die U ver van het vaderland houden, in voorspoed doen gedijen en met succes bekronen; Hij schenke, dat wij U eens gezond en voorspoedig terug mogen zien. Wees gegroet door Uw OTTO VAN HEURN. 22 Januari, 1623.

Een kort briefje ter introductie van een niet genoemde bezoeker van het Anatomisch Kabinet vormt het geheel van wat onder de brieven van DE WILHEM aan VAN HEURN overgebleven is. Het adres luidt: „Orna(tissi)mo Clarissimo V(iro) Othoni Heurnio, d(omi)n(o) et amico colendo.", de tekst:

„V(ir) Cla(rissi)me, Quaeso te si absque tuo incommodo fieri potest ut hic vir nobilissimus possit videre Anatomiam. Si qua in re tibi inservire possim impera. Sum enim (?) V(ir) Cl(arissime), Tuus Dav. de Wilhem.

Ik vertaal: „Zeer geachte heer, ik verzoek U, indien dit zonder ongerief voor U geschieden kan, de geëerde drager dezès de Anatomie te willen tonen. Zo ik U met het een en ander van dienst kan zijn, hebt Gij het mij slechts te doen weten. Ik verblijf, zeer geachte heer, Uw dienstwillige DAVID DE WILHEM.”

B. H. STRICKER

SPREUKEN TOT BEVEILIGING GEDURENDE DE SCHRIKKELDAGEN NAAR PAP. I 346

De aankoop der grote Egyptische collecties in de twintiger jaren der negentiende eeuw heeft het Museum van Oudheden in het bezit gebracht van een bundel hiëratische papyri, waaronder een zevental exemplaren, beschreven met teksten van magische inhoud. De twee kleinste van hen zijn van afmetingen, die hen voor publicatie in artikelvorm bijzonder geschikt maken. Dit zijn het handschrift I 349 met de teksten tegen schorpioenen, uitgegeven in de XXIste aflevering dezer serie, en een ander, dragende het merk I 346.

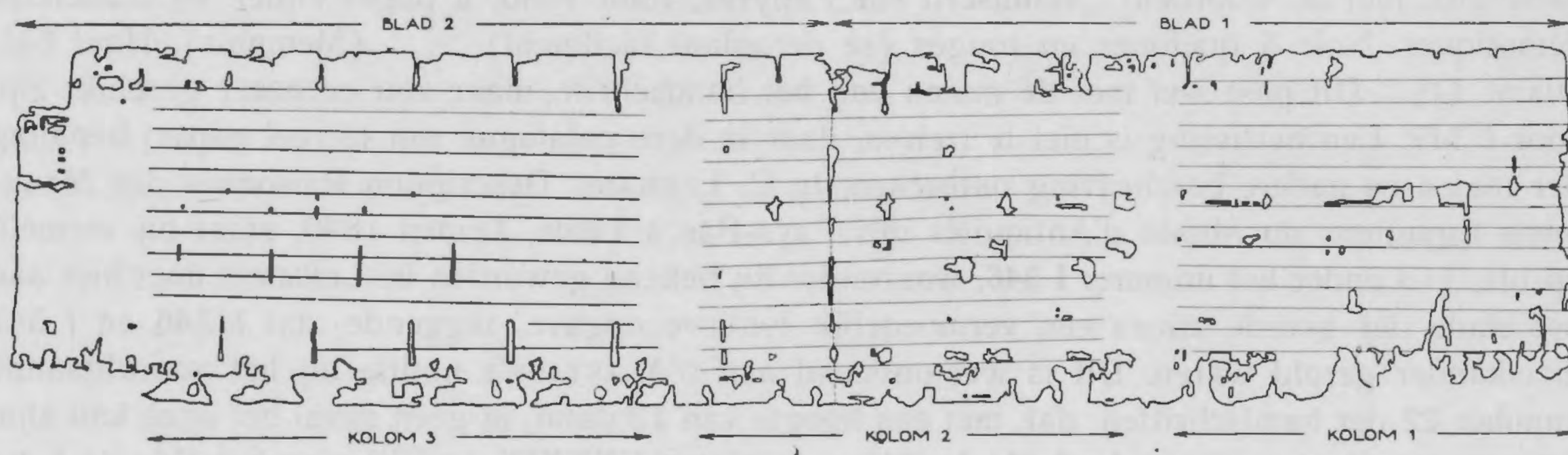
De museumtraditie wil, dat deze laatste papyrus dezelfde is als die, vermeld onder het nummer 23 in het hoofdstuk „Manuscrits sur Papyrus & autres” van D’ANASTASY’S handgeschreven catalogus, met de woorden: „Manuscrit sur Papyrus, roule rond, à pâges entier, en caracteres démotiques. Noir & quelques un rouges (se déroulant facilement) (Memphis). Haut $6\frac{3}{4}$. Diamt $1\frac{3}{4}$.” Dit past wel met de maten van het handschrift, maar zou evenzeer geschikt zijn voor I 347. Een beslissing is niet te treffen, daar in deze catalogus van te veel papyri bepaling der maten en nadere beschrijving ontbreken. In C. LEEMANS’ Description Raisonnée des Monuments Egyptiens du Musée d’Antiquités des Pays-Bas à Leide, Leiden 1840, staat hij vermeld op blz. 113 onder het nummer **I 346**, waaronder hij bekend geworden is. LEEMANS doet hier aan het einde der tweede alinea een vermoedelijk foutieve opgave, zeggende, dat I 346 en I 347 in elkander gerold waren. Dit is wel ontleend aan D’ANASTASY’S notitie bij het voorafgaande nummer 22 der handschriften, dat, met een hoogte van 12 duim, in geen geval het onze kan zijn. De papyrus staat in zijn geheel afgebeeld op de platen CXXXIX en CXL van het IIde deel der Monuments Egyptiens du Musée d’Antiquités des Pays-Bas à Leide, Leiden 1867. De beschrijving daarbij, van de hand van F. CHABAS, is te vinden op de bladzijden 67 en 68.

De papyrus is van een lichte, gelig-bruine tot grijze kleur, in zijn volle lengte overdekt met papier végétal en heden geplakt op wit papier; de achterzijde moet dus onbeschreven geweest zijn. Tot verdere beveiliging is hij enige jaren geleden bovendien onder drie glasplaten, één voor iedere kolom, gezet. De lengte bedraagt 73 cm¹⁾, de hoogte 16,5 cm, de vezel loopt horizontaal. De eerste kolom, rechts, is niet geheel volledig, maar mist aan het begin een naar beneden spits toelopend, verticaal strookje, welks breedte bovenaan door de zekere reconstructie der beginwoorden op één hiëroglifische groep of niet gans één centimeter wordt bepaald. Daar de eerste regel met een titel begint, kan de kolom dus ook werkelijk de eerste kolom van het handschrift geweest zijn, welks lengte dan, onder toevoeging van een drie- of viertal centimeters voor de marge, afgebroken daar liggend op de peripherie van de rol, op een tachtig centimeter geschat kan worden. De breedte der kolommen bedraagt: voor kolom I met 14 regels, 18,5 cm, voor kolom II met 14 regels, 19 cm, voor kolom III met 12 regels en een strook vignetten, 23 cm. De tussenruimten tussen de kolommen zijn ongeveer 3 cm breed, de lege ruimte aan het einde van de laatste kolom, op de photographie gedeeltelijk ontbrekend, 6 cm. Doorlichting van het handschrift is tengevolge van de sluiering, veroorzaakt door de papieren achtergrond, zo goed als onmogelijk. Na veel zoeken vonden wij een verticale naad in de linkerhelft van kolom

1) De Description geeft 75 cm. Een verschil van 2 cm konden wij constateren bij de beschrijving van papyrus I 349. Vgl. Oudheidkundige Mededelingen van 1940, blz. 55, noot 1.

II, ter plaatse, waar ook enige verticaal lopende gaten op te merken zijn. Deze naad verdeelt de papyrus in twee bladen, met de, vergeleken bij de geringe hoogte, ongehoorde breedte van 34,5 cm rechts en 38 cm links; de eerste is dus precies het berekende aantal centimeters korter dan de tweede, wat een zekere bevestiging geeft aan het vermoeden, dat aan de eerste kolom geen andere is voorafgegaan. De breedte der overplakte strook werd niet bepaald, echter kon vastgesteld worden, dat het rechter blad het linker overklapt. De staat van bewaring van de papyrus is een redelijk goede, ondanks de aanwezigheid van vele afgebrokkelde plaatsen aan de randen en kleine gaten in het oppervlak.

De in de drie kolommen ondergebrachte tekst is geschreven in zwarte inkt, maar behelst een niet onaanzienlijk aantal rubra, het begin der paragrafen, alinea's of kleinere tekstafdelingen markerende. Een nadere interpunctie is aangebracht in de vorm van rode, boven de regel geplaatste stippen, die zinnen en zinsdelen van elkander scheiden. Het handschrift is niet zeer kunstzinnig en vooral ook weinig duidelijk. De soberheid van alle oudere Egyptische handen paart zich hier aan een gemis aan scrupule tegenover de vormen der kleinere en kleinste tekens,

Afb. 7. Diagram van papyrus I 346

dat de juiste lezing dikwijls zeer moeilijk maakt. Als datum van optekening kunnen de eerste jaren van de regering der XVIIIde Dynastie worden beschouwd. De forse zwier van de handschriften der XIXde Dynastie ontbreekt geheel, doch evenzeer de ouderwetse ductus van die van het Middenrijk. Beslissende criteria lijken mij de vormen van de tekens, behandeld door G. MÖLLER in zijn *Hieratische Paläographie*, deel I en II, Leipzig 1909, onder de nummers 12, 26, 39, 108, 113, 139, 150, 166, 167, 242, 253, 268, 281, 307, 394 B, 439, 485, 500 en 587. Na Ebers en voor de periode van Tell-el-Amarna, luidt ook het oordeel, gebaseerd op de orthographie; men vergelijk de schrijfwijze der woorden *itj* (I 1), *itrw* (I 13), *ph.tj* (II 10, afwijkend) en *sntr* (II 4) met die in de tabellen, samengesteld door E. DÉVAUD, in zijn belangrijke, helaas nimmer voortgezette werk *l'Age des Papyrus Egyptiens Hiératiques d'après les Graphies de Certains Mots*, Parijs 1924. De taal der teksten is de klassieke. Dit sluit het gebruik van enige vulgarismen niet uit, als dat van het bepaald lidwoord (III 6), het pronomen possessivum (III 9) en de infinitivus na het negatieve werkwoord *imj* (III 3). De toestand, waarin de teksten verkeren, is weer een niet al te goede; meer dan één passage is onvertaalbaar, zonder dat hiervoor een andere oorzaak aangenomen mag worden dan dat de redactie zich in verwarring bevindt.

Litteraire hand, rubra en interpunctie, indeling in kolommen, aanwezigheid van vignetten en, niet te vergeten, verwarde inhoud, wijzen er alle met beslistheid op, dat de tekst niet een eenmalige is, maar tot de literatuur behoort. Dit wordt gestaafd door de twee titels, die er in voorkomen: „Boek van het feest van de laatste dag des jaars” (I 1), en „Boek der vijf schrikkel-

dagen" (III 4). Papyrus I 346 maakt deel uit van een kleine groep handschriften, deels bewaard in het Brits Museum, die gewijd zijn aan het onderwerp der hemerologie; onder hemerologie, in het Duits „Tagewählerei", verstaan wij de heden niet meer beoefende kalenderwetenschap, die zich bezig houdt met het onderzoek naar de religieuze gepraedisponneerdheid of geïndisponneerdheid van de dagen des jaars. Twee dezer handschriften geven slechts tabellen met opgaven over de aard der dagen ¹⁾, het papyrusfragment, gepubliceerd door F. LL. GRIFFITH in zijn *Hieratic Papyri from Kahun and Gurob*, London 1898, op plaat XXV, vgl. blz. 62, daterende uit het Middenrijk, en de papyrus Br. Mus. 10.474 verso, gepubliceerd op plaat XXXI en XXXII van de *Egyptian Hieratic Papyri in the British Museum*, deel I, London 1910, daterende uit de periode van na het Nieuwe Rijk; op het recto van dit laatste handschrift staat de beroemde „Leer van Amenemope". Een derde, de papyrus Br. Mus. 10.184, Sallier IV, recto, uitgegeven op plaat LXXXVIII-CXI van het tweede deel van dit werk, Londen 1923, en daterende uit de tijd van Ramses II of weinig later, is meer beredeneerd en vermeldt bij iedere datum, naast het gunstig of ongunstig karakter van de dag, ook het detail der daden, daarop al of niet te verrichten, en de op hem gevallen mythologische gebeurtenissen, die aan de waardering ten grondslag liggen, doet verder een enkele maal onthullingen over het lot, dat de daarop geborenen te wachten staat. Beredeneerd is ook de tekst op een ostracon verworven door M. MALININE te Loexor en door hem uitgegeven in de *Mélanges Maspero*, deel I, Caïro 1935-1938, blz. 879-899; alwaar de schrijver tevens mededeling doet over enige tot deze categorie behorende papyrusfragmenten uit het Museum van Schone Kunsten te Moskou ²⁾. De bijgegeven notities zijn in geen dezer teksten echter omvangrijk. Uitvoerigheid vindt men eerst in onze Leidse papyrus, die zich zijnerzijds beperkt tot een behandeling van slechts de vijf schrikkel-dagen.

De onderlinge verhouding der zes teksten laat zich als volgt bepalen. Nauw verwant zijn de teksten der papyri Br. Mus. 10.474 en 10.184 en die van het ostracon. W. R. DAWSON heeft in een artikel, getiteld „Some Observations on the Egyptian Calendars of Lucky and Unlucky Days", verschenen in de *Journal of Egyptian Archaeology*, deel XII, London 1926, op blz. 260-264 een vergelijkende lijst van de opgaven der twee handschriften gepubliceerd. Afgezien van de verschillende mate van beredeneerdheid, komt hij tot de slotsom, dat 76 % der opgaven volledig en 11 % gedeeltelijk overeenstemt, terwijl slechts 13 % radicaal verschilt, een bevredigend resultaat. MALININE's ostracon met zijn fragmentarische tekst sluit daarop zeer behoorlijk aan; over de fragmenten in Moskou laat zich weinig zeggen. Het door GRIFFITH uitgegeven fragment telt slechts 30 dagen en verzwijgt de naam van de maand, waartoe zij behoren. DAWSON neemt op grond van een vergelijking met de twee vorige handschriften aan, dat de ontbrekende naam Mesore is, maar vindt desondanks op de 30 dagen niet minder dan 9 volledig en 4 gedeeltelijk afwijkende opgaven, een verschil, dat zijn verklaring node vinden kan in de grotere ouderdom van het fragment. Nemen wij zijn hypothese over en verklaren wij de tekst van drie der handschriften en die van het ostracon tot copieën van een zelfde verhandeling, het verband van deze verhandeling met die van de Leidse papyrus blijft dan ter onderzoek over. De schrikkel-dagen, waarmede dit handschrift zich bezig houdt, staan niet behandeld in de volledige papyrus

1) De tabellen verdelen de dagen telkenmale in drie fasen, die ieder afzonderlijk als gunstig of ongunstig worden gemerkt. Een soortgelijke differentiatie bestaat in de middeleeuwse kalenders met betrekking tot de zo dadelijk te noemen dies aegyptiaci.

2) Een precies antwoord op MALININE's vraag naar de Egyptische namen der maaltijden in onze papyrus T 32, regel VII, 10 en 11: *dwꜣ hr ḥsmn, ḥꜥj-t hr šꜥj-rꜣ, trj n mšrw hr mšj-t*, „de morgenstond met het ontbijt, de middag met het noenmaal, de avond met het avondmaal".

Br. Mus. 10.474, die met de 30ste Mesore eindigt, noch ook in papyrus Br. Mus. 10.184, die slechts onvolledig bewaard is en als laatste datum de 11de Pachons geeft. Met READ, en in tegenstelling tot DAWSON en voor hem CHABAS en BUDGE, meen ik, dat ook in volledige staat de laatstgenoemde papyrus de vijf schrikeldagen evenmin heeft bevat als het No. 10.474 dit doet. Het Egyptische jaar telt 360 dagen, een primitieve benadering, die echter nog in het decreet van Canopus als de officiële geldt en dus zeker in de litteratuur der voorafgaande perioden aldus gegolden zal hebben. De vijf schrikeldagen, later ontdekt, worden in Egypte eigenlijk niet als tot het jaar behorend beschouwd, maar vormen hier een lacune in de chronologie, een gat in de tijd, dat zich slechts dank zij zeer bijzondere omstandigheden in een vijftal, uiterlijk op de dagen des jaars gelijkende secties laat indelen. De hemerologische litteratuur zal dus onder haar geschriften, behalve de almanak voor het jaar in de engere zin des woords, een tractaat voor de tijdspanse, vallende tussen het einde en het begin van twee opeenvolgende jaren, geteld hebben. Een afschrift daarvan is de Leidse papyrus; dat deze veel uitvoeriger is dan de drie overige handschriften, kan berusten, hetzij daarop, dat de jaaralmanakken in verkorte vorm plegen te worden gecopieerd, hetzij op de grotere aandacht, die in de hemerologische wetenschap zelf aan deze vijf dagen werd besteed.

De Egyptische theorieën inzake de schrikeldagen zijn ons bekend uit enige verspreide uitspraken, bijeengebracht door H. BRUGSCH op blz. 478-487 van het IIde deel van zijn *Thesaurus Inscriptionum Aegyptiacarum*, Leipzig 1883, en door K. SETHE, *Die Zeitrechnung der Alten Ägypter im Verhältniss zu Der der anderen Völker*, deel I, Berlijn 1919, blz. 302-307. Verder uit twee meer uitvoerige bronnen, het hier uitgegeven handschrift, en het 12de hoofdstuk van Plutarchus' verhandeling over Isis en Osiris. Dit laatste bevat hetgeen hier in vertaling wordt weergegeven: „Men zegt, dat toen Helios bemerkte had, dat Rhea zich heimelijk met Kronos had verenigd, hij over haar de vervloeking uitsprak, dat zij in geen maand en in geen jaar haar kind ter wereld zou brengen. Doch Hermes, die liefde voor de godin had opgevat, kwam met haar samen en speelde vervolgens schaak met Selene, van wie hij het zeventigste gedeelte van ieder harer lichtperioden afwon. Uit al het gewonnene stelde hij vijf dagen samen en voegde die bij de 360; deze dagen noemen de Egyptenaren epagomenale of schrikeldagen en zij vierten hen als de verjaardagen der goden. Het verhaal gaat, dat op de eerste dag Osiris geboren is en dat zich bij zijn geboorte een stem deed horen, uitroepende, dat de Heer van het heelal het levenslicht aanschouwde. Volgens een andere versie echter zou een zekere Pamylos, terwijl hij in Thebe aan het water putten was, een stem uit het heiligdom van Zeus gehoord hebben, die hem beval luidkeels te verkondigen, dat een grote, weldadige koning, Osiris, geboren was. Hij zou dan Osiris hebben opgevoed, nadat deze hem door Kronos was toevertrouwd, en te zijner ere zou het feest der Pamylos worden gevierd, dat veel lijkt op de Phallophoria. Op de tweede dag zou Arweris geboren zijn, dezelfde als Apollo, die sommigen ook de oudere Horus noemen. Op de derde dag Typhon, niet op de juiste tijd noch ter bestemder plaatse, maar de zijde <zijns moeders> doorstotende en daar uit springende. Op de vierde dag Isis in het geheel vochtige. Op de vijfde dag Nephthys, die ook Teleute en Aphrodite, door sommigen ook Nike genoemd wordt. Van deze kinderen nu zouden Osiris en Arweris uit Helios, Isis uit Hermes en Typhon en Nephthys uit Kronos geboren zijn ¹⁾. Daarom ook hielden de koningen de derde schrikeldag voor een ongeluksdag, verrichtten daarop geen ambtsbezigheden en verzorgden zich niet tot aan

1) Diodorus Siculus, Boek I, hoofdstuk 13, noemt als ouders der vijf goden Kronos en Rhea, naar een meer verbreide mening echter Zeus en Hera.

de nacht. Nephthys zou met Typhon gehuwd zijn, en Isis en Osiris, die elkander lief gekregen hadden, zouden zich nog voor de geboorte en in de duisternis van het moederlichaam hebben verenigd. En sommigen zeggen, dat ook Arweris aldus is geboren en door de Egyptenaren Horus de oudere wordt genoemd, maar door de Grieken Apollo."

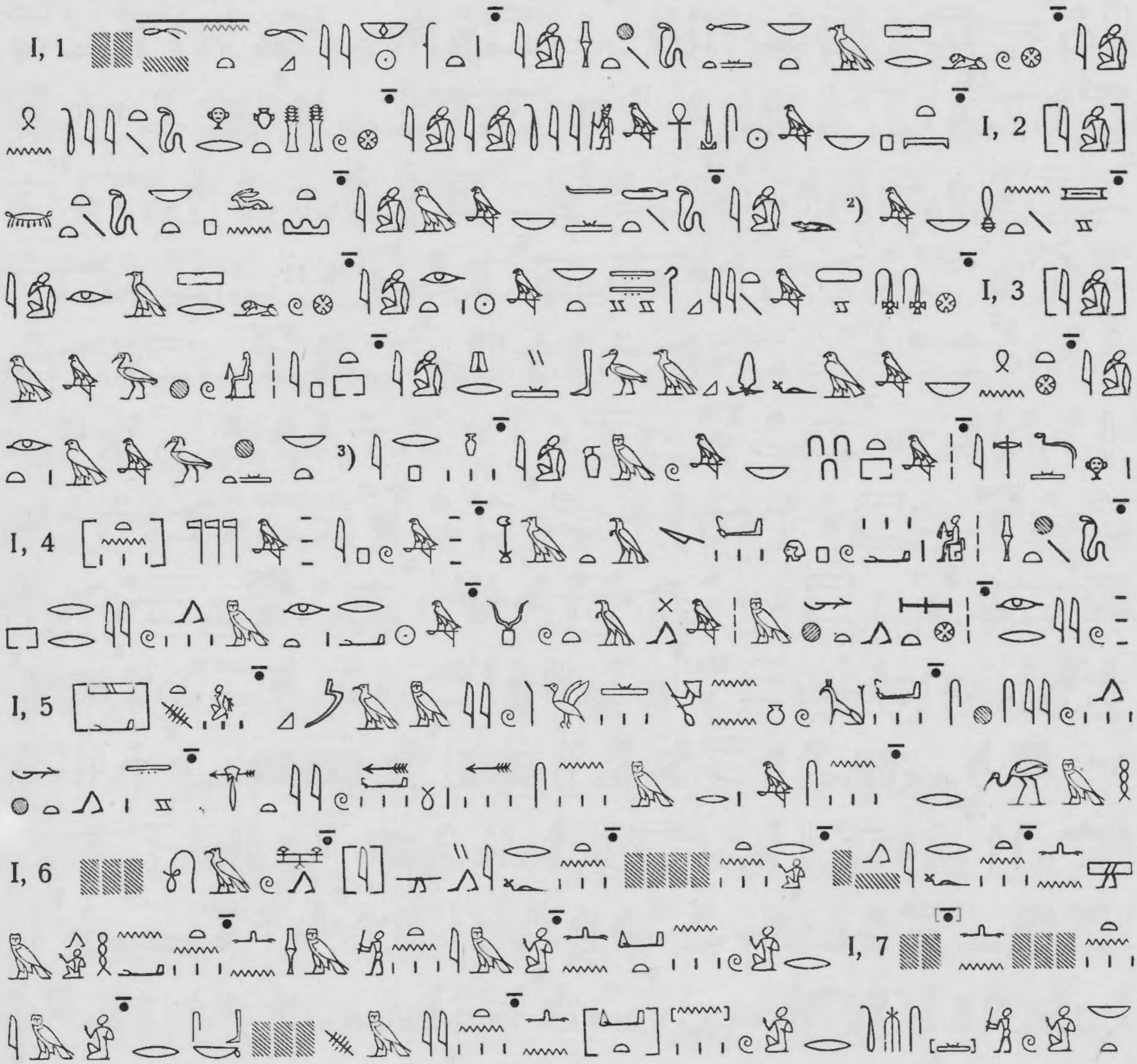
De hemerologie vormt in de Egyptische litteratuur een zelfstandig litterair genre; de hemerologische teksten laten zich nog scherper van de overige magische afzonderen dan dit het geval bleek te zijn met de schorpioenteksten. Ook van hen geldt, dat zij de beroepsmatige geschriften moeten zijn geweest van een categorie onder de priesters. F. CUMONT, *l'Egypte des Astrologues*, Brussel 1937, blz. 124, heeft een gissing naar de identiteit dezer priesters gewaagd en ziet in hen de *ὠροσκόποι* of *ὠρολόγοι*, die aan ons door Clemens Alexandrinus in zijn *Stromateis*, VI 4,35, met de volgende woorden worden voorgesteld: „Na de psalmist komt dan de horoscoop, met een vizierinstrument in de handen en getooid met de rode insignes der sterrewichelarij. Deze behoort de vier, op de sterrewichelarij betrekking hebbende onder de boeken van Hermes ten allen tijde paraat te hebben. Het eerste hunner behandelt de wetten der vaste sterren, het tweede de loop van zon, maan en vijf planeten, het derde de conjuncties en de lichtfasen van zon en maan, het laatste de opgangen." Over de hemerologie spreekt Clemens niet en het is mij niet bekend op welke bewijspplaatsen CUMONT zijn opvatting weet te doen steunen. Ik kan ook niet zeggen, mij overtuigd te gevoelen. De horoscoop ¹⁾ hield zich bezig met de astronomie. Hij moge belangstelling gekoesterd hebben voor de kalender — het hiëratisch-demotische handschrift, uitgegeven door H. O. Lange en O. Neugebauer, *Papyrus Carlsberg No. I*, Kopenhagen 1940, citeert in volledig astronomische context een verhandeling, genaamd „de Vijf Schrikkeldagen" —, astronomie is niet hetzelfde als hemerologie. De hemeroloog laat zich dus nog even zoeken ²⁾.

1) Vgl. voor dezen thans: A. H. GARDINER, *Ancient Egyptian Onomastica*, deel I, Oxford 1947, blz. 61*.

2) De lezing van CUMONT's belangrijke werk laat verder bij mij een lichte twijfel na aan de juistheid van twee der daarin vervatte, door de schrijver stilzwijgend als bewezen veronderstelde praemissen. De eerste is, dat de Egyptenaren hun kennis der astrologie ontleend hebben aan de Babyloniërs (op. laud., blz. 8, 14, 15, 22, 39, 155, 156, 202), de tweede, dat als het „Egypte des Astrologues" het Ptolemaeïsche Egypte is te beschouwen. Een Babylonische oorsprong der Egyptische astrologie wordt in geen inheemse Egyptische of Babylonische tekst opgegeven, noch ook bij mijn weten in enig der op het pharaonische Egypte of praehelleense Babylon betrekking hebbende vakwetenschappelijke werken bepleit. Waar bij hoge uitzondering het toeval der vondsten ons in staat stelt de opgaven der astrologen te vergelijken met die der inheemse bronnen, zoals dat voor de dekanen het geval is, blijken de Egyptenaren reeds gedurende het Middenrijk de leer te hebben aangehangen, die later gemeengoed geworden is, en moet al, gezien het voorkomen van een figuur als de geitevis in de dierenriem te Dendara, met de mogelijkheid van Babylonische invloed rekening gehouden worden, de opvatting, dat een vreemd systeem in zijn geheel door een volk van reeds gevestigde traditie ontleend zou zijn, ontbeert alle innerlijke waarschijnlijkheid. Soortgelijke bedenkingen bestaan tegen de datering van het Egypte der astrologen in de Ptolemaeëntijd. 1° De astrologische geschriften hebben, alle zonder uitzondering, de pretentie hun inhoud te ontleenen aan die van oud-Egyptische tractaten (blz. 22). Auteur en titel van een dezer tractaten worden met name genoemd. 2° De astrologie werd in het Ptolemaeïsche Egypte beoefend door personen van priesterlijke rang (blz. 113, 124), als bijvoorbeeld Manetho. Het is niet aan te nemen, dat dezen er zich toe geleend hebben iets anders te doceren dan wat reeds in de klassieke periode hunner cultuur gelding had gevonden. 3° De astrologische geschriften beschrijven typisch Egyptische toestanden en huldigen typisch Egyptische zienswijzen. Voor geen onderwerp zijn de gegevens talrijker en uitvoeriger dan voor dat van de inheemse cultus (blz. 113). De goden vrezden de macht der ingewijden (blz. 136). De koning geldt als een god (blz. 26), maar ook een ieder zijner onderdanen kan als god geboren worden (ibid., noot 3). Het huwelijk tussen broeder en zuster wordt geloofd (blz. 178). Er is geen leven na de dood (blz. 201). 4° Daartegenover ontbreekt het specifiek Hellenistische en datgene,

De wetenschap van het onderzoek naar de religieuze gesteldheid der dagen is een dier vele primitieve wetenschappen, die met de Egyptische beschaving niet ten onder zijn gegaan, doch welker bereik door de theologen van het monotheïsme binnen zeer enge grenzen is teruggebracht. Als rest der oude gepraedisponeerde of geïndisponeerde tijdsperioden kent de moderne mens in zijn almanak nog slechts de zon-, feest- en boetedagen, die echter nauwelijks meer als kosmisch betrokken worden gevoeld. De volken der Oudheid stonden het standpunt der Egyptenaren nader. De Babyloniërs beoefenden de hemerologie in geheel gelijke omvang als dezen. Prof. TH. C. VRIEZEN heeft ons in het Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch Gezelschap „Ex Oriente Lux”, deel VI, blz. 114-135, en deel VII, blz. 417-421, bekend gemaakt met de voornaamste der heden toegankelijke Babylonische tabellen. Hun inhoud wijkt wel sterk van die der Egyptische af. Voor de Grieken en de Romeinen zijn de gegevens op weinig systematische wijze verzameld in PAULY-WISSOWA's Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, vgl. deel II, Stuttgart 1896, blz. 174; deel VII, ibid 1912, blz. 2571-2573; deel XI, ibid 1922, blz. 2150; deel XIV, ibid. 1930, blz. 356-357; tweede serie, deel I, ibid. 1920, blz. 580-583. De Joden hebben de hemerologie zeker gekend en bedreven, maar in de sterk in monotheïstische zin geredigeerde Bijbel vindt men slechts de bepalingen over Sabbat, feest- en verzoendagen. Ook voor de Europese middeleeuwen bestaat over het onderwerp een uitgebreide litteratuur, overzichtelijk bijeengezet in het Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens, deel VIII, Berlijn en Leipzig 1936-1937, blz. 650-657, en in STITH THOMPSON's Motif-Index of Folk-Literature, deel VI, Helsinki 1936, blz. 136-137. Belangwekkend is, dat in vele middeleeuwse kalenders een aantal dagen met de woorden „dies aegyptiacus” gemarkeerd staat en dat men zich op hen van bepaalde werkzaamheden placht te onthouden. De lijsten dezer dagen, bestudeerd door J. LOISELEUR, Les Jours Egyptiens, Mémoires de la Société Nationale des Antiquaires de France, IVde serie, deel III, wat ons uit de klassieke auteurs als Helleense inzettingen in het Nijldal bekend is. Bewijsplaatsen voor het voorkomen van de strateeg als provinciaal ambtenaar (blz. 51, 69) zijn schaars en weinigzeggend, onder de stedelijke bestuurders ontbreken zowel de gymnasiarch, als de kosmeet, de exegeet, de agoranoom, de eutheniarch en de prytaan. „Il n'est jamais question de l'éclésié, de la boulè ou de la gérousie” (blz. 72), „Nous n'apprenons rien sur l'éphébie ou la gymnasiarchie” (blz. 73). Dat geldt ook voor de katoeken, of militaire kolonisten, en de chrematisten, of Griekse rechtscolleges. Er is nergens sprake van vreemde bevolkingsgroepen, in het bijzonder van Joden (blz. 134); het gebruik van het woord „gallus”, als latijnse vertaling van een term als εὐνοῦχος, is nauwelijks op te vatten als bewijs van bekendheid met de Syrische cultus (blz. 133). 5° De localisering van de inhoud der teksten in Egypte vereist verklaring. Te genen tijde hebben de Alexandrijnen zich ernstig om de litteratuur der inheemse bewoners bekommerd. Ware de astrologie a's litterair genre eerst in de Ptolemaeëntijd ontstaan, de beschreven samenleving ware de Griekse geweest, of althans de Hellenistische met al haar internationale inslag. — Niet ten gunste van CUMONT spreken: 1° De identiteit in terminologie tussen de astrologische geschriften en de Griekse papyri. Zoals de Griekse geleerden de Egyptische termen weergaven deden dit ook de Griekse beambten en tolken in de provincie. 2° De vermelding van landen en landstreken buiten het Egyptisch territoire: Asia, Cappadocië, Phrygië, Macedonië (blz. 39), Italië, Cilicië, Libyë, Laconica (blz. 74). Hoe de Graeco-Egyptische vertalers te werk gingen, wanneer het er hun om te doen was hun publiek terwille te zijn, leert men uit de tekstpassage, waarin beschreven wordt, hoe Germanicus in Thebe zich de inhoud van het gedicht op de slag bij Qadesj liet weergeven, Tacitus, Annales, II 60. 3° De verwantschap, bestaande tussen de astrologische teksten enerzijds, de alchemistische, biologische, magische en Hermetisch-philosophische anderzijds. Al deze teksten hebben pretenties van Egyptische origine, voor hen alle bestaat hetzelfde probleem. Na hun inhoud lang vertrouwen te hebben geschonken, heeft men zich er gedurende de negentiende eeuw, reagerende op de teleurstelling, ontketend door de eerste vertalingen der beschikbare inheems-Egyptische geschriften, toe laten verleiden, hen voor secundair maakwerk en intellectuele falsificaten te verklaren. Het ware wellicht beter geweest een meer bezonken oordeel over de waarde der inheemse letterkunde, zoals wij dit ook heden nog nauwelijks geven kunnen, af te wachten.

Parijs 1872, blz. 198-253, en door Mej. J. M. SCHALIJ in een artikel, getiteld „Lateldagen en Dies Aegyptiaci in Kalenders uit Middelnederlandsche Handschriften”, verschenen in het tijdschrift „Het Boek”, aflevering XXVIII, geven in de verschillende manuscripten zeer uiteenlopende data. Twee hunner stammen reeds uit de Oudheid, die van Philocalus met 25, en die van het latere Calendarium Perpetuum met 24 dagen. Slechts negen onder beider opgaven, tezamen achttien op de negen en veertig, stemmen met die van papyrus Br. Mus. 10.184 overeen. Aan de hemerologie van het oudere en klassieke Egypte schijnen de dies aegyptiaci dus, vreemd genoeg, niet ontnomen te zijn ¹⁾.

1) N.B. Ook tekens of resten van tekens, niet geïdentificeerd, zijn in de volgende transcriptie door arcering aangeduid.

2) Het teken: MÖLLER_242.

3) Beide tekens doorstreept.

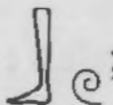
1) Boven nog een horizontale streep.

41 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000

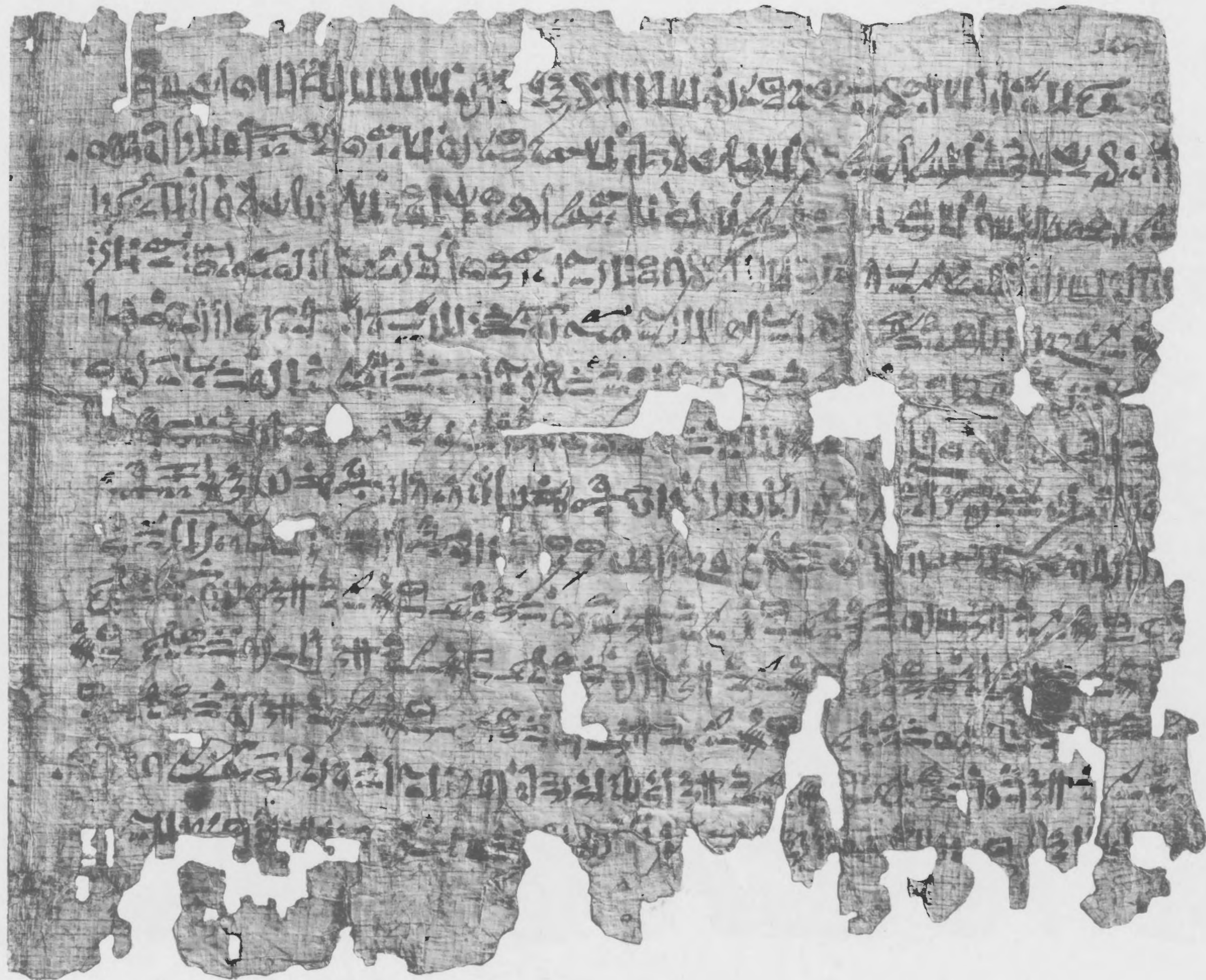
1) Boven de regel nog de woorden: ☉ | ~~~~~

 II, 11

 II, 12

 II, 13

 II, 14

 III, 1

 III, 2

 III, 3

 III, 4

1) Sic.

2) Boven de regel staan nog de tekens ; lees *wdb*.

3) Lees *irr-tj-fj?* of *irj hft*. Het eerste teken is toch een *r*. Vgl. MÖLLER I, Anhang XXX B?

PAPYRUS LEIDEN I 346

Recto I

The image shows a fragment of an ancient papyrus scroll. It contains approximately 15 lines of handwritten text in a cursive script, likely Greek or Latin. The text is written in dark ink on a light-colored, fibrous background. The fragment is heavily damaged, with numerous irregular holes and tears throughout the material, particularly along the right edge and in the center. The text is dense and appears to be a form of cursive. The fragment is roughly rectangular with jagged edges.

PAPYRUS LEIDEN I 346

Recto II

PAPYRUS LEIDEN I 346

Recto III

III, 5
 III, 6
 III, 7
 III, 8
 III, 9
 III, 10
 III, 11
 III, 12

De papyrus is beschreven met twee teksten, het [*Md³.t*] *n.t* ^c*rkj-rnp.t* of „Boek van het feest van de laatste dag des jaars”, van I 1 tot III 4, en het *Md³.t n.t hrw.w V hrj.w rnp.t* of „Boek der vijf schrikeldagen”, van III 4 tot III 12. De dag, genoemd ^c*rkj-rnp.t*, hier en elders ¹⁾ in tegenstelling tot de epagomenale dagen geplaatst, is duidelijk de 360ste, niet de 365ste des jaars, dus de 30ste Mesore. Ik verdeel het eerste Boek in twee helften, lopende van I 1 tot II 5 en van II 5 tot III 4, en bespreek de gehele tekst in drie gedeelten. Het aanbrengen van de caesuur in II 5, waar de inventaris der vijf dagen begint, is in zoverre willekeurig, dat dit ook in II 4 geschied zou kunnen zijn; het is mij niet duidelijk of de regel, te beginnen met *šhtp* in II 4, bij het voorafgaande dan wel bij het volgende te trekken is. Over transcriptie en vertaling moet nog gezegd worden, dat beide een vijftien jaar geleden onder leiding van Prof. DE BUCK werden vervaardigd. Sedert dien had ik ook de gelegenheid te Berlijn inzage te nemen van de door Dr. A. H. GARDINER voor het grote Wörterbuch der Ägyptischen Sprache gemaakte transcripties der Leidse papyri, waaronder zich deze bevindt. Met alle ondersteuning is de vertaling van gehele regels mij ondoenlijk gebleken. Zij zijn aangegeven door een stippellijn.

I 1-II 5: [BOEK] VAN HET FEEST VAN de laatste dag des jaars. O, grote Sechmet, meesteres van Asjeroe! O, Sjentit, die zijt in Busiris! O, koning Ra, heer des hemels! ² [O,] Sjesemet, meesteres van het land Poent! O, Horus, heer van Behdet! O, Sobk, heer van Minet! O, Ir-asjeroe! O, oog van Ra, meesteres der beide landen, gebiedster van het Ioe-neserser! ³ [O,] Horus van de geesten van Opet! O, gij, die zich onder zijn olijfboom bevindt, heer van Sjenet! O, heerlijk oog van Horus, meesteres des wijns! O, Chnoem, heer van het gerechtshof! Gegroet, ⁴ al gij goden, messendragers (?) voor het aangezicht van Sechmet, die uitgaat uit het oog van Ra, boden, gezonden tot de gouwen, doodslag ⁵ plegende en wanorde stichtende, rondwalende in het land, uw pijlen afschietende met uw mond! ⁶ ... verre! ²⁾ Verwijdert U! van mij!! Ik ga niet met U mede! Gij hebt geen macht over mij! Gij zult mij niet geven aan ⁷, gij zult niet met mij!! Gij zult mij niet overleveren aan enige kwade macht van dit jaar, die mij schaden kan! Want ik ben Ra, ⁸ schijnend met zijn oog. Ik ben opgegaan als Sechmet, ik ben opgegaan als Wadjet. Want ik ben Atoem, die achter zijn hoofden is (?). Ik ben Atoem, die in de twee landen is, ik ben ⁹ in Hoet ³⁾, heer der mensen, schepper der goden, meester over de doodslag, verwekker van ontzag. Want ik ben deze staf Niet val ik ¹⁰ ten offer aan uw moorden, gij, die in Poj zijt! Niet val ik ten offer aan uw moorden, gij, die in Dep zijt! Niet val ik ten offer aan uw moorden, gij, die in Letopolis zijt! Niet val ik ten offer aan ¹¹ uw moorden, gij, die in Heliopolis zijt! Niet val ik ten offer aan uw moorden, gij, die in Busiris zijt! Niet val ik ten offer aan uw moorden, gij, die in Abydos zijt! Niet val ik ten offer aan uw ¹² moorden, gij, die in Babylon zijt! Niet val ik ten offer aan uw moorden, gij, die in de hemel zijt! Niet val ik ten offer aan uw moorden, gij, die op aarde zijt! Niet val ik ten offer aan uw ¹³ moorden, gij, die in de akker zijt! Niet val ik ten offer aan uw moorden, gij, die in de der rivier zijt! Daal af, Hoenoeti, gij gevreesde! ¹⁴ dwalend ..! jaar. Wadjet is bevredigd,, gij, die zijt in II, 1 .. daden van hem, wiens naam verborgen is. Mijn vijand ligt onder mijn voetzolen. Leven is in mijn neus, toverkracht is in al mijn leden. Mijn grens (?) — ² ik daal af naar mijn begeerte. Mij behoren toe de hemel en de goden, die daarin zijn. Mij behoren toe de aarde en de goden, die daarin zijn. De twee heersersessen beschermen (mij), hun

1) Vgl. BRUGSCH, loc. cit., blz. 478.

2) Vgl. Wörterbuch V, blz. 170, noot 10?

3) De naam wel onvolledig.

kind. Horus, Horus, beveel ³ Sechmet ¹⁾ en plaats U achter al mijn leden, dat zij voor het leven gespaard mogen blijven! ²⁾

TE RECITEREN BOVEN een strook fijn linnen, waarop deze goden getekend staan en waarin vervolgens twaalf knopen zijn gelegd. Men brenge hun een offer in brood, bier en ⁴ gebrande wierook en legge de strook om de hals van de man. Het is een redmiddel tegen de rampen des jaars en bewerkt, dat geen vijand macht over de man krijgt.

HET KALMEERT de goden uit het gevolg van Sechmet en Thot en is TE ⁵ RECITEREN door de man van de laatste dag des jaars af <tot op> de nieuwjaarsdag, op de dag van het Wagfeest en op de morgen van het feest van Renenoetet.

De tovenaars, die zichzelf en het vertrek eerst in staat van reinheid en wijding gebracht moet hebben, volgt de klassieke magische procedure, zoals deze zich honderdvoudig in de Oudegyptische papyri geïllustreerd vindt, de terminologie van welker geleidingen echter eerst uit de Griekse van het Hellenistisch tijdvak bekend is, vgl. PAULY-WISSOWA, op. laud., deel XIV, blz. 364. Hij begint ermede de goden aan te roepen (I 1-II 3); dit is de *ἐπαιδὴ*, die, dikwijls bijvoorbeeld in de scorpioenenteksten, uitgebreid kan worden tot *historiola* of mythische vertelling. Vervolgens brengt hij een offer (II 3, 4) of *ἐπιθύμα* en gaat dan over tot de toverhandeling, de *πραξις*, die in dit geval daarin bestaat, zijn patiënt een speciaal voor de gelegenheid vervaardigd formulier om te hangen. De slothandeling of *ἀπόλυσις*, het ontslaan der goden, wordt in de demotische magische papyrus Londen & Leiden enige malen onder de term *wt*, „terugzenden” vermeld, maar ontbreekt gewoonlijk in de oudere teksten, als in onze papyrus. Het gehele verloop van de handeling is natuurlijk gecopieerd van de officiële cultus.

Te veel onbegrijpelijke toespelingen zijn in de bezwering vervat, om een lang stilstaan bij haar inhoud lonend te maken. Zij is gericht tegen de godin Sechmet en de goden uit haar gevolg, die gedacht worden als vijandelijke wezens, wier invloed in het bijzonder gedurende de schrikkeldagen te duchten is. Dezelfde goden, over wie verder in deze rangschikking niets bekend is, worden opgesomd in papyrus Chester Beatty IX, een afschrift van het ritueel, gebezigd in de cultus van de tot god verklaarde koning Amenophis I, uitgegeven door A. H. GARDINER, Hieratic Papyri in the British Museum, Londen 1935, deel I, blz. 78-113, deel II, plaat 50-61, hetwelk besluit met enige spreuken, te reciteren op nieuwjaarsdag, vgl. Ro. 16, 12 — Vo. 3, 3. Onder de hemerologische geschriften op te nemen zijn deze spreuken blijkbaar niet, hoezeer zij er aan verwant zijn. In plaats van Sechmet, meesteres van Asjeroe, spreken deze teksten van Moet, meesteres van Asjeroe. Beide godinnen worden met elkander geïdentificeerd en het heiligdom te Asjeroe in Karnak, waarin alle de vele heden bekende honderdtallen beelden van Sechmet gevonden zijn, moet een rol gespeeld hebben in de nieuwjaarsmysteriën ³⁾. Vgl. hiertoe W. H. ROSCHER, Ausführliches Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie, deel IV, Leipzig 1909-1915, blz. 580-595.

II 5-III 4: De schrikkeldAGEN. Hun namen en ⁶ hetgeen op hen te reciteren is. Hij, die de naam der schrikkeldagen kent, lijdt honger noch dorst, hij vervalt niet aan de ellende des jaars en Sechmet ⁷ krijgt geen macht over hem. Ik ken hen. Ik zal geen honger of dorst lijden, ik vervalt niet aan de ellende des jaars en Sechmet krijgt geen macht over mij.

1) Heen te gaan?

2) Vgl. papyrus CHESTER BEATTY VIII, verso X, regel 8, 9; Wörterbuch V, blz. 303, noot 14.

3) Vgl. daartoe papyrus Leiden T 32, IV 3: *wšd.k Mw.t dr ḥšj n.s nfr.w pšw.tjw m ihj n ph-wj rnp.t*, „Gij begroet Moet, wanneer de oergoden tot haar zingen, bij het gejubel aan het einde des jaars”.

DE VIJF schrikkel DAGEN.

DE EERSTE DAG. SLECHT. Het is de geboorte ⁸ van Osiris, het feest van Onnophris. Verdienstelijk is het, in het ganse land te wenen; het is het begin van het rumoer van de chaos. WOORDEN, daarop te reciteren: O, ⁹ Osiris, stier van het westen, die zijn naam verbergt voor zijn kinderen, wiens moeder! Ik ben uw zoon Horus. Zijn naam — deze dag (sic).

DE TWEEDE DAG. De geboorte van Horus de oudere, ... ¹⁰ feest van de heer van Letopolis. Hetzelfde herhalen. WOORDEN, daarop te reciteren: O, Horus de oudere, groot aan macht, zeer gevreesde, groot aan ¹¹ ontzag! Red mij voor het moorden van dit jaar. De naam van deze dag: *Pg³-nn-ḥmw.f* („Stekende-zonder-roer”) is zijn naam.

DE DERDE DAG. SLECHT. Het is de geboorte van Seth, ¹² het begin van de chaos, het begin van de berechting der grote Enneade. WOORDEN, daarop te reciteren: O, Seth, heer des levens, staande op de voorplecht van de bark van Ra! ¹³ Red mij voor alle boos rumoer van dit jaar. De naam van deze dag: *g³ś-w^cb* („Reine-g³ś”) is zijn naam.

DE VIERDE DAG. Dit is de geboorte van Isis, de ¹⁴ berechting van de grote Enneade. WOORDEN, daarop te reciteren: O, Isis, die zijt in Chemmis, oude, dochter van Noet! Red mij door <uw> bevel. De naam der III 1 dagen (sic): *šbk-wr-..šw* („Sobk, oude”) is zijn naam.

DE VIJF DAGEN (sic). SLECHT. De geboorte van Nephthys. Galach en gewezen zijn verboden. WOORDEN, daarop te RECITEREN: O, Nephthys, dochter van Noet! Wend het roer, niet ² Uwlieder staven. Niet zult Gijlieden mij overleveren aan enig kwaad dezès jaars. Leve, leve, oud jaar; in vrede, nieuw jaar! De naam van deze dag: *ḥwnw-īmj-sš.f* („Kind-in-zijn-wieg”) is zijn naam.

³ TE RECITEREN. MEN TEKENE deze goden met *knj.t*-inkt en vervolgens met myrrhe-inkt op een strook linnen, gedurende de vijf schrikkeldagen. Doe op deze slecht gedisponeerde dagen geen werk ⁴ aan gerst, tarwe, vlas of weefsels. Open in het geheel niets. Wie dit als amulet gebruikt heeft geen kwaad te duchten.

Een inventaris der vijf dagen, met hun namen en de op hen te reciteren formules. De geboortedag van Seth gold den Egyptenaren als zo ominous, dat zij hem in de feestkalenders somtijds overslaan, vgl. W. H. ROSCHER, *Ausführliches Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie*, deel IV, Leipzig 1909-1915, blz. 741. Van de overige dagen weten wij iets naders omtrent de eerste en de vierde, waarop Osiris en Isis het levenslicht aanschouwden.

De geboortedag van Osiris voerde de naam van *Ng³-w^cb-m-šh.t.f* of „Reine-stier-in-zijn-veld”, hetgeen onmiddellijk herinnert aan het *w^cb-m-šh.t.f* in regel 7 van de derde bladzijde van onze tekst. Over deze dag luidt het in de, uit de Hellenistische periode stammende mysteriëntekst van papyrus Leiden T 32, op blz. IV, regel 5 en 6: *šdm.k ḥrw irr mšw Wštr, ḥrw ng³-w^cb-m-šh.t.f*, „gij hoort het geluid van het gejuich(?) <bij> de geboorte van Osiris, op de dag van de reine-stier-in-zijn-veld”; verder, in regel 25: *ptr.k śmšw prj m ḥ.t n mw.t.f, ḥrw ng³-w^cb-m-šh.t.f*, „gij ziet de Oude, uitgegaan uit de buik zijner moeder, op de dag van de reine-stier-in-zijn-veld”. De bevalling had plaats in Thebe en de dag werd als feestdag gevierd in het kleine tempeltje, gelegen westelijk naast de grote tempel van Chonsoe in het heilige gebied van Karnak, vgl. M. DE ROCHEMONTAIX, *Oeuvres Diverses, Bibliothèque Egyptologique*, deel III, Parijs 1894, blz. 181. Behalve aan Osiris was dit, door Ptolemaeus Euergetes II opgerichte en nimmer voltooide heiligdommetje ook gewijd aan de godin Opet ¹), die hier voor een variant van

1) Volgens Diodorus Siculus, loc. cit., hoofdstuk 15, stichtte Osiris bij zijn leven in de Thebaïen een stad met honderd poorten en noemde men deze naar zijn moeder. H. SCHÄFER, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*, deel XLI, Leipzig 1904, blz. 140, heeft er op gewezen, dat de naam *Nw.t* in het Egyptisch inderdaad zowel de godin „Noet” als de stad Thebe kan aanduiden. Nemen wij echter als moeder

Noet gehouden wordt, het epitheton *mś-nfr.w*, „moeder der goden” voert en in tenminste één passage uitdrukkelijk als moeder van Osiris wordt getypeerd ¹⁾.

Tijdens de geboorte geschiedde het wonder, door Plutarchus beschreven. Twee verdere klassieke citaten over Pamylen, ontnomen aan TH. HOPFNER's *Fontes Historiae Religionis Aegyptiacae*, Bonn 1922-1925, blz. 52 en 238, vullen de beschrijving aan. De eerste stamt uit het Lexicon van Hesychios en luidt: „Paämylen. Egyptische godheid, gelijkende op Priapos. Zo zegt Kratinos de jongere tot de Giganten: ὡς σφοδρῶς Αἰγυπτιώδης Σώχαρις Πααμύλης.” Kratinos, de dichter, leefde in de IVde eeuw voor onze jaartelling. De naam Σώχαρις lijkt zoveel op die van de Egyptische god Škr ²⁾, dat men in twijfel kan verkeren, hoe zijn woorden te vertalen, of als: „zoals de typisch Egyptische Socharis-Paämylen”, of als: „zoals de typisch Egyptische Paämylen, o Socharis”. Het tweede citaat is uit de verhandeling over Isis en Osiris van Plutarchos zelf, namelijk uit het 36ste hoofdstuk, waar deze zegt: „Tijdens de Pamyliën, gelijk gezegd een phallich feest, wordt een godenbeeld met driedubbel schaamdeel ten toon gesteld en rond gedragen.” Daarbij is misschien nog een passage uit Herodotus' geschiedwerk te vergelijken, medegedeeld bij ROSCHER, op. laud. deel III 1, Leipzig 1897-1902, blz. 1239, 1240; vgl. ook PAULY-WISSOWA, op. laud., tweede uitgave, deel XVIII, Stuttgart 1942, blz. 2053. De identificatie van Paämylen met enige Egyptische god of heros is nog niet mogen gelukken. Te wijzen is evenwel op de naam *Pj-mrj.ś*, door Osiris gevoerd in een door de Misses B. PORTER en R. MOSS in het IIde deel harer *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs and Paintings*, Oxford 1929, op blz. 7 geïnventariseerd en heden met de grond gelijk gemaakt heiligdom, dat ergens ten noorden van het grote tempelcomplex van Karnak op een afstand van aanzienlijk minder dan een kilometer van de tempel van Opet gelegen moet hebben. Op een der bewaarde blokken staat hier de naam *Wśir Pj-mrj.ś*, door een cartouche omgeven, naast de andere, *Wśir Wnn-nfr*.

De geboorte van Isis geschiedde des nachts en de godin kwam te voorschijn als een vrouw van zwart-rode kleur. De dag had als naam *Nhn-m-sš.f* of „Zuigeling-in-zijn-wieg”, waartoe men weer het *hwnw-imj-sš.f* in regel 2 en het *bjk-ḥ-imj-sš.f* in regel 8 van de derde bladzijde van de papyrus vergelijke ³⁾. Hij wordt dikwijls genoemd in de inscripties van de verschillende heiligdommen te Dendara, vgl. *Wörterbuch II*, blz. 311, noot 9 met bewijsplaatsen, verder A. MARIETTE, *Dendérah*, Parijs 1870-1875, deel I, plaat 39 bis, 62, 79, deel II, plaat 1, 33, 34, 35, 37, 41, deel III, plaat 33, 37, 43, 65, 73, 82, deel IV, plaat 27, en H. BRUGSCH, *Thesaurus*, enz., blz. 1367, 1377, 1378. De blijde gebeurtenis volgde de geboorte van Osiris met een tussenruimte van slechts twee dagen, greep echter op grote afstand van Thebe plaats. Men localiseerde haar in Graeco-Romeinse tijd in het aan Isis gewijde kapelletje, ten zuidwesten naast de grote tempel van Hathor te Dendara gelegen. Ondanks ogenschijnlijke onbeduidendheid wordt dit door Strabo in de 815de paragraaf van het XVIIde Boek zijner *Geographie* apart vermeld: ὀπισθεν δὲ τοῦ νεῶ τῆς Ἀφροδίτης Ἰσιδός ἔστιν ἱερόν.

In de geboortetempel te Koom-Oemboe, het antieke Ombos, bevindt zich een door J. DE MORGAN, U. BOURIANT, G. LEGRAIN, G. JÉQUIER en A. BARSANTI in het IIde deel van de *Catalogue des Monuments et Inscriptions de l'Égypte Antique*, Wenen 1895, onder het nummer 45,

van Osiris de godin Opet, dan is de overeenkomst niet minder treffend, daar Opet, gelijk bekend, tevens de Egyptische term voor Loexor is.

1) Vgl. CHAMPOLLION, *Monuments de l'Égypte et de la Nubie*, deel II, blz. 27.

2) Om deze en blijkbaar geen andere reden in moderne werken dikwijls Sokar of Sokaris genoemd.

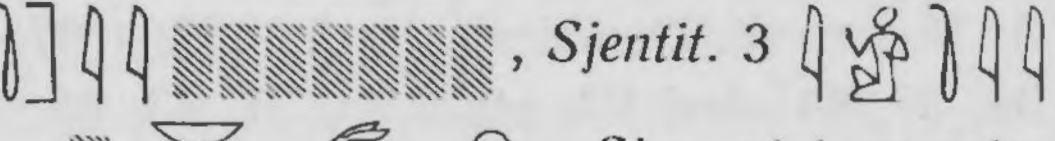
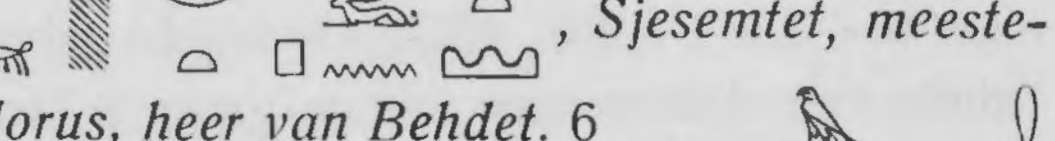
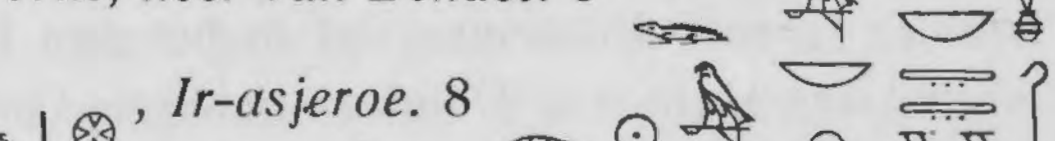
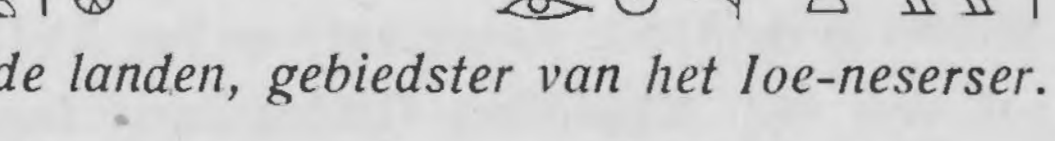
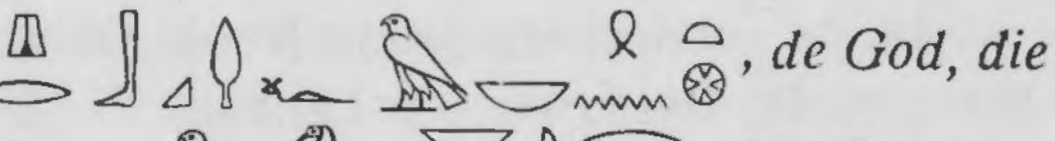
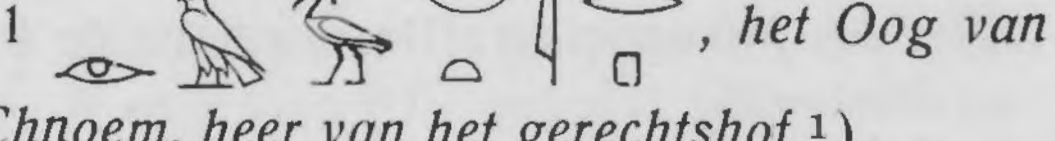
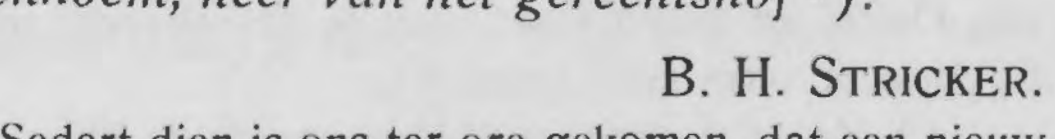
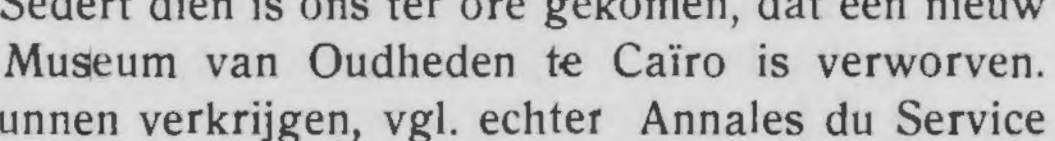
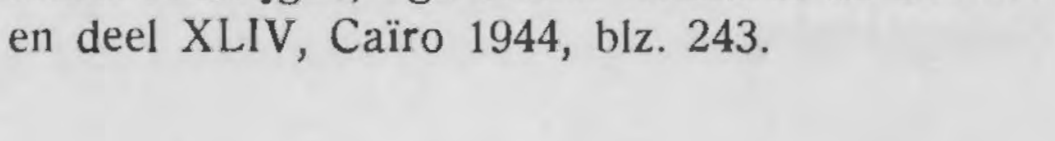
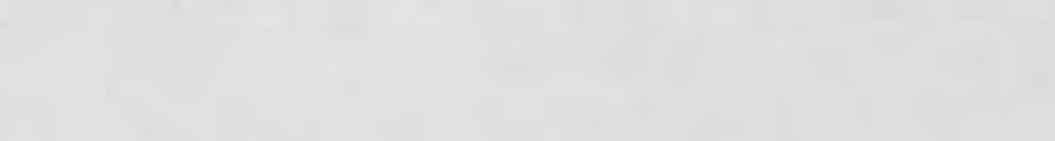
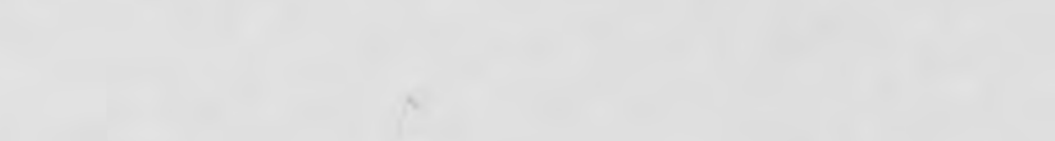
3) Echter vatten de redacteurs van *Wörterbuch III*, blz. 52, noot 9, de dag *Hwnw imj sš.f* op als nieuwjaarsdag.

op blz. 44 uitgegeven inscriptie, waarin Ombos geciteerd wordt als geboorteplaats van een zoon van de godin Opet. Het hoofdheilighdom van de stad was gewijd aan de goden Horus de oudere, en Sobk, de krokodilgod. De eerste van hen is inderdaad een zoon van Opet. Koom-Oemboe heeft echter slechts één geboortetempel. Laten wij hier Horus de oudere geboren worden, dan blijft voor Horus het kind, die wel in iedere Egyptische stad zijn geboortehuis gehad schijnt te hebben, niets over. Welke verhouding bestaat tussen de geboortetempels van de goden der oudere en die der jongere generatie?

III 4-12: *BOEK DER vijf schrikkeldagen. nieuw ⁵ jaar! Mijn ka is in vrede, ik ben ongedeerd en mijn huis is zonder letsel. Stelt U om mij, goden, ten einde <mijn> woorden te horen, redt mij en beschermt mij (vice versa) tegen de roofzuchtige daemonen der vijf schrikkeldagen!* ⁶ *Want hij, die hun naam kent, valt niet ten offer aan de dienaren van Sechmet, aan de hitte van de des jaars. In vrede, eerste dag der vijf schrikkeldagen, H³gsw-⁷ hm.f-hmw.f („Hagsoe-die-zijn roer-niet-kent”)! De naam van de tweede dag ... der vijf schrikkeldagen. Hnj.t-m-swnw-Itjw („Rondvaren-in-de-vijver-van-Itioe”). De naam van de vijf schrikkeldagen. W^cb-m-šh.t.f („Reine-in-zijn-veld”). De naam van de vijf ⁸ schrikkeldagen. Bik-⁹h-īmj-sš.f („Doo^lluchte-valk-in-zijn-nest”). Ik ben gekomen uit de stad Poj, ik ben geboren in de stad Dep. De naam der vijf schrikkeldagen. Ik heb de ^cnd-vis gegeten, ik ken de gruwel der ⁹ Enneade. Want ik heb mijn amulet gemaakt als Menreth van een lap rood linnen. Want ik ben de zeug, beschermende haar meester, die oud geworden en gezond is wegens haar. Ik ben Hmemit, ¹⁰ de jongeling van Sechmet. Mijn naam is in de hemel, mijn stralen zijn op aarde, mijn gestalte is bij mijn schepper. Ik ben Sechmet, de gebiedster, ik ben Sechmet, meesteres van het rode linnen. ¹¹ Ik ben Wadjet, meesteres van de stad Pie, ik ben Wadjet, meesteres van de stad Nebioe. Niet word ik beroofd in deze nacht van deze dag, in dit seizoen op dit uur. Hun ¹² liefde is in mij. Bescherming achter bescherming; de bescherming komt!*

Indien de spreuk mij iets anders ware dan raadselachtig, zou ik haar van een uitvoerig commentaar voorzien. Zoals de zaken staan, blijft zij beter onbesproken.

De tekst besluit met een strook afbeeldingen van de in de eerste kolom aangeroepen twaalf

goden. Het zijn van rechts naar links de volgende: 1 , de grote Sechmet, meesteres van Asjeroe. 2 , Sjentit. 3 , koning Ra, heer des hemels. 4 , Sjesemtet, meesteres van het land Poent. 5 , Horus, heer van Behdet. 6 , Sobk, heer van Minet. 7 , Ir-asjeroe. 8 , het Oog van Ra, meesteres der beide landen, gebiedster van het Ioe-neserser. 9 , Horus der geesten van Opet. 10 , de God, die zich onder zijn olijfboom bevindt, heer van Sjenet. 11 , het Oog van Horus, heer des wijns. 12 , Chnoem, heer van het gerechtshof ¹⁾.

B. H. STRICKER.

1) Voorgaand artikel werd geschreven in het jaar 1944. Sedert dien is ons ter ore gekomen, dat een nieuw groot hemerologisch handschrift door de directie van het Museum van Oudheden te Caïro is verworven. Wij hebben over dit handschrift nog geen nadere gegevens kunnen verkrijgen, vgl. echter Annales du Service des Antiquités de l'Égypte, deel XLIII, Caïro 1943, blz. 179, en deel XLIV, Caïro 1944, blz. 243.

DE STRIJD OM DE PRAEBENDE VAN AMON

De strijd om de praebende van Amon vormt het thema, behandeld in een fragmentarisch bewaard handschrift, dat zich, in tegenstelling tot de elders in deze aflevering gepubliceerde papyrus, niet in het bezit van ons Museum bevindt, en welks tekst wij hier in vertaling doen volgen.

Dit handschrift is de grote demotische papyrus, verworven in het jaar 1904 door L. BORCHARDT en O. RUBENSOHN te al-Ghieza tegenover Caïro, door hen overhandigd aan de Bibliotheek der Straatsburgse Universiteit en aldaar in editio princeps uitgegeven door WILHELM SPIEGELBERG, die aan de Universiteit zetelde als titularis voor Oudegyptische taal- en letterkunde en zich van zijn taak ten dezent kweet in zijn: *Der Sagenkreis des Königs Petubastis*, Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1910, 80 + 102 bladzijden, met 22 zeer geslaagde platen in lichtdruk. Deze publicatie is achteraf gebleken niet uitputtend te zijn. Een en dertig kleine fragmentjes, tot hetzelfde handschrift behorend, waren over de weg der antiquiteitenhandel in het bezit gekomen van SEYMOUR DE RICCI en door hem nog tijdig aan SPIEGELBERG voorgelegd om in diens werk te kunnen worden opgenomen. Die gunstige coïncidentie herhaalde zich echter niet in 1930, toen de Egyptische archaeoloog G. P. G. SOBHY zeven verdere in de Nationale Bibliotheek te Caïro ontdekte. Hen raadplege men in SOBHY's artikel „Miscellanea”, gepubliceerd op blz. 3-5 van de *Journal of Egyptian Archaeology*, deel XVI, Londen 1930, waarbij plaat III-VIII.

Zoals hun collega's in later eeuwen, die van het afschrijven hun broodwinning maakten, kregen de Oudegyptische copïisten bij hun arbeid het meest uiteenlopende materiaal voorgelegd. Van de hand van de schrijver, die wij voor de vervaardiging van het Straatsburgse handschrift verantwoordelijk kunnen stellen, vindt men in ons Museum de papyrus Insinger, met zijn bekende, door BOESER in het IIIde deel van dit tijdschrift bewerkte moraliserende inhoud. De papyri moeten tegelijkertijd gevonden zijn, want aan SEYMOUR DE RICCI en SOBHY kwamen van beide tegelijkertijd fragmenten in handen. Dat zou er op kunnen wijzen, dat de papyrus, evenals dit volgens de opgave van BOESER, *ibidem* blz. XXXIII, met de Insinger het geval is geweest, in volledige staat is gevonden en eerst in Europa uit baatzuchtige overwegingen door de handelaren is verminkt. Hoe dit zij, het verworvene vormt slechts een torso; de teruggevonden fragmenten restitueren bijeengevoegd ook niet een klein gedeelte der verloren partijen.

Resten van enige regels Grieks op de keerzijde van papyrus Insinger, blijkens de lettervormen neergeschreven omtrent de aanvang der Romeinse keizertijd, doen voor de vervaardiging van het handschrift op de voorzijde, en dus ook voor dat van onze papyrus, een datum in de eerste decenniën der christelijke jaartelling veronderstellen. Die datering moet tot nader order ook voor de compositie van de tekst gelden: het taaleigen beantwoordt wel geheel aan genoemde tijdspanne, maar men weet hoe weinig het Vulgairegyptisch in zijn laatste fase nog aan veranderingen onderhevig is geweest. De inhoud is episch, als stijl is het proza gebezigd. De tekst is een specimen van het litteraire genre, dat ons mede bekend is uit de door A. H. GARDINER in zijn *Late Egyptian Stories*, Brussel 1932, laatstelijk bewerkte vertellingen over de inname der stad Jaffa en over de twist tussen de koningen Apophis en Seqenenra, uit

de vertelling over de strijd om het pantser van Inharrow, die wij in een volgend nummer der Mededelingen onder de loupe hopen te nemen, en uit het door H. SCHÄFER ontdekte en in de Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Berlijn 1899, uitgegeven Bruchstück eines Koptischen Romans über die Eroberung Ägyptens durch Kambyses, het laatste eigenlijk niet meer tot de Oudegyptische letterkunde behorend.

En nu de vertaling ¹⁾. Waar de tekst in zijn huidige onvolledigheid toegankelijk wordt, bevinden wij ons reeds temidden der gebeurtenissen. Tenminste vijf en waarschijnlijk meer kolommen schrift zijn hier verloren gegaan en de reconstructie der feiten over een zo grote uitgestrektheid is bijkans niet doenlijk. Verhaald moet zijn, dat de te Tanis in de Delta residerende Pharao Petoebaste op zekere dag het besluit nam, zich in gezelschap van zijn hofhouding en onder bescherming van het Egyptische leger naar Thebe in Opperegypte te begeven, ten einde daar enige, ten gevolge der lacunes helaas ondefinieerbare, ceremoniële handelingen in het heiligdom van de oorlogsgod Mont te verrichten (VIII 3; fragment A1, 2; vgl. fragment 1, 5). Het vertrek vindt plaats op de bijeenhorende fragmenten B 1 en 17. In de eerste regels is de hoveling Djeho Anchhoor's zoon aan het woord, het zwarte schaap van de roman, die een bevel geeft, welks kortzichtigheid in het vervolg (IX 11) blijken zal: „... ¹ de vloot van Pharao met het Egyptische leger ² Wanneer zij weten, dat gij het roer van Egypte zijt, [zullen zij niet durven opdagen.] Men deed] ³ alwat de aanvoerder Djeho [Anchhoor's zoon] bevolen had en ⁴ liet de heraut onder de manschappen der vloot uitroepen [af te varen met bestemming voor] ⁵ Thebe. Het Egyptische leger besteeg zijn schepen, terwijl de ⁶ paarden werkeloos langs de oever (trokken), het schip van prins Anchhoor ⁷ uitvarende voor de vloot van Pharao, een [gouden ⁸ schild] aan het midden van de scheeps<mast> gehecht, zeggende: „ik ben [het eerste ⁹ schild] van Egypte”, en het schip van de generaal en chef, xxxxx ²⁾ van Thebe, [varende] ¹⁰ achter de vloot van Pharao, zeggende: „ik ben ...”

Het was Anchhoor's zoon Djeho eveneens, die Pharao bij het vertrek tot een misstap tegen twee zijner onderdanen verleid had. Op het onder nummer 1 geïnterpreteerde fragment is een gedeelte van een conversatie bewaard, die gehouden moet zijn na het vertrek uit Tanis en voor de aankomst te Thebe, dus wel tijdens de reis, aan boord. Pharao vraagt, hoe het nu staat met de vorsten: „¹ die wij achtergelaten hebben te Pisopte.” Djeho Anchhoor's zoon sprak: „Bij Uw aangezicht, ² mijn grote heer! Ik heb hun niet opgedragen met ons naar het zuiden te komen ³ op de tocht, die wij ondernemen. Doch waarom zouden zij niet met ons ⁴ naar het zuiden komen? Zo de zoon van Pharao het diadeem onder Uw ⁵ regering niet te aanschouwen (?) krijgt, wie zal het wel? En wat ⁶ betreft Pemoe de jongere, Inharrow's zoon, over wie gij spreekt, gij zult hem ⁷ doen wat hij verlangen zal.” De rest onduidelijk; ik verwijs naar SPIEGELBERG's uitgave.

De ontdekking der te Caïro aanwezige fragmenten heeft de partiële restauratie van nog een verdere kolom mogelijk gemaakt, welke men verkrijgen kan door bijeenvoeging der fragmenten 10a, A1 en 5a, van rechts naar links. Aan de eerste tien regels ontbreekt weinig, maar toch weer juist genoeg om ons over de inhoud van het vertelde in het onzekere te laten. Ik doe enige grepen. In regel 2 begint een toespraak tot Pharao: „² Mijn grote heer! Zodra [gij] Mont

1) De vertaling der kolommen II-V vormt het posthuum bezit van KURT SETHE, onder wiens leiding ik haar in, naar ik meen, het najaar 1932 tezamen met Mag. W. ERICHSEN heb kunnen lezen.

2) Aldus hier en in het vervolg aangegeven de woorden, welker betekenis mij onbekend is.

zult hebben doen rusten, ³ zal zich het Egyptische leger reinigen tot een feest [in] de ⁴ tempel van Thebe." Na dat feest zult gij, regel 8 en 9: „Amon naar Opperegypte overvaren." Dat is dus naar de westoever van de Nijl, tegenover Loeqsor. En, om zulks te kunnen bewerkstelligen, regel 11 en 12: „moge men Oeserhati, de bark van Amon, in gereedheid brengen." Al het overige is weer onduidelijk en van de hierop volgende kolom is slechts de rechterhelft der regels bewaard (fragment 5a), die nergens op overtuigende wijze kunnen worden aangevuld.

Wij zijn nu tot vlak voor het te Straatsburg geconserveerde gedeelte gekomen. Pharao bevindt zich met Amon op de westoever van de rivier, men is in volle feestvreugde, en daar verschijnt plotseling een groep herders uit Nederegypte, onder aanvoering van een jeugdige, nergens met name genoemde priester van Horus te Boeto, en maakt zich meester van de aan de oever gemeerde, op de terugtocht wachtende bark van de god. De tekst opent met een toespraak van de jonge priester tot de inmiddels bij de bark gearriveerde Pharao. De priester geeft van de bark van Amon een dezer beschrijvingen, die wij uit de oudere religieuze literatuur kennen en waarin men de onderdelen der sacrale schepen pleegt te identificeren met goden, ditmaal naar het schijnt met de bedoeling, aan te tonen, dat een priester van Horus zich met recht op de bark van Amon bevinden mag, het voor de Egyptenaar zo overtuigende „bewijs uit de mythologie" ¹). De beschrijving begint reeds op het hier verwaarloosde fragment 13. Zij heeft sterk geleden: 1, ¹ geboren tot bevestigen ² de doorluchte van zijn vader Osiris. Het hoos[vat van de] ³bark is Oebaste, de zorgenuitschepster, want zij is het, die ⁴ de zorgen van goden en godinnen uitschept. [De] mast van de bark is ⁵ Sjoe, zoon van Ra; de verheven kampioen der goden. [De] linnen ⁶ banden bovenaan de mast en de xxxxx der twee raas (?) zijn ⁷ de vier winden van (?) de kroon van Amon, want hij is het die de hemel xxxxx heeft doen maken ⁸ voor Horus, zoon van Isis en Osiris, toen hij ging om zijn vader Osiris te plengen. ⁹ De schoen (?) van de mast is Pra, want Amon is het, die drager was op ¹⁰ de bark, waarop Horus, zoon van Isis en Osiris, zich bevond, toen hij ging om zijn vader ¹¹ Osiris te plengen. De xxxxx en het roertouw van de bark zijn de halsbanden ¹² der vrouwelijke godheden, want het zijn de vrouwelijke godheden, die haar halsbanden in de bark ¹³ van Amon hebben geworpen, toen zij aan de oever kwam, haar bevestigende ¹⁴ Horus, zoon van Isis en Osiris, toen hij ging om ¹⁵ [zijn vader Osiris] te plengen. De grote meerpaal der bark is Oeto ¹⁶, want zij is het, die de halsbanden greep ¹⁷, want zij is de meesteres van de halsbanden der vrouwelijke godheden ¹⁸ in het Lotuswater, Oeto en Nechbe ¹⁹ het beeld ²) van de grote

1) Daartegenover de visie der tegenpartij. V 21: de aanwezigheid van een priester van Horus maakt de bark van Amon tot een „vreemd" heiligdom.

2) Geen woord in de tekst heeft mij zoveel hoofdbrekens gekost als \bar{h}^c en ik ben er niet zeker van de juiste vertaling getroffen te hebben. Het oudere Egyptisch kent twee woorden: \bar{h}^c , „feest", en een plurale tantum $\bar{h}^c.w$, eveneens „feest", maar ook een woord voor „kronen" of voor „wapens". In VII 15 verklaart de jonge priester de overtocht van de heilige bark naar de oostoever te zullen toelaten, mits zich de \bar{h}^c van Amon aan boord bevindt. Hij is namelijk gekomen, vgl. II 22, om deze \bar{h}^c van Amon in onderpand te nemen, en gelukt hem dit, dan wil hij, vgl. VII 23, daar hij prins Anchhoor reeds gevangen genomen heeft, met hen beiden naar zijn vaderstad wegtrekken. Hiertegen verklaart zich Pharao, VIII 1, die niet wil, dat de \bar{h}^c van Amon van Thebe vervreemdt. SPIEGELBERG vertaalt „Diadem", waarmee men niet tot een heldere voorstelling van zaken komt. De vertaling „beeld", hoewel zij volkomen uit de lucht gegrepen is, lijkt mij verkieslijk, daar bij iedere andere de rol van de god, om wie toch het gehele verhaal draait, onbegrijpelijk wordt. Een meervoudig $\bar{h}^c.w$ komt voor in III 4, V 15, X 11 en op fragment A. De betekenis is zekerlijk een concrete in V 15, waar er naar gekeken wordt. Ik geef dit weer als „processie".

god Amon tussen hen, omdat ²⁰ Chemmis, terwijl zij in Boeto grootgebracht werden ²¹ toen hij ging om zijn vader Osiris te plengen ²² van de bark van Amon is de grote god Thot, omdat ²³ van goden en mensen, die antwoord geeft aan ²⁴ [Horus, zoon van Isis] en Osiris, ging om zijn vader te plengen II, ¹ de grote ging naar Opperegypte, Horus, zoon van [Isis] en Osiris ² de goden voor hem werken. Kan een ander voor zijn aangezicht over [de gezegde praebende] ³ beschikken dan ik, de priester van Horus in Poj te Boeto, geboren ⁴ door Isis te Chemmis? Mijn is gezegde praebende, zij behoort mijn vader ¹⁾, ⁵ de hogepriester van Amon, en [mijn broeders]. <Genen> hebben er mede niets te maken."

⁶ Pharao zag de priesters aan en zeide: „Hoort gij niet ⁷ wat de jonge priester zegt?" De priesters spraken tot Pharao: „Onze grote heer! ⁸ Wij hebben gezegde zaken eerst heden vernomen. Zij zijn ons voor dezen ⁹ niet schriftelijk voorgelegd. (Doch) de jonge priester zegt gezegde zaken, terwijl de grote god Amon verschenen is ¹⁰ en hij verstaat als hiërogrammaat diens stem. Zo het Pharao behaagt, ¹¹ moge Pharao de grote god Amon de vraag voorleggen, of het de jonge priester is, ¹² die over gezegde praebende kan beschikken." Pharao zeide: „Het is juist, wat ¹³ gij ²⁾ zegt." Pharao stelde Amon de vraag: „Is het de jonge priester, die over ¹⁴ gezegde praebende kan beschikken?" Amon zette haastiglijk een schrede vooruit, zeggende: „Hij is het." ¹⁵ Pharao sprak: „Jonge priester! Waarom zijt gij, waar dit in Uw hart bekend was, ¹⁶ niet gisteren gekomen, om Uw stem te verheffen over gezegde aangelegenheden, ¹⁷ voordat ik op hun ³⁾ gezag aan de hogepriester van Amon had geschreven? Ik zou prins Anchhoor ¹⁸ gezegde praebende U ter vervoeging hebben doen stellen." De jonge priester zeide ¹⁹ tot Pharao: „Mijn grote heer! Zo ⁴⁾ ik [gisteren] voor Pharao gekomen ware ²⁰ om mijn stem te verheffen tegen de priesters van Amon, zou de grote god Amon mij gevonden hebben ... ²¹ voordat hij zijn vader Osiris had geplengd. Ik ben gekomen ⁵⁾ ²² om het beeld van de grote god Amon in pand te nemen ²³ gedaan heeft om Horus, zoon van Isis en Osiris, naar Opperegypte te doen gaan, ²⁴ ten einde tot zijn vader Osiris te plengen. Ik klaag III, ¹ nadat hij zijn vader [Osiris] had geplengd"

² Djeho Anchhoor's zoon sprak: „Daar gij gisteren [niet zijt gekomen om] tot hem te ³ klagen, zo kom ook heden niet! Verbreid niet het boze gerucht tegen ⁴ prins Anchhoor, dat hij zich getooid heeft voor de processie van de grote god ⁵ Amon en gegaan is naar Opperegypte, en dat men hem, zoals heden (geschied is), heeft afgewezen, ⁶ toen hij in Thebe kwam." De jonge priester zeide: „Zwijg stil Djeho Anchhoor's ⁷ <zoon>! Geef Uw opinie te kennen, wanneer men U vraagt naar de onder Uw gezag ⁸ staande aangelegenheden eens aanvoerders.

1) De woorden „zij behoort mijn vader" in regel 5 herhaald.

2) Singularis (sic).

3) Sc. de priesters (?).

4) Hw. Blijkbaar een geassimileerde vorm van de conjunctie *hn*, besproken door W. TILL, Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde, deel 69, Leipzig 1933, blz. 112. Het oudere Egyptische *hn* en Koptisch *ϣα* in *ϣακωι*, vgl. hieronder VII 25.

5) *i-irj-j ij*, vgl. III 12. Welke ook overigens de functies van het tempus *i-irj.f sdm* mogen zijn, gebezigd bij het verbum *ij*, „komen", dient het tot vervanging van de in het latere Vulgairegyptisch in dit geval niet langer gebruikelijke *sdm.f* en heeft het perfectische betekenis. Voorbeelden: Blinding of Truth, X 5; Horus en Seth, V 9; Miscellanies, blz. 8,14, 68,5, 73,5 en 78,3; Wenamon II 3 bis en 72; Ramesside Letters, blz. 59,13; Tombrobberies, pl. XXXIV, 14,6; Rylands IX, III 7, IV 11 en 13; Setna, V 3 en 22; Sonnenmythus, XVIII, 29; Magical Papyrus, X 2 en XIX 2. De negatie luidt *bn i-irj.f ij iwn*, vgl. Rylands IX, XII 12 en in onze papyrus VIII 9 (waar *bn* zoals steeds in dit handschrift en in de Insinger, onhistorisch als *bn-iw* geschreven wordt). De notitie in Acta Orientalia XVI, Leiden 1937, blz. 89, is in deze zin te verbeteren.

Wat bekommert gij U echter om de praebenden der tempels? ⁹ Bij Horus in Poj te Boeto, mijn god! Amon zal niet op deze zijn tocht ¹⁰ naar Thebe oversteken, voordat prins Anchhoor ¹¹ mij de in zijn bezit zijnde praebende heeft overreikt!"

Prins Anchhoor sprak tot hem: „Zijt gij ¹² gekomen om gezegde praebende rechtens, of zijt gij gekomen om haar ¹³ met geweld in bezit te krijgen?" De jonge priester zeide: „Zo men naar mijn stem luistert ¹⁴ zal ik haar rechtens, zo men niet naar mijn stem luistert zal ik haar ¹⁵ met geweld nemen." Hij had deze woorden niet geuit, of prins Anchhoor ¹⁶ ontbrandde in woede gelijk de zee, zijn ogen schoten vurige ¹⁷ vlammen en zijn hart dwarrelde op gelijk het bergland ¹⁸ in het oosten. Hij sprak: „Bij Amon-Ra, heer van Nesoe-towe ¹), mijn god! De vervoeging over ¹⁹ de praebende, waarover gij klaagt, zult gij niet verkrijgen, ²⁰ (eerder) geef ik haar terug aan de hogepriester van Amon, die voordien in haar bezit was!" ¹² Prins Anchhoor wendde zijn gelaat naar de xxxxx, wierp ²² de linnen klederen, waarmee hij gekleed was, en de gouden ²³ sieraden, waarmee hij zich getooid had, ter aarde en [liet] zijn ²⁴ wapenrusting voor zich brengen. Hij legde de amuletten van de tweekamp aan en IV, ¹ begaf zich naar de voorhof van de tempel van Amon. En ook de jonge priester [richtte zich] naar de xxxxx. ² Daar stond een dienaar voor hem klaar, verscholen tussen ³ de menigte, met een nieuwe wapenrusting van schone makelei in ⁴ de handen. De jonge priester trad op hem toe, nam de wapenrusting van hem over, ⁵ gordde zich daarmee en begaf zich naar de voorhof van de tempel van Amon. Hij trof daar prins ⁶ Anchhoor, hieuw op hem in en bond de strijd met hem aan.

Doch Djeho ⁷ Anchhoor's zoon riep uit, teneinde de zwaarbewapenden (?) ten overstaan van het leger ⁸ aan te sporen (?): „Blijft gij hier rondom Amon staan, terwijl een herder met de zoon ⁹ van Pharao strijdt, zonder hem Uw wapens te doen gevoelen?" ¹⁰ Het Egyptische leger geraakte van alle kanten in beroering, de manschappen van Tanis, ¹¹ die van Mendes, die van Natho en die van Sebennytos, de troepenmacht ¹² der vier zwaarbewapende (?) Egyptische gouwen. Zij kwamen aanggelopen ¹³ naar de plaats van tweekamp, om prins Anchhoor bij te staan. Maar de dertien ¹⁴ herders uit het papyrusdistrict liepen hunnerzijds uit (en mengden zich) onder het leger, ¹⁵ gegord met hun wapenrusting, hun stierkoppige helmen op ¹⁶ het hoofd, hun schilden aan de arm geslagen en in de opgeheven hand ¹⁷ hun sikkelswaard. Zij stelden zich links en rechts van de jonge ¹⁸ priester op en riepen luide uit: „Wij zweren te dezer plaatse ¹⁹ voor Amon, de grote god, die hier heden verschenen is, [dat] niemand onder U ²⁰ de priester van Horus in Poj te Boeto een hem ongevallig ²¹ woord zal doen horen, zonder dat wij de aarde zich van zijn ²² bloed en de zon zich van zijn kracht zullen doen verzadigen!" ²). Angst voor de dertien ²³ herders maakte zich meester van het hart van Pharao en leger, en niemand dorst ²⁴ de mond tot spreken te openen.

De jonge priester viel V, ¹ prins Anchhoor aan als een leeuw een ² wilde ezel, zoals een moeder (?) doet [tot bescherming] ³ van haar onnozel kind. Hij greep zijn wapenrusting aan ⁴ de binnenzijde, smeed hem op de grond, boeide hem ⁵ en wierp hem op het pad voor zich terneder. De dertien herders snelden ⁶ het pad op om hem (weg te voeren), zonder dat iemand het waagde, hun in de weg te treden ⁷ zozeer was men voor hen bevreesd. Zij keerden terug naar de bark van Amon, gingen aan ⁸ boord en wierpen hun wapenrusting af, leidden ⁹ prins Anchhoor in het ruim van de bark van ¹⁰ Amon, geboeid met een riem uit Gteten, en sloten ¹¹ het luik over hem dicht. De schippers en roeiers voeren daarop naar de ¹² oever. Zij plaatsten hun schilden

1) Het huidige Karnak.

2) Doordat zijn beenderen in de zon zullen blijven verbleken.

naast ¹⁾ zich, reinigden zich ¹³ tot een feest, haalden het brood, het vlees en de wijn, die aan boord ¹⁴ waren, te voorschijn en legden het voor zich, en zij dronken en onthaalden zich, ¹⁵ het gelaat naar de oever in de richting van de processie van de grote god Amon gewend, ¹⁶ terwijl zij voor zijn aangezicht xxxxx en xxxxx deden.

Pharao uitte een ¹⁷ luide jammerkreet, zeggende: „Bij Amon, de grote god! De bewondering ¹⁸ voor Pemoe is heen, de fierheid (?) van Petechons heeft ¹⁹ afgelaten, in mijn hart bestaat nog slechts bewondering voor deze herders, ²⁰ die met hun wapenrusting omgord aan boord van de bark van Amon ²¹ zijn gegaan, haar tot een [vreemd] heiligdom makende!” Doch Djeho Anchhoor's zoon sprak: ²² „Mijn grote heer! De grote god Amon is verschenen. Pharao legde hem de vraag ²³ voor, of het een gunstig ondernemen is, het Egyptische leger zich ²⁴ tegen deze herders te doen aangorden en Anchhoor uit hun handen te bevrijden.” VI, ¹ Pharao [vroeg de ²⁾] van Amon: „Is het de juiste stap, dat ik het Egyptische ² leger zich doe [gorden] met zijn wapenrusting, om de ³ strijd aan te binden met de herders?” Amon knikte ontkennend van: ⁴ [„Nee!”] Hij sprak: „Mijn grote heer, o Amon, grote god! Is het een goede stap, ⁵ dat ik een draagstoel laat halen, waarop gij rusten kunt, ⁶ en een linnen zonnescherm over U laat ⁷ opstellen, dat gij hier bij ons blijft tot tijd en wijle, ⁸ dat de onenigheid tussen ons en de herders bijgelegd is?” Amon zette ⁹ haastiglijk een schrede vooruit, zeggende: „Men hale hem.” Pharao ¹⁰ liet dus een draagstoel halen, men deed Amon daarop rusten ¹¹ en men stelde een linnen zonnescherm over hem op.

¹² Onder al deze bedrijven (was de toestand nu zo, dat) Pharao Petoebaste met een legerkamp op ¹³ de westoever van Opperegypte tegenover Thebe stond, de grote god ¹⁴ Amon gezeten was onder een linnen baldakijn, het Egyptische ¹⁵ leger met zijn wapenrusting aangegord stond, de dertien ¹⁶ herders zich aan boord van de bark van Amon bevonden en prins ¹⁷ Anchhoor, door hen geboeid, in het ruim ¹⁸ van de bark van Amon lag, zonder dat vrees voor Pharao ¹⁹ of ontzag voor de kroon hun hart had bevangen. Pharao hief ²⁰ het gelaat op en zag hen aan boord van de bark van Amon. ²¹ Pharao sprak tot Pegroer Petechons' zoon: „Wat moet er ²² van ons worden met deze herders, die zich aan boord bevinden ²³ van de bark van Amon en twist en strijd voor Amon's aangezicht aanstichten VII, ¹ om der wille van de praebende van het gedeelde ambt van hogepriester, die in het bezit was van prins ² Anchhoor? Ga, en zeg den jongen priester: „Kom, tooi U, ³ bekleed U met linnen en leg de gouden amuletten aan, ⁴ opdat gij als hogepriester voor Amon uitga, wanneer hij zich naar Thebe begeeft.” ”

Pegroer ⁵ spoedde zich naar (de oever), boven de bark van Amon, ⁶ trof daar de herders en zeide hun alwat Pharao hem had opgedragen. ⁷ <De jonge priester> sprak tot hem: „Pharao xxxxx Pharao! Bedoelt gij te zeggen: ⁸ „Kom aan de oever, bekleed U met linnen, ⁹ doch laat Uw handen verre zijn van alle wapenen, dat ik ¹⁰ het Egyptische leger U doe omringen en het U doe onttrekken aan ¹¹ een zeer grote gruweldaad?” Zo Pharao mij de praebende ¹² gunt, brenge

1) *hr twj.w*. Naast hetgeen door ons over het woord *twj* gezegd is in het XXIVste deel dezer Mededelingen, op blz. 34, vergelijkte men thans de opmerkingen van B. GUNN, *Journal of Egyptian Archaeology*, deel XXVII, Londen 1941, op blz. 144 en 145. De status absolutus is in het Koptisch bewaard als *ⲧⲟⲡ*, vgl. CRUM, *Coptic Dictionary*, blz. 422. De betekenis is „edge, end, border of garment”, maar ook „fold, bosom (*κόλπος*)”. In de grote, door E. VON BERGMANN in diens *Hieratische und Hieratisch-Demotische Texte*, Wien 1886, uitgegeven Weense tekst betreffende de mummificatie wordt gesproken over de *tp.w (n) pꜣ šs*, „de randen van het laken”, die de assisterende priesters stevig moeten vasthouden of naar zich toe moeten trekken, vgl. pl. XVI 6, 7, 16, 22 en pl. XVIIa 19.

2) *W^cb.w*, „priesters”, zou zeer goed in de lacune passen.

men de linnen xxxxx-band ¹³ en de gouden amuletten tot mij hier, naar de bark van Amon, dat ik hen aanleg ¹⁴ en mijn wapens ter aarde werp. ¹⁵ Dan kunt gij mij het beeld van Amon aan boord laten dragen en zal ¹⁶ ik de xxxxx van de bark nemen en Amon ¹⁷ naar Thebe overvaren, terwijl ikzelf en de dertien herders, die hier bij mij zijn, ¹⁸ met hem op de bark staan, zonder iemand anders bij ons aan boord ¹⁹ toe te laten." Peqroer begaf zich tot waar zich Pharao bevond ²⁰ en vertelde hem wat de jonge priester hem gezegd had. Pharao ²¹ sprak: „Bij Amon! De jonge priester zegt zoveel als: ²² „Ik heb Uw zoon, prins Anchhoor, gevangen genomen, men ²³ geve mij nu het beeld van Amon, dat ik hen beiden aan boord doe brengen ²⁴ en noordwaarts met hen vaar, hen medenemende naar mijn stad ²⁵ Boeto!" Voorwaar, zo het zilver, goud, of ander waardevol materiaal ware, ²⁶ wat de jonge priester mij vroeg, VIII, ¹ ik zou het hem hebben doen brengen. Doch het beeld van Amon zal ik hem niet geven, [om dat weg te voeren naar] ² zijn stad [Boeto], zodat het vervreemdt van Thebe Ik [ben] ³ zuidwaarts naar Thebe gekomen om Mont te doen rusten zijn ⁴ xxxxx, waarvoor hij placht ⁵ Amon naar een vreemde stad en ik zal hem doen"

[Pharao] ⁶ voleindigde deze toespraak, terwijl de [generaal en chef, xxxxx van Thebe] in het ⁷ midden voor hem stond. Deze sprak: „Mijn grote heer! Zend [mij] tegen ⁸ deze herders uit, dat ik Uw hart zich doe verkwikken aan wat mij met hen overkomen zal ¹). ⁹ Zij zijn hier niet gekomen ter zake van het gedeelde ambt van hogepriester van Amon. ¹⁰ Twist zaaien tussen henzelf en Pharao is dat, wat [zij] wensen." ¹¹ Pharao groette de generaal en chef, xxxxx <van Thebe> en liet hem gaan. ¹² Deze legde zijn wapenrusting aan, begaf zich naar (de oever) boven ¹³ de bark van Amon en sprak tot de jonge priester aan boord: „Legt gij U rekenschap af ¹⁴ van de boosheden, door U en Uw mannen begaan, U aan boord te ¹⁵ begeven van de bark van Amon, omgord met Uw wapenrusting, ¹⁶ en de bark van Amon tot een vreemd heiligdom te maken? Zo gij ¹⁷ hierheen zijt gekomen vanwege het gedeelde ambt van hogepriester van Amon, kom ²) aan de oever ¹⁸ en neem het, doch zo gij gekomen zijt om te strijden, ¹⁹ kom aan de oever, dat ik U ook ddárvan verzadige." De jonge priester sprak tot hem: ²⁰ „Ik ken U wel, generaal en chef, xxxxx van Thebe! Gij zijt afkomstig ²¹ uit Nederegypte, zoals wij. Reeds dikwijls is Uw naam genoemd (?) in verband met de vele woorden, ²² die gij spreekt. Ik stuur U een der herders naar de oever, ²³ breng enige aangename ogenblikken met hem door."

De jonge priester ²⁴ zag een der dertien herders aan, die met hem aan ²⁵ boord waren. Deze rees op, omgordde zich met zijn wapenrusting en kwam naar de oever. IX, ¹ Hij trof daar de generaal [en chef, xxxxx van Thebe, hieuw op hem] in en vocht [gelijk] ² een moeder (?) tot bescherming van [haar] onnozel [kind.] Hij ³ de generaal en chef, xxxxx van Thebe, greep zijn wapenrusting [aan de binnenzijde vast] ⁴ en wierp hem op de grond. Hij zijn wenkbrauwen, zijn armen ⁵ met zijn leden, boeide [hem], deed [zijn] benen, bracht hem aan ⁶ boord van de bark van Amon en [wierp hem in het] ruim, alwaar prins ⁷ Anchhoor reeds vertoefde. Daarop deed hij komen de bark met ⁸ zijn wapenrusting en reinigde zich tot een feest [met] zijn metgezellen. [Zij] braken ⁹ de uitgelezenste der offerwijnen aan en [dronken] en onthaalden zich in tegenwoordigheid van ¹⁰ Amon, onder de ogen van Pharao en met het Egyptische leger als toeschouwer.

¹¹ Pharao opende zijn mond tot een luide jammerkreet, zeggende: „Ik zeilde ¹² naar het

1) Sic, een onmogelijke woordenkeus. Maar de verteller wil aanduiden, dat de generaal verslagen zal worden.

2) Tekst: „komt aan de oever", pluralis.

zuiden, terwijl het schip van prins Anchhoor¹³ uitvoer voor de vloot van Pharao en het Egyptische leger,¹⁴ een gouden schild aan het midden van de mast van zijn schip gehecht,¹⁵ met de woorden: „ik ben het eerste schild van Egypte”, en het schip van de generaal en chef, xxxxx van Thebe¹⁶ uitvoer achter de vloot van Pharao, met de woorden: „ik ben¹⁷ het grote roer van Egypte.” Ziet, een jonge herder is naar¹⁸ het zuiden gekomen en heeft het eerste schild van Egypte en¹⁹ het grote roer van Egypte buitgemaakt, hij heeft Egypte in het ongerede gebracht²⁰ gelijk een vaartuig, dat schipbreuk heeft geleden en door geen kapitein²¹ meer wordt bestuurd. Hij is sterker dan dezen allen. De grote god Amon staat²² op de westoever van Opper-egypte tegenover Thebe, zonder naar²³ Thebe te worden overgezet.”

Djeho Anchhoor's zoon sprak: „Bij Uw aangezicht,²⁴ mijn grote heer! Zo het Egyptische leger zich niet gordt tegen deze²⁵ herders en hen hun houding doet wijzigen, X,¹ [gaat] de zaak voor Pharao [verloren.” De gouverneur der oostelijke gouw], Peqroer, zeide: ² „Zijt gij razend, of hebben de herders ³ veranderd, die prins Anchhoor [en] de generaal en ⁴ chef, xxxxx van Thebe hebben gevangen genomen? Het [leger] zal niet kunnen opvangen. Bedoelt ⁵ gij te zeggen: „Het Egyptische leger gorde zich tegen hen, ⁶ dat de herders een [groot] bloedbad daaronder aanrichten?” Trouwens, ⁷ de grote god Amon is hier met ons. Het past ons niet, enige zaak te ondernemen, ⁸ zonder hem te raadplegen. Pharao legde hem de vraag voor. Zo hij ons zegt te strijden, zullen wij ⁹ strijden, en zo het anders uitvalt — zoals Amon ons bevelen zal, dienovereenkomstig zullen ¹⁰ wij handelen.”

Pharao sprak: „Goed is deze raad, gegeven door¹¹ de gouverneur der oostelijke gouw, Peqroer.” Pharao beval de processie van Amon te doen xxxxx¹).¹² Pharao kwam hem tegemoet. (tot hem) de gebeden en verzoeken richtende, die hij (tot hem) placht¹³ te ³¹ richten, zeggende: „Mijn grote heer, o Amon, grote god! Is het de juiste stap, dat ik ¹⁴ het Egyptische leger zich tegen deze herders doe gorden en met hen doe strijden?” ¹⁵ <Amon> knikte ontkennend van „neen”. Hij zeide: „Mijn grote heer, o Amon, grote god! Is het ¹⁶ de juiste stap, dat ik de praebende van het gedeelde priesterambt van Amon ter beschikking stel van ¹⁷ de jonge priester? Zal hij aflaten van prins Anchhoor²) ¹⁶ en van <de generaal> en chef, xxxxx van Thebe?” Amon knikte ontkennend, zeggende: „Dat zal hij niet”. Pharao sprak: ¹⁹ „Mijn grote heer, o Amon, grote god! Zullen deze herders mij Egypte ²⁰ ontrukken op hun huidige tocht?” Amon knikte ontkennend, zeggende: „Dat zullen zij niet.” ²¹ Hij sprak: „Mijn grote heer! Zullen de herders zich meester maken van de doorluchte ²² xxxxx?” Amon knikte ontkennend: „Dat zullen zij niet.” Hij zeide: „Mijn grote heer! ²³ Zult gij mij bescherming verlenen tegen de herders, door hen de ²⁴ bark van Amon te doen ontruimen?” Amon zette haastiglijk een schrede ²⁵ vooruit, zeggende: „Dat zal ik.” Pharao noemde hierop de naam der leidlieden, generaals, XI,¹ htopai's³),, magnaten, aanvoerders en ² notabelen van Egypte [voor] de grote god Amon. Deze knikte bij geen [hunner], doch ³ Amon knikte bij (die van) de orpai [Petechons] en (bij die van) de aanvoerder Pemoe [met de woorden]: ⁴ „Zij zullen [hierheen] komen en de herders uit de bark [van Amon] verwijderen, ⁵ zij zullen prins Anchhoor en de generaal [en chef, xxxxx van Thebe] bevrijden ⁶ en [Amon naar] Thebe [doen overvaren].”

1) r dj.t r.

2) De naam Anchhoor in het manuscript foutievelijk herhaald.

3) Htp^cj. Dezelfde titel in de verbinding rpj-htpj in de tweede demotische Papyrus Rhind en in het door N. REICH, Sphinx XIV, Upsala 1910-1911, blz. 1-34, uitgegeven demotische contract uit het Brits Museum. De Griekse vertalingen hiervan geven in transcriptie: Ορπαις Τοπαις en Ορπαις Τπεις. De Oudegyptische titel moet dus niet irj-p^c.t h^c.tj-c gelezen worden, maar irj-p^c.t h^c.tj-p^c.t. Schrijfwijzen met uitgeschreven consonant p komen blijkens Wörterbuch III, blz. 25, reeds onder het Middenrijk voor.

Pharao deed Amon [afscheid (?)] nemen. ⁷ Hij vatte de gouverneur der oostelijke gouw, Peqroer, [bij de hand] en vertelde hem ⁸ welke vragen hij voor Amon had gesteld. [De] gouverneur der oostelijke gouw Peqroer [sprak]: „Zo het Pharao ⁹ behaagt, ontbiede men de jongelieden, dat zij naar het zuiden komen. Alwat ¹⁰ Pharao [bevelen] zal zullen zij ten uitvoer brengen.” Pharao sprak: „Bij Amon! ¹¹ Al ontbied ik hen, zij zullen niet komen, vanwege de hun door mij aangedane smaad, ¹² naar het zuiden, naar Thebe te komen, zonder dat ik hen heb doen uitnodigen tot het feest van ¹³ de grote god Amon. Mijn vader ¹), gouverneur der oostelijke gouw Peqroer, het past U ¹⁴ hen te ontbieden. Zo een ander dit doet, zullen zij op diens verzoek toch niet naar het zuiden komen.”

De gouverneur der ¹⁵ oostelijke gouw Peqroer zeide: „Mijn grote heer! Talloze zijn de beledigingen, die gij de jongelieden ¹⁶ aandoet, keer op keer. Gij houdt geen rekening met kampvechters, ¹⁷ voordat gij hunner behoeftig zijt tot bezwering van Uw verderf.” Pharao sprak: „Bij ¹⁸ de grote god Amon! Niet ik ben het, die hen versmaadt. Het zijn de intriges ¹⁹ van Djeho Anchhoor's zoon. Hij heeft bewerkstelligd, dat ik hen achtergelaten heb en niet ²⁰ met mij mede heb genomen naar het zuiden, door zijn bewering, dat zij twist en strijd niet verre doen zijn ²¹ van de gelederen van het Egyptische leger. Maar, wie tovermiddelen aanwendt ²² wordt door hen medegesleurd, wie arglistiglijk een kuil graaft valt er ²³ in en wie een zwaard scherpt wordt zelf daarmee in de nek gestoten. ²⁴ Zie, de broeders van Djeho Anchhoor's zoon zijn door de herders gevangen genomen, ²⁵ zonder dat zij een kampvechter tot hun bijstand hebben gevonden. Vergeld XII, ¹ toch niet het ene (kwaad) met het ander ²) gouverneur der oostelijke gouw ² Peqroer, nodig de jongelieden uit, laat hen naar ³ het zuiden komen. Uw aanzien en ontzag onder het Egyptische ⁴ leger zullen deswegen [toenemen].”

De gouverneur der oostelijke gouw Peqroer zeide: „Men ⁵ roepe mij Higa Minneb... 's zoon, [de] briefschrijver.” ⁶ Men ijldde terstond heen en bracht hem. De gouverneur der ⁷ oostelijke gouw Peqroer sprak tot hem: „Schrijf een brief, dat men ⁸ deze te Pisopte, waar de orpai Petechons zich bevindt, bestelle.” ⁹ Ziehier zijn inhoud: „De gouverneur der oostelijke gouw, Peqroer ¹⁰ Petechons' zoon, vader der stieren van Egypte, goede ¹¹ herder der kalasiriërs, groet de orpai Petechons, ² zijn zoon, de krachtige stier van Pisopte, de beer ¹³ van de bewoners der oostelijke gouw, de bronzen muur, mij door Isis gegeven, de ijzeren ¹⁴ meerpaal, mij gegeven door de meesteres der xxxxx, het beproefde ¹⁵ roer van Egypte, waarop het hart van het Egyptische leger ¹⁶ vertrouwt. Het is goed, dat gij het (hier volgende) doet, mijn zoon Petechons. ¹⁷ Wanneer deze brief U bereikt en gij eet, werp ¹⁸ het brood ter aarde, en wanneer gij drinkt, werp de beker der ¹⁹ dronkenschap van U. Snel, snel, spoed U haastiglijk. Stijg aan ²⁰ boord met Uw broeders, Uw zes en tachtig mannen der oostelijke gouw, en met ²¹ Uw broeder Pemoe Inharrow's zoon, met zijn nieuwe xxxxx, ²² (genaamd) „de Ster”, en zijn vier priesterlijke gezellen. Kom tot mij zuidwaarts naar Thebe, ²³ met het oog op een aantal herders uit het schelfdistrict, die hier in Thebe zijn ²⁴ en het Pharao dagelijks lastig maken, ²⁵ hem de gelegenheid ontnemende Amon naar Thebe over te varen. XIII, ¹ Amon de westoever van Opperegypte onder een linnen ² baldakijn het Egyptische leger ligt in zonneschijn en ³ dauw, en prins [Anchhoor], de zoon van Pharao, ⁴ en de generaal [en chef, xxxxx] van Thebe zijn gevangen genomen door de

1) De woorden „mijn vader” wellicht als appositie bij het voorafgaande „Amon” op te vatten: „de grote god Amon, mijn vader”. Is onze vertaling de juiste, dan ontbreken zij vermoedelijk ook in de lacune van XII 1.

2) Vgl. de noot hierboven.

herders en bevinden zich aan ⁵ boord van de [bark] van Amon. Kom naar het zuiden en lever ⁶ slag, dat het Egyptische leger vrees ⁷ en ontzag voor U krijgje." Men sloot deze brief, ⁸ zegelde hem met het zegel van de gouverneur der oostelijke gouw Peqroer en gaf hem mede aan een koerier. ⁹ Hij trok naar het noorden, dag en nacht (reizende), en bereikte ¹⁰ na weinige dagen Pisopte, spoedde zich naar ¹¹ de residentie van Petechons en overreikte hem de brief.

¹² Deze las hem en vernam alles wat erin geschreven stond. Hij ontstak in woede ¹³ gelijk de zee en bruiste op gelijk de xxxxx, ¹⁴ zeggende: „Die vogelaar uit Tanis, die xxxxx xxxxx staf uit ¹⁵ Chepa, Petoebaste Anchhoor's zoon, dien ik als Pharao niet erkend heb, ¹⁶ hij zal mij eer bewijzen, nu hij mij van node heeft tot bezwering van zijn ¹⁷ verderf! Wanneer hij de feesten zijner goden gaat vieren en geen strijd ¹⁸ of twist te duchten heeft noodt hij mij niet. Ik zweer ¹⁹ hier in de naam van Sopt, heer der oostelijke gouw, mijn god, dat ik, ware het niet, dat ²⁰ mijn vader, de gouverneur der oostelijke gouw Peqroer, mij in deze brief geschreven had, ²¹ dat de grote god Amon op de westoever van Opperegypte tegenover Thebe staat, ²² zonder naar Thebe overgezet te worden, zekerlijk niet zou strijden ²³ ten behoeve van de kinderen van Tetehoor Pedjonf's dochter ¹). Maar, ²⁴ opdat de misdaad aan Amon begaan niet <kome> over mij, mijn broeders, mijn zes en tachtig mannen der oostelijke gouw, XIV, ¹ en onze acht priesterlijke gezellen, zal ik [aan boord gaan en mij] gereed maken tot de tocht naar het zuiden, naar Thebe, ² en zal ik de xxxxx van Sopt (aan boord) brengen. [Gij, praebendenknaap], spoed U naar ³ Heliopolis en zeg tot Pemoe Inharrow's zoon: „Maak Uzelf ⁴ gereed, Uw nieuwe xxxxx en Uw vier priesterlijke ⁵ gezellen. Mijn meerpaal bij U is Uw te Pernebhotep, de aanlegplaats van ⁶ Heliopolis.”

De praebendenknaap ²) ijldde naar Heliopolis, ⁷ trad voor ³) Pemoe en vertelde hem ⁸ alwat Petechons hem gezegd had, waarop eerstgenoemde dienovereenkomstig handelde. Petechons maakte ⁹ zich op met zijn zes en tachtig mannen der oostelijke gouw, zijn acht priesterlijke gezellen. ¹⁰ Hij steeg aan boord en spoedde zich naar Pernebhotep, waar hij ¹¹ Pemoe, ingescheept met zijn nieuwe xxxxx, genaamd „de Ster”, ¹² en zijn vier priesterlijke gezellen op zich wachten vond, en zij zeilden naar ¹³ het zuiden naar Thebe.

Intussen bevond zich Pharao Petoebaste in een legerkamp ¹⁴ op de westoever van Opperegypte, tegenover Thebe, met het Egyptische ¹⁵ leger gegord in zijn wapenrusting, en wandelde hij dagelijks ¹⁶ langs de bark van Amon, turende ¹⁷ naar de orpai Petechons en naar Pemoe Inharrow's zoon. ¹⁸ Op zeker ogenblik zag Pharao ¹⁹ een nieuw cederhouten schip, dat stroomafwaarts kwam gevaren. Het landde ²⁰ bij het paviljoen ⁴) van Amon in Thebe en een kampvechter met zijn ²¹ wapenrusting aangetogen sprong er uit ⁵); hij stak over ²² naar de westoever van Opperegypte en landde ten zuiden van de vloot van ²³ Pharao.

1) Wel de stammoeder van Pharao Petoebaste's geslacht.

2) Vertaling letterlijk, betekenis onzeker.

3) *Nt3 rj-t hrj-t n P.*

4) Lezing niet geheel zeker. Ik denk aan 'bw, het kan ook 'dw zijn.

5) *Hr st.f.* De Egyptische praepositie kan in concrete en abstracte, in locale en temporale zin gebruikt worden, dit behoeft geen nader betoog. Belangwekkend echter is een andere onderscheiding. Haar betekenis kan zijn een statische, een directieve, ofwel een separatieve. Ook in onze taal kunnen vele praeposities in zowel statische als directieve betekenis gebezigd worden: „een boek ligt op de tafel”, „ik leg het op de tafel”. De Fransman kan ook zeggen: „je suis en Egypte”, „je vais en Egypte”, in welk laatste geval wij „naar” moeten gebruiken. Maar het is geheel onmogelijk te zeggen: „ik neem het boek op de tafel”, waar men bedoelt te zeggen: „van op de tafel”, of „van de tafel”. In het Egyptisch is de separatieve betekenis aan alle praeposities eigen. Bewijsplaatsen zijn: voor *i-ir*, SPIEGELBERG, Demotische Grammatik, § 390,c;

De kampvechter kwam aan de oever, van het hoofd²⁴ tot aan de voeten met wapens²⁵ behangen, als een stier met (tot de strijd) toegeruste²⁶ horens¹). Hij richtte zijn schreden boven langs²⁷ de bark van Amon, zonder tot Pharao te gaan, XV,¹ en riep [tot de herders]: „Psjoi geve [U] leven! Kent [gij² de] gruweldaad, [die gij begaan] hebt, aan boord te stijgen [van de bark] van Amon, ³ omgord [met Uw] wapenrusting, en [deze] tot een vreemd heiligdom⁴ [te maken?]” De priester] van Horus in Poj zeide tot hem: „Wie zijt gij, [dat gij]⁵ dergelijke zaken durft zeggen? Zijt gij afkomstig uit Tanis, of ⁶ komt gij uit Mendes?” De kampvechter sprak tot hem: ⁷ „Ik ben niet geboren in dat Nederegypte, waarvan gij spreekt. ⁸ Ik ben Minnebmei, Inharrow's zoon, htopai van Elephantine, ⁹ mer-sjema²) van Egypte.” De herder zeide tot hem: „Zo ¹⁰ gij niet uit Nederegypte afkomstig zijt, wat bekommert gij ¹¹ U om de bark van Amon? Kom bij ons aan boord en ¹² onthaal U ten overstaan van Amon. Wat [ons] geschieden zal, zal dat [ook]¹³ U.” Minnebmei zeide tot hem: „Bij de [grote] Chnoem, heer van Elephantine, mijn god! ¹⁴ Gij kunt de misdaad door U begaan niet op U nemen. ¹⁵ Het was mijn plan, aan boord te komen en mij met U te onthalen. ¹⁶ Zo er een klacht over geweldpleging door Pharao bedreven bestaat, ¹⁷ doe haar kond, dan zal ik zorgen, dat hij het voor U doet; doch laat de weg vrij voor Amon, dat hij ¹⁸ overvare naar Thebe. Zijt gij hiertoe niet van zins, dan zal ik ¹⁹ U er toe dwingen³), op een wijze, die U niet aangenaam kan zijn.”

Een onder de ²⁰ dertien herders verhief zich, zeggende: „Ik kom bij je, gummie-etende

voor *m*, Wörterbuch II, blz. 1, noot 6; voor *r*, ibidem, blz. 387, noot 19; voor *h*, ibidem, deel III, blz. 9, noot 20; voor *hr* ibidem, blz. 131, noot 32; voor *hnt*, ibidem, blz. 303 noot 21; voor *hr*, ibidem, blz. 315, noot 14; voor *ht*, ibidem, blz. 343, noot 21; voor *hr*, CRUM, Coptic Dictionary, blz. 633 b; voor *tp*, Wörterbuch V, blz. 275, noot 16; voor *dr*, ibidem, blz. 592, noot 13, vgl. noot 11. Voor *hn^c* en *hft* ontbreken mij voorhands de voorbeelden, voor de praepositie *n* dativi twijfelde ik aan hun bestaan, tot collega KLASENS mij GARDINER's notitie aan de voet van blz. 60 van het XXVIIste deel van de Journal of Egyptian Archaeology, London 1941, toonde; voor deze praepositie is de separatieve betekenis in ieder geval wel een zeer zeldzame. Het Koptisch gedraagt zich niet anders als het Egyptisch. Men doet de praeposities gaarne voorafgaan door het adverbium εβολ en krijgt dan samengestelde vormen als εβολ ε, εβολ η, εβολ ρη etc., maar behoeft dit geenszins. In de Indogermaanse talen komt de separatieve betekenis niet voor, in de Semitische zelden. Het is een characteristicum van de Egyptische taalgroep; typerend is bijvoorbeeld het verschil in betekenisontwikkeling van de oersemitische praepositie *bi*: in het Egyptisch als *m* „in” of „uit”, in het Hebreeuws als ב slechts „in”.

1) Stierengevechten: vgl. Recueil de Travaux Relatifs à la Philologie et à l'Archéologie Egyptiennes et Assyriennes, deel XXXVI, Parijs 1914, blz. 16.

2) De titel, besproken door H. KEES, Beiträge zur Ägyptischen Provinzialverwaltung, Nachrichten der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philosophisch-Historische Klasse, Berlijn 1932, blz. 85-119, en ibidem 1933, blz. 579-598. De papyrus laat er geen twijfel over, dat in deze late tijd slechts één aldus betiteld ambtenaar in functie was.

3) Tekst: *irj-s-tn*. Dit is geen fout voor **irj-tn-s*. Geheel analoog treft men in het, het vorige jaar door ons vertaalde antieke procesprotocol aan, VI 3: *iw.w dj.t irj-s-n htr*, „men doet het ons onder dwang verrichten”; VI 26: *p^s c.wj ntj mrj-s-t*, „het huis, dat gij (vrouw) begeert”; X 13: *wpj-s-n dj.t mh Dj.f-hcpj ntj nb*, „wij beslissen, dat Tefhapi alle bezit moet verwerven”; X 14: *dd-s-n Hr-lj-m-htp*, „wij zeggen tot Harimhotep”. Het objectspronomen heeft zich in deze voorbeelden genesteld tussen het verbum en het subjectssuffix. Men denkt ogenblikkelijk aan het Koptische τωσθη „opwekken”, dat toch slechts causativum van τωσθη „oprijzen” kan zijn, in welk geval een αϣτωσθησπρωμε, *iw.f dj.t dwn sw p^s rmt*, wel regelmatig gevormd is, maar een αϣτωσθησϣ eerder **αϣτωσθησϣ*, *iw.f dj.t dwn.f sw*, had moeten zijn. τωσθη behoort tot de in de late periode omvangrijke, ofschoon weinig onderzochte groep der reflexieve verba. Het laat zich zeer wel denken, dat de gewoonte het objectspronomen aan de verbaalstam te hechten bij juist deze verba haar oorsprong heeft. Vgl. ook Z.Ä.S. XLVII, 145.

²¹ Ethiopische neger uit Elephantine!" Hij legde zijn ²² wapenrusting aan, sprong op de oever, viel aan en ²³ vocht met Minnebmei tegenover ²⁴ de bark van Amon, van het eerste ²⁵ uur des morgens tot het achtste uur ²⁶ des avonds, XVI, ¹ terwijl Pharao [hen aanschouwde en] het Egyptische leger [hen] met de ogen volgde, ² en de een van de ander duchtig partij kreeg, zonder dat een van beiden [het kon winnen.] ³ Pharao sprak tot de gouverneur der oostelijke gouw Peqroer en tot Djeho Anchhoor's zoon: „Bij ⁴ Amon! De benen van deze kampvechter staan stevig geplant op de kampplaats. ⁵ Maar ik heb hem niet opgemerkt ¹⁾ onder degenen, die milddadigheid van ⁶ ons genoten hebben." Ter tiender ure des avonds sprak de herder ⁷ tot Minnebmei: „Heden hebben wij er om gestreden. Laat ons nu de strijd ⁸ en twist bijleggen en de lans tussen ons ²⁾ [beiden] rust ⁹ geven. Wie morgen hier dan niet zal verschijnen, moge ¹⁰ daarvan de schande dragen." Minnebmei stemde in met [deze] zijne [woorden.] Zij gaven ¹¹ de lans tussen hen beiden rust en trokken zich terug [uit] de kampplaats. ¹² De herder ging aan boord van de bark [van Amon] en Minnebmei ¹³ wandelde naar zijn schip.

Doch Pharao [kwam] hem tegemoet met ¹⁴ de gouverneur der oostelijke gouw Peqroer en Djeho Anchhoor's zoon. De laatsten zeiden tot hem: ¹⁵ „Zal een man de kampplaats betreden en zich vandaar terugtrekken, ¹⁶ zonder tot Pharao te gaan, dat hem de beloning voor zijn ¹⁷ dapperheid worde uitgereikt?" De kalasiriër keerde dus terug tot waar Pharao zich bevond, ¹⁸ nam zijn helm van het hoofd, neigde zich ter aarde, ¹⁹ groette en vulde zijn mond met stof van de grond. Pharao merkte ²⁰ hem op en nam kennis van zijn (aanwezigheid) ³⁾. Pharao kwam op ²¹ hem toegelopen, sloeg zijn beide armen om hem heen, legde zijn mond tegen ²² de zijne en kuste hem langdurig, gelijk een man, ²³ die zijn bruid begroet. Pharao sprak tot hem: „Wees hartelijk gegroet, Minnebmei ²⁴ Inharow's zoon, mer-sjema van Egypte! Dit was juist wat ik de grote ²⁵ god Amon smeekte, U te mogen zien met onbevleete ²⁶ naam en ongedeerd. Zo waar de grote god Amon leeft! XVII, ¹ Sedert i' U gezien heb op de kampplaats ² zeg ik: „Geen ander zal mijn kampioen zijn ³ dan een stier, zoon van een stier, of een leeuw, zoon van een leeuw, gelijk ikzelf!" " ⁴Peqroer Petechons' zoon, Djeho Anchhoor's zoon en ⁵ de leidslieden van Egypte drukten hem allen de hand en bewezen hem eer, ⁶ en Pharao onderhield zich met hem onder de zeilen van zijn tent. ⁷ Daarna ging Minnebmei aan boord van zijn ⁸ schip, waarheen Pharao hem xxxxx en zeer veel ⁹ xxxxx liet brengen en ook de leidslieden van Egypte hem geschenken deden toekomen.

¹⁰ Nog gedurende drie dagen — tezamen ¹¹ dus [vier] — leverde Minnebmei strijd op de kampplaats, ¹² waarbij hij naar voren kwam, met de herders streed ¹³ en ongedeerd uitging, zonder dat men hem enig ¹⁴ leed had kunnen toebrengen. (De mannen van) het Egyptische leger spraken ¹⁵ tot elkander: „Er is geen familie van ¹⁶ kampvechters in Egypte gelijk de familie van ¹⁷ wijlen koning Inharow. Ziet, prins ¹⁸ Anchhoor en de generaal en chef, xxxxx van Thebe, ¹⁹ hebben niet één dag strijd tegen ²⁰ de herders kunnen uithouden en reeds vier dagen gaat ²¹ Minnebmei dagelijks naar de kampplaats, ²² zonder dat hem enig leed aangedaan is kunnen worden."

Onder deze ²³ bedrijven kwamen Petechons en ²⁴ Pemoe in Opperegypte aan, meerden ²⁵ hun vaartuigen ten zuiden van de vloot van Pharao ²⁶ en sprongen aan de oever, omgord met hun wapenrusting. XVIII, ¹ Men meldde dat Pharao

1) Zie noot 3, hieronder.

) Tekst: „hen”.

3) Termen uit de techniek der audiëntie? Vgl. XVI 5.

Van de XVIIIde kolom ontbreekt de linkerhelft en het bewaarde gedeelte, beginwoorden van een 23-tal regels, biedt niet in voldoende getale steunpunten tot een reconstructie van de tekst. Van de kleinere fragmenten der verloren kolommen behandelt het nummer 3, links aansluitend op nummer E II, het tweegevecht tussen Pemoe en een der herders. Men leest:
 x^{+3} „[Zo het strijd is] wat gij wenst, x^{+4} [zal ik] U daarvan verzadigen.” Pemoe sprak tot hem:
 „..... x^{+5} ik ijl tot U.” [Een] x^{+6} [onder de] dertien herders stond op, gordde zijn wapenrusting aan [en sprong] x^{+7} op de oever. Hij stuitte daar op Pemoe, hieuw op hem in om de strijd met hem x^{+8} aan te binden. De xxxxx van hun lansen drongen in
 x^{+9} en de scherpten hunner zwaarden verrichtten haar werk, terwijl Pharao x^{+10} hen [aanschouwde] en het Egyptische [leger] hen met de ogen volgde, enz. ... In een tweegevecht verkeren de helden, naar het schijnt, ook op fragment 4, waar de woorden van XVI 7: „heden hebben wij er om gestreden” herhaald worden. Uit de overige fragmenten laat zich niets trekken. De ontknoping blijft in het duister.

In de volgende, of in één volgende aflevering willen wij ons, bij leven en welzijn, nog bezig houden met de episode van de strijd om het pantser van koning Inharrow en alsdan tevens enige woorden wijden aan de historische achtergrond dezer romans.

B. H. STRICKER.

816

1	PPN	172	471	494
2	PPN	172	471	664
3	PPN	172	471	810
4	PPN	172	471	923
5	PPN	123	936	25X
6	PPN	172	472	402
7	PPN	172	472	571
8	PPN	172	472	687
9	PPN	172	472	760